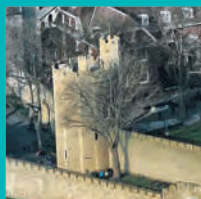

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

Всесвітня історія

7

УДК 94(100)“05”:37.016(075)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 25.03.2020 № 449)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Гісем О. В.

Г51 Всесвітня історія : підруч. для 7 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем,
О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2020. — 144 с., іл.

ISBN 978-617-09-6265-2

УДК 94(100)“05”:37.016(075)

Інтернет-підтримка

ISBN 978-617-09-6265-2

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2020
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2020

Шановні семикласники та семикласниці!

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися з його змістом і структурою. Матеріал об'єднано в шість розділів, кожен із яких містить кілька параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете слова й дати, виділені жирним шрифтом. Це означає, що на них слід звернути особливу увагу.

Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів і діячок. Працюючи на уроках і вдома, необхідно обов'язково перевіряти себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали хронологію подій, імена осіб, нові поняття і терміни.

Параграф розпочинається стислим викладом основних навчальних завдань і запитаннями на актуалізацію знань. Вони допоможуть вам пригадати вже відомий матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

Важливу роль для розуміння матеріалу мають наведені в підручнику документи, ілюстрації, таблиці та схеми. Працюючи з параграфом, необхідно прочитати включений до нього документ і відповісти на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Схеми й таблиці розкривають зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості тощо.

Після кожного параграфа наведено найважливіші дати та узагальнені положення, над якими пропонується поміркувати. Запитання і завдання до параграфів допоможуть вам здійснити самоперевірку, осмислити вивчений матеріал і закріпити практичні навички. За необхідності звертайтеся до додаткових джерел.

Підручник має інтернет-підтримку. На його сторінках розміщені QR-коди, за якими ви знайдете:

- тексти документів;
- додаткову інформацію до параграфів;
- історичні карти;
- матеріали для проведення практичних занять;
- завдання на узагальнення знань за розділами;
- онлайн-тестування для підготовки до тематичного контролю за кожним розділом.

Рубрики підручника

- **Зверніть увагу**
- **Документи розповідають**
- **Цікаві факти**
- **Постать в історії**
- **Словник**
- **Запам'ятайте дати**
- **Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?**
- **Запитання та завдання**
- **Навчаємося у грі**
- **Відповідаємо на запитання**
- **Опрацьовуємо завдання**
- **Розвиваємо творчі здібності**

Із повагою, авторський колектив

§ 1. Повторення. Вступ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яким був стан римського і варварського світів напередодні Середньовіччя; що таке Середні віки (доба Середньовіччя) як період всесвітньої історії; якими є хронологічні межі й періодизація Середніх віків; якими є види джерел з історії Середньовіччя; що таке «варвар», «Велике переселення народів», «колони», «воєнна демократія», «Середні віки», «історичні джерела».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. На які періоди поділяються всесвітня історія та історія України? 2. Що таке історичні джерела? 3. Що таке Велике переселення народів і якими були його наслідки? 4. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте цивілізаційні здобутки населення України та інших регіонів світу за стародавніх часів.

Велике переселення народів — у вузькому розумінні рух племен і народів Європи в IV—VII ст. у різних напрямках, що розпочався із вторгнення гунів у північну частину Римської імперії в 375 р. **Варвар** («той, хто бурмоце») — зневажлива назва, яку застосовували греки, а пізніше римляни щодо всіх, хто не належав до їхньої народності. **Колони** — напівзалежні селяни в Римській імперії доби її занепаду (III—IV ст.). Мали власне господарство, за право користуватися землею віддавали частину свого врожаю.

Сім'я давніх германців. V ст.
Сучасна реконструкція

1. Римський і варварський світи напередодні нової доби всесвітньої історії. Початку нової доби всесвітньої історії передували події, про які ви вже знаєте, — занепад Римської імперії, **Велике переселення народів**, розселення **варварів** на території Західної Римської імперії та утворення ними своїх держав. Біля колиски середньовічної Європи стояли два протилежні й несхожі світи: античний (греко-римський), що від початку нашої ери активно християнізувався, і варварський, на який також здійснювало вплив християнство. Складний і важкий шлях поєднання цих світів тривав декілька століть (із середини V до кінця IX ст.). У середині I тис. Римська імперія являла собою лише слабку тінь колишньої могутності. Криза й занепад імперії, які розпочалися в III ст., зробили її нездатною витримати навалу варварів. Припинення завойовницьких війн спричинило скорочення кількості рабів, що негативно позначилося на стані сільського господарства та ремесла. Щоб якось компенсувати нестачу робочих рук, рабів та вільних селян почали перетворювати на **колонів**.

Так сталося, що варварами в сприйнятті римлян стали насамперед племена, що жили на просторах Європи: кельти, германці, слов'яни. Найбільший вплив на подальшу долю Західної Римської імперії справили германці.

Рим дізнався про германців рано. Переважна частина германських племен у I—IV ст. розселилася на прикордонних з імперією землях.

Найважливіші питання життя германці вирішували на *народних зборах*. Старійшини та вождь обговорювали і приймали рішення, які потім схвалювалися на зборах. Вождя й старійшин називали *знаттю*, оскільки вони мали владу, авторитет і повагу. Як правило, плем'я обирало вождем сміливого, мудрого й досвідченого воїна. Однак починаючи від IV—VI ст. влада вождів у деяких племен поступово ставала спадковою.

Головною опорою вождя був загін відважних й особисто відданих йому воїнів. Лад, що існував у германців у першій

Проповідник Сальвіан про втечу римлян до варварів (V ст.)

Бідні, знедолені вдови стогнуть, сироти залишилися без заступництва, і настільки, що багато з них, навіть знатного походження та освічені, тікають до варварів. Щоб не загинути під вагою державного тягаря, вони йдуть шукати у варварів римської людяності, бо вже не можуть більше терпіти варварської нелюдяності римлян.

- ?** **Обговоріть у парах.** 1. Про що розповідає цей документ?
2. Чим була зумовлена втеча римського населення до варварів?

половині I тис., називають **воєнною демократією**. Вона існувала практично в усіх народів і була останнім етапом державного розвитку суспільства.

Рим після кількох невдалих спроб підкорити світ варварів відокремився від нього *лімесом* — укріпленою лінією на кордонах, що складалася з ровів, веж, воєнних таборів. Однак кордон не роз'єднав два світи, а скоріше поєднав їх. У прикордонних містах процвітала торгівля, усе більше германців ішли служити до римського війська, германська знать переймала спосіб життя та звичаї римлян, відправляла своїх дітей навчатися античної мудрості.

Проте в IV ст. світ варварів прийшов у рух, який став Великим переселенням народів. До Західної Римської імперії рушила сила-силенна варварів, зупинити яку було неможливо. Наслідками Великого переселення народів стали падіння Риму (410 р.), розорення його вандалами (455 р.), загибель Західної Римської імперії (476 р.) і поява на території Європи нових народів і нових держав. На останньому етапі Великого переселення народів відбулося розселення слов'ян із їхньої прабатьківщини. За результатами Великого розселення слов'ян на території сучасної України оселилися сім східнослов'янських союзів племен — деревляни, поляни, уличі, тиверці, сіверяни, волиняни (дуліби) та білі хорвати.

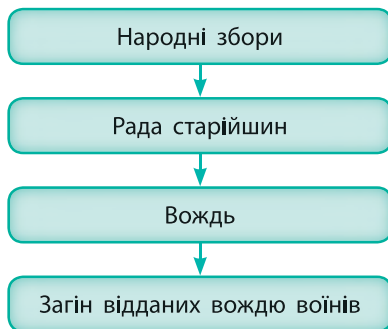
Розпочалася нова доба всесвітньої історії.

2. Середньовіччя як період розвитку людства. Першими термін «Середні віки» почали використовувати в XIV—XVI ст. італійські мислителі. Цією назвою вони характеризували великий історичний відрізок часу між двома «просвіченими» епохами — Античністю та Відродженням. Захоплюючись досягненнями Давніх Греції та Риму, Середні віки італійські мислителі вважали добою варварства й дикунства. Із часом цей термін набув поширення та закріпився за періодом європейської історії від середини V до кінця XV ст., хоча й набув іншого значення, втративши свій суто негативний зміст.

Карта «Велике переселення народів. Загибель Західної Римської імперії»

Воєнна демократія — організація влади на стадії переходу від первісного ладу до держави.

Система управління у варварських племен

? Поясніть за схемою і текстом підручника, як здійснювалося управління у варварських племен.

Відновлена римська сторожова вежа, що входила в лімес

МІСЦЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Середні віки (Середньовіччя) — період всесвітньої історії між історією Стародавнього світу і Новою історією.

Античність — термін, який застосовують до цивілізації Давніх Греції та Риму в усьому різноманітті її історичних форм.

Відродження (Ренесанс) — культурно-філософський рух кінця Середньовіччя — початку Нового часу, що ґрунтувався на ідеалах людяності та орієнтувався на спадщину Античності.

Історичні джерела — усе, що було створене людиною в процесі її діяльності та збереглося до наших днів. Історичні джерела дозволяють вивчати минуле людського суспільства та відображають його історичний розвиток.

Етнографія — наука, що вивчає особливості життя, побуту й господарства різних народів.

Середні віки (добу Середньовіччя) в Україні дослідники визначають як княжу добу, періоди якої збігаються з відповідними періодами загальноєвропейської історії:

- **Раннє Середньовіччя** — період становлення союзів племен і племінних князів (V—IX ст.);
- **Зріле (Високе) Середньовіччя** — період існування Русі-України (IX—XIII ст.);
- **Пізнє Середньовіччя** — період існування удільних князівств (XIII—XV/XVI ст.).

Історія Стародавнього світу	Історія Середніх віків	Історія Нового часу	Історія Новітнього часу
Поява людини на Землі — середина V ст.	Середина V — XV ст.	Кінець XV — початок XX ст.	Від 1914 р. до наших днів

Середньовіччя як доба в історії Європи охоплює приблизно тисячу років і, як правило, поділяється на три періоди: **Раннє Середньовіччя** (середина V — кінець IX ст.) — зародження та становлення західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації; **Зріле (Високе) Середньовіччя** (X—XIII ст.) — розквіт європейської християнської середньовічної цивілізації; **Пізнє Середньовіччя** (XIV—XV ст.) — за вдалим висловом нідерландського історика XX ст. Йоганна Гейзінга, це «осінь Середньовіччя», або епоха пишного відцвітання середньовічної культури, що завершує історію цього періоду. Проте зазначений поділ історії Середніх віків на три періоди є не єдиним, а найбільш поширеним варіантом її періодизації.

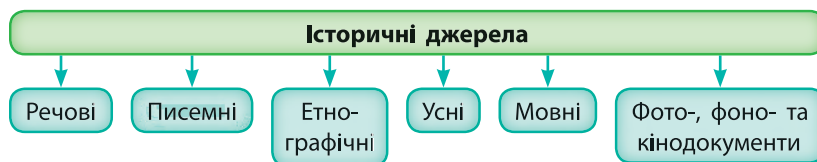
Навіщо ми вивчаємо епоху Середньовіччя? Вона ж давно минула! Однак якщо поміркувати, сьогодення тісно пов'язане із Середньовіччям. Так, у Середні віки була започаткована історія народів і держав сучасної Європи, склалася та культурно-політична й духовна спільність, яку називають Заходом. Проте на Сході в Середні віки також відбувалися зміни, хоча й не такі значні. Одна з них — виникнення арабо-мусульманської цивілізації. Для вивчення історії Середньовіччя використовують інформацію, отриману дослідниками з **історичних джерел**. До *речових джерел* належать залишки матеріальної культури минулого, зокрема різноманітні будівлі, знаряддя праці, меблі, зброя, одяг тощо.

Велике значення мають *писемні джерела* — документи, літописи, історичні твори-хроніки й інші писемні свідчення.

Використовуються також *етнографічні джерела*. До них належать характерні особливості звичаїв, традицій і фольклору, що збереглися до нашого часу.

Чимало корисної для досліджень інформації можна отримати з *усних* (легенди, перекази, казки тощо) і *мовних джерел* (відомості з історії розвитку мов).

Лише поєднання інформації з різних джерел дозволяє створити повну картину життя середньовічної людини.

Типи історичних джерел

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Поєднання античного й варварського світів за активного впливу на обох християнства започаткувало нову добу в історії Європи.
- У цьому році ви ознайомитеся з подіями нового періоду всевітньої історії, що відбулися в середині V — XV ст. та дістали назву історії Середніх віків (Середньовіччя).
- Середні віки поділяють на три періоди: Раннє, Зріле (Високе) та Пізнє Середньовіччя.
- Середньовічну історію вивчають за допомогою історичних джерел: речових, писемних, етнографічних, усних і мовних.

Запам'ятайте дати

- **IV—VII ст.** — Велике переселення народів
- **Середина V — XV ст.** — історія Середніх віків
- **Середина V — кінець IX ст.** — Раннє Середньовіччя
- **X—XIII ст.** — Зріле (Високе) Середньовіччя
- **XIV—XV ст.** — Пізнє Середньовіччя

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Запитання — відповідь». *Правила гри.* Ведучий(-а) доручає учням та ученицям на аркушах підписати своє прізвище й скласти шість запитань за матеріалом параграфа, що передбачають стислу відповідь (термін, дата, назва, визначення тощо). Потім ведучий(-а) збирає аркуші, перемишує їх та роздає в довільному порядку. Учні та учениці мають написати відповіді на зворотному боці аркуша, також указавши своє прізвище.
2. Які риси були притаманні розвитку римського й варварського світів напередодні Середньовіччя? 3. Охарактеризуйте Середньовіччя як добу всевітньої історії, указавши її хронологічні межі й періоди. 4. Визначте історичні джерела вивчення історії Середніх віків.
5. **Колективне обговорення.** Для чого необхідно вивчати історію Середньовіччя? 6. Покажіть на карті напрямки Великого переселення народів і Великого розселення слов'ян. 7. **Робота в парах.** Обговоріть і наведіть приклади різних типів історичних джерел. 8. Розпочніть роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в добу Середньовіччя». Додайте до неї відомості про Велике переселення народів і події, що відбувалися в цей час на землях сучасної України.

Період, дати подій	Події на теренах України	Події поза Україною	Примітки
Раннє Середньовіччя			
Зріле (Високе) Середньовіччя			
Пізнє Середньовіччя			

9. **Робота в малих групах.** На початку XXI ст. в різних країнах поставало питання: для чого люди вивчають історію? Висловіть свою думку щодо того, чому над цим замислюються. 10. **Робота в парах.** Обговоріть і поясніть зміст висновків до параграфа, наводячи факти з підручника. (Надалі таку вправу можна виконувати індивідуально після кожного параграфа з метою самоперевірки знань.)

Середньовіччя віддалене від наших часів меншим відрізком часу, ніж історія Стародавнього світу, тому історичних джерел для вивчення середньовічної епохи набагато більше.

Розділ I. Перші середньовічні держави

§ 2. Виникнення «варварських королівств». Франкська держава

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЬСЯ: як утворилися «варварські королівства»; які риси були притаманні Франкській державі за правління Меровінгів; як утворилася і чому розпалася Франкська імперія; що таке «варварські королівства», «Салічна правда», «алод», «бенефіцій», «майордом», «васал», «рицар», «Каролінзьке відродження».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке держава? 2. Як утворювалися та припиняли своє існування держави Стародавнього світу? 3. Що таке імперія? 4. **Робота в парах.** На прикладі Римської імперії поясніть, якими були особливості структури та здійснення влади в імперії.

«Варварське королівство» — держава, створена варварськими племенами на території Західної Римської імперії в умовах її розпаду в V ст.

Золота монета (солід) Одоакра

Теодоріх I.
Гравюра XVIII ст.

1. Утворення «варварських королівств». Першу варварську державу на території Західної Римської імперії — **Вестготське королівство** — утворили вестготи в 418 р. за згодою імператора Гонорія. Дослідники називають її та інші держави, утворені варварами, **«варварськими королівствами»**, оскільки влада в них належала колишнім ватажкам племен, які проголосили себе самостійними володарями-королями.

Приблизно в той самий час у Північній Африці виникло **Вандальське королівство**, створене вандалами й аланами.

У басейні Рони в 443 р. виникло **Бургундське королівство**, а в південно-західній частині Іберійського півострова в першій половині V ст. утворилося **Королівство свевів**.

Після усунення від влади останнього римського імператора Ромула Августула виникло **королівство Одоакра**. Проти нового правителя виступив молодий вождь остготів Теодоріх, який у 493 р. вторгся до Італії, убив Одоакра та проголосив себе «королем готів та італіків». **Остготське королівство** Теодоріха було найбільшим серед держав, заснованих германцями на території колишньої Західної Римської імперії.

Від середини V ст. розпочалося масове вторгнення на територію колишньої римської провінції Британія північно-західних германських племен саксів, англів і ютів. У результаті англосаксонського завоювання на землях Британії утворилися сім королівств. Згодом завойована ними країна отримала назву **Англія**.

У цей самий час у Північній Галлії виникло **Франкське королівство**. Останнім за часом виникнення було **Королівство лангобардів**, яке утворилося в другій половині VI ст. До середини VIII ст. воно займало майже весь Апеннінський півострів, півострів Істрія та острів Корсика.

Усі «варварські королівства» із часом розпалися або були завойовані. Лише Франкське королівство відіграло важливу роль у подальшому розвитку середньовічної Європи.

2. Франкська держава Меровінгів. Назву «франки» (у перекладі «вільні», «відважні») почали використовувати від середини III ст. щодо германських племен, які жили в нижній і середній течіях річки Рейн. У V ст. франки захопили Північно-Східну Галлію. Одним із найвідоміших вождів франків у той час був **Меровей**. Саме він започаткував першу королівську династію франків — **Меровінгів**. Її найславетнішим представником став онук Меровея — **Хлодвіг** (481—511 рр.).

У **486 р.** Хлодвіг, уклавши союз із вождями інших племен, досяг єдності франків і вирушив на завоювання римських володінь. У вирішальній битві поблизу міста **Суассон** франки розгромили римські війська й завоювали Північну Галлію, де утворилася **Франкська держава Меровінгів**.

Після завоювання Галлії Хлодвіг знищив більшість вождів, із якими разом воював проти римлян, і став *королем* — єдиним правителем держави. Скликати загальні народні збори він припинив. Центром управління державою став королівський двір.

Усі питання Хлодвіг тепер вирішував самостійно або радився лише з довіреними особами. У його розпорядженні були ополчення франків і постійний загін відданих королю воїнів, на утримання яких, за римським звичаєм, почали збирати податки до скарбниці Хлодвіга. Для збору податків і підтримання порядку в державі він із найближчих людей призначав правителів — *графів*. Найвищим суддею у Франкській державі став сам Хлодвіг.

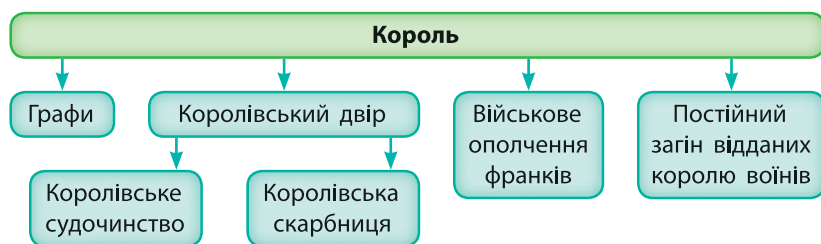
До завоювання Галлії у франків не було писаних законів, а існували лише звичаї, які в усній формі передавалися з покоління в покоління. Такі правові норми називають *звичаєвим правом*. Запис законів франків, зроблений за Хлодвіга, є однією з найдавніших пам'яток звичаєвого права в Європі. Він дістав назву **«Салічна правда»**

Хлодвіг I. Бронзова медаль. Гравюра Ж. Дасье. 1720 р.

? У якому столітті почалося, а в якому закінчилося правління Хлодвіга? Що, на вашу думку, мала символізувати ця медаль для Французького королівства XVIII ст.?

Жителі завойованої франками Північної Галлії сповідували християнство. Тому Хлодвіг разом із загоном відданих воїнів у 496 р. прийняв християнство за західноримським зразком. У такий спосіб Хлодвіг та його наступники здобули підтримку з боку християнського духовенства, що полегшило подальше підкорення Південної Галлії, а також сприяло зміцненню авторитету влади Хлодвіга серед франків. Столицею своєї держави у 508 р. він зробив Париж.

Влада короля у Франкській державі

? Поясніть за схемою, як Хлодвіг керував своєю державою.

«Салічна правда» («Салічний закон») — збірник записів звичаєвого права германського племені салічних (приморських) франків, одна з найбільш ранніх «варварських правд». Латинською мовою називалася «закон», українською (за аналогією з «Руською правдою») — «правда».

У Русі-Україні «варварською правдою» (записом норм звичаєвого права) була «Правда Ярослава», що стала основою «Руської правди». Пізніше її доповнили «Правда Ярославичів» і «Статут Володимира Всеволодовича».

Алод — індивідуальна або родинна земельна власність у «варварських королівствах». Була безумовним володінням, не пов'язаним із виконанням служби й повинностей.

Майордом — старший управитель королівського палацу у Франкській державі Меровінгів.

Бенефіцій (від латин. *beneficium* — благодіяння) — форма умовного землекористування. Надавався правителем Франкської держави за умови виконання одержувачем певних обов'язків, найчастіше військової служби. Наслідком цього стала поява у франкському суспільстві великих землевласників і залежного селянства.

Васал (від латин. *vassus* — слуга) — у Середньовіччі в Західній Європі особа, що отримала землю за умови служби **сеньйору** (від латин. *senior* — старший). Відносини між васалом і сеньйором створювали систему **васалітету**.

Рицар (від нім. *Ritter* — вершник, кінний воїн) — середньовічний шляхетський титул у Європі. Започаткований франками у VIII ст. після переходу від пішого до кінного війська.

Карта «Франкська держава. Імперія Карла Великого»

за назвою племені салічних франків, із якого походив Хлодвіг. «Салічна правда» стала першим збірником писаних законів у франків і засвідчила початок поступового переходу від варварства до цивілізації.

Після смерті Хлодвіга Франкська держава була поділена між чотирма його синами, які продовжили завоювання батька. Водночас брати намагалися знищити один одного й загарбати чужі землі.

Наприкінці VI ст. земельні ділянки, отримані франками після завоювання Галлії, стали їхньою власністю — **алодом**, який можна було вільно продати або заповісти.

У другій половині VII ст. Франкська держава остаточно занепадала. Сучасники назвали цю добу **«часом лінивих королів»**. Королі з династії Меровінгів залишалися при владі, але насправді всі справи вирішували королівські управителі — **майордоми**.

3. Каролінги. Франкська імперія. Наприкінці VII ст. єдиної Франкської держави фактично не існувало, до того ж їй загрожували нові завойовники — араби. Боротьбу проти них очолив майордом **Карл Мартелл** (у перекладі «Молот») (714—741 рр.). Він розумів, що лише добре озброєний кіннотник, здатний до далеких походів і швидкого пересування, міг зупинити арабську навалу, основу війська якої складала легка кіннота. Проте спорядження вершника коштувало дуже дорого (дорівнювало вартості 18—20 корів), і простий франкський воїн не мав змоги його купити.

Для можливості придбання зброї та коней Карл почав роздавати землі своїм воїнам за умови несення ними військової служби. Селяни, які жили на цих землях, мали утримувати своєю працею нових власників. Така форма володіння землею дістала назву **бенефіцій**. Із VIII ст. тих, хто володів бенефіціями, називали **васалами**, а тих, кому вони служили, — **сеньйорами**.

Створення важкої кінноти започаткувало середньовічне **рицарство**.

Спираючись на кінне військо, Карл Мартелл розбив арабів у **732 р.** в битві під **Пуатьє**. Ця битва мала вирішальне значення для долі європейської християнської цивілізації Середньовіччя — було зупинено наступ арабо-мусульманського світу на Європу з південно-західного напрямку.

Наступником Карла Мартелла став його син **Піпін III Короткий** (741—768 рр.), який спочатку також мав титул майордома. За підтримки Папи Римського, усунувши від влади останнього короля з династії Меровінгів, у **751 р.** Піпін III Короткий став королем.

Піпін III Короткий передав свою владу сину Карлу, якого згодом називали Великим. Так з'явилася нова династія, що дістала назву **Піпінідів**, або **Каролінгів**.

Карла Великого (768—814 рр.) вважають не тільки найвидатнішим представником династії Каролінгів, але й найвідомішим **монархом** західноєвропейського Середньовіччя. Король франків та «імператор Заходу» швидко об'єднав у межах створеної ним імперії більшу частину Західної Європи. Він поклав край добі «темних віків», що панувала після загибелі Західної Римської імперії.

Усе життя він провів у військових походах, збільшуючи територію своєї держави. Успіхам Карла сприяла важка кіннота, створена Карлом Мартеллом.

Король удосконалював систему управління державою, піклувався про розвиток культури. Цей час вчені згодом назвали «**Каролінзьким відродженням**».

У той час із півночі й північного сходу державу Карла Великого оточували землі германських племен, передусім саксів; на півдні була Іспанія, захоплена арабами-мусульманами; на сході жили авари та слов'яни.

Ставши королем, Карл Великий у 773—774 рр. знищив Лангобардське королівство та приєднав його землі до своєї держави. Однак у 778 р. франкське військо зазнало поразки від арабів та місцевих племен басків у Ронсевальській ущелині. Цю подію оспівано у старофранцузькій героїчній поемі «Пісня про Роланда», що була створена в середині XII ст.

Найважливішими й найважчими були війни проти саксів (772—804 рр.). Спочатку Карл захопив майже всю Саксонію та спробував повернути її жителів на християнство. У відповідь волелюбні, вірні богам своїх пращурів сакси повстали. Майже 20 років тривало протистояння між саксами і франкським королем.

У 788 р. Карл захопив Баварське герцогство. Він воював проти слов'янських племен, а згодом уклав із ними союз проти аварів і розпочав війну з Аварським каганатом — державою, утвореною кочовиками-аварами в Паннонії (тепер територія Угорщини). У результаті трьох походів (791—796 рр.) Карл Великий розгромив аварів, й Аварський каганат зник із карти Європи.

Унаслідок завоювань Карла Великого під його владою опинилася значна територія, що за розмірами нагадувала колишню Західну Римську імперію.

Серед оточення Карла виникла ідея проголосити його імператором за зразком давніх римлян. Після того як Карл Великий допоміг Папі Римському Льву III перемогти римську знать і повернути владу, Папа запросив монарха до Риму. Під час урочистого різдвяного молебню 25 грудня **800 р.** він несподівано для присутніх увінчав короля імператорською короною та надав титул «Правителя Римської імперії». У 812 р. Візантія також визнала Карла імператором Заходу.

Держава Карла Великого була поділена на окремі округи — *графства*. Призначені королем графи збирали податки,

Монарх — одноосібний спадковий або (рідше) виборний глава держави.

«Каролінзьке відродження» — період розвитку культури в середньовічній Європі кінця VIII — початку IX ст., пов'язаний із правлінням Карла Великого та його нащадків.

Карл Великий.
Художник А. Дюрер. XVI ст.

Фрагмент підпису Карла Великого

Карлу для управління державою потрібні були освічені люди. Частково їх запрошували з інших країн. При центрах єпископств засновували школи. Така школа існувала й при дворі імператора в Аахені. Її очолював запрошений з Англії чернець Алкуїн. Офіційною мовою імперії визнали латину. При дворі Карла існувала «Академія» — гурток на зразок філософської школи грецького мислителя Платона. За наказом Карла збирали й переписували римські та грецькі рукописи. Події, що відбувалися в державі, він доручив записувати в анналах (від латин. *annus* — рік).

Карл наказав скласти граматику мови франків, установив франкські назви місяців і доручив збирати давні франкські пісні.

За правління Карла в його державі розгорнулося широке будівництво. Було споруджено понад 300 палаців, соборів, церков і монастирів. В Аахені збудували величний палацовий комплекс. У 793 р. за наказом Карла розпочалося будівництво каналу, який мав з'єднати Рейн, Дунай, Північне й Чорне моря. Проте будівництво не було завершено.

Карта «Розподіл Франкської імперії»

здійснювали судочинство, очолювали місцеве ополчення. Наприкінці весни й восени король скликав загальнодержавні збори. На весняні збори могли прийти всі вільні люди. На них монарх отримував відомості про управління, стан справ і потреби тієї або іншої місцевості. На схвалення учасників зборів він представляв капітулярії (закони й адміністративні розпорядження монарха). На осінні збори запрошувалися лише найважливіші радники Карла, під час яких обговорювалися різні питання державного життя та ухвалювалися капітулярії за ними.

Майже всі дрібні вільні власники землі перетворилися на залежних селян, оскільки не могли самі витримати тягар військової служби та придбати необхідне спорядження. Тому Карл призивав до війська лише власників чотирьох наділів. Іншим селянам доводилося або на спільні кошти відправляти до війська одного кіннотника, або шукати захисників, які могли б звільнити їх від служби. Захисниками селян ставали великі світські або церковні землевласники. Залежні селяни звільнялися від військової служби і втрачали давні права: їхнім суддею та господарем ставав захисник.

4. Розподіл імперії Карла Великого. Карл Великий помер 814 р. та був похований в Аахені, де жив останні роки. Після смерті короля створена ним імперія проіснувала недовго. Причини розпаду полягали в самому характері держави. Карл Великий силою об'єднав племена, різні за рівнем розвитку й культурою, у яких спільною була лише християнська віра.

Господарство мало натуральний характер: усі необхідні речі та продукти вироблялися не на продаж, а для власного споживання. Через відсутність торговельних зв'язків округи імперії Карла Великого існували окремо.

Графи, які управляли землями, прагнули закріпити їх за собою, щоб передавати в спадщину своїм нащадкам. Оскільки міцної системи управління у Франкській імперії не існувало, вона почала швидко розпадатися.

За онуків Карла Великого — Лотаря, Людовіка II Німецького й Карла II Лисого — було остаточно оформлено розпад Франкської імперії.

У 843 р. на з'їзді у **Вердені** онуки імператора уклали угоду про поділ імперії на три частини. Лотар отримав Середню державу з імперськими містами Аахен і Рим, Людовік II Німецький — Східнофранкську державу, а Карл II Лисий — Західнофранкську державу. Імператорський титул зберігався за Лотарем, але особливих прав щодо братів, які стали самостійними королями, він не мав. Верденський поділ імперії онуками Карла Великого започаткував три майбутні західноєвропейські держави — Німеччину, Італію та Францію.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- «Варварські королівства» стали новими формами державності, утвореними на землях колишньої Західної Римської імперії.
- На підставі аналізу перетворення Франкської держави на імперію та її розпаду можна простежити особливості зародження та становлення західноєвропейської середньовічної цивілізації.

Запам'ятайте дати

- **486 р.** — заснування Франкської держави
- **800 р.** — заснування Франкської імперії
- **843 р.** — розпад Франкської імперії

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Аукціон».
Правила гри. На аукціоні можна «придбати» бали за свої знання як розрахункову одиницю. Для цього необхідно навести правильні розгорнуті (одне-два речення) характеристики подій і явищ, розглянутих у параграфі. Одне правильне твердження дає можливість отримати 1 бал. Твердження не повинні повторюватися.
2. Як і коли утворилися «варварські королівства»? 3. Визначте особливості Франкської держави Меровінгів. 4. Охарактеризуйте розвиток імперії Карла Великого. 5. Як відбувся розпад Франкської імперії та якими були його наслідки?
6. **Колективне обговорення.** Як змінювалася організація влади від Франкської держави до імперії Карла Великого? 7. Покажіть на карті «варварські королівства», Франкську державу за часів Хлодвіга та імперію Карла Великого. 8. Продовжте роботу із синхроністичною хронологічною таблицею «Європа в добу Середньовіччя» (с. 7). Внесіть до неї дати рубрики «Запам'ятайте дати» і визначте, що відбувалося в цей час на землях сучасної України. Роботу зі складання таблиці продовжуйте, опрацюючи інші параграфи.
9. **Робота в парах.** За додатковими джерелами складіть історичний портрет імператора Карла Великого. 10. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте прояви впливу імперії Карла Великого на становлення середньовічної Європи.

Опис Ронсевальської битви франків із басками в 778 р. з «Анналів Франкського королівства»

Повертаючись, (Карл) вирішив пройти через ущелину Піренейських гір. Баски влаштували засідку на верхів'ї тієї ущелини, привели у велике сум'яття все військо (Карла). І хоча франки перевершували басків як зброєю, так і хоробрістю, однак перевагу ту було подолано завдяки нерівності місцевості й неможливості для франків нормально вести бій. У тій битві багато хто з наближених, яких король поставив на чолі свого війська, були вбиті, обоз був розграбований, а ворог завдяки знанню місцевості негайно розсіявся врізнобіч.

? Обговоріть у парах.

1. Опис подій, на вашу думку, є неупередженим чи хроніст когось підтримує? Поясніть свою точку зору.
2. Яку інформацію можна отримати за джерелом?

Клотильда Бургундська (вдова Хлодвіга) ділить Франкську державу. Середньовічна мініатюра. Розподіл відбувся відповідно до норм «Салічної правди», за якими король був власником усіх земель держави, між його чотирма синами-спадкоємцями

? Що, на вашу думку, хотів показати своїм твором художник?

§ 3. Візантійська імперія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як виникла Візантійська імперія; якими були особливості розвитку Візантійської імперії за доби Юстиніана; у чому полягав розвиток Візантії за Македонської династії та династії Комнінів; якими здобутками збагатила Візантія культурну скарбницю людства; що таке «Звід цивільного права», «іконоборство», «фреска», «мозаїка», «ікона».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Хто й коли заснував місто Константинополь? 2. Як і коли відбувся поділ Римської імперії на Східну й Західну? 3. **Робота в парах.** Обговоріть, як здійснювалася влада у Франкській імперії.

Слово «Візантійська» є похідним від старогрецької назви Візантій, що використовувалася щодо Константинополя. Офіційною назвою держави була Ромейська імперія, її столиці — Новий Рим, а населення називали ромеями.

Константинополь.
Середньовічний малюнок

Карта «Візантійська імперія у V—XI ст.»

1. Візантійська імперія на початку Середньовіччя. Правління Юстиніана I. Західна Римська імперія загинула, знищена варварами, а Східна Римська імперія, або Візантійська імперія, продовжувала свій розвиток.

Населення Візантії складали представники грецького, сирійського, єврейського, єгипетського, вірменського, грузинського та інших народів. Найбільшими містами були Константинополь, Александрія, Антіохія з населенням по 200—300 тис. осіб. Столиця імперії — Константинополь — розташовувалася на березі протоки Босфор, де перетиналися тогочасні найважливіші торговельні шляхи: морський — із Чорного в Середземне море та суходільний — із Європи в Азію. Візантія вела торгівлю з Китаєм, Іраном, Індією, країнами Західної та Східної Європи.

Від Римської імперії Візантія успадкувала монархічну форму правління.

Уся повнота влади належала **василевсу** (грецька назва імператора), який був «нижчим від Бога і наступним після Бога». Християнська церква підтримувала владу імператора, вважала його захисником церкви й вимагала від підданих віддавати йому богорівну шану. Однак священною вважалася лише посада імператора, а не його особа. Імператор не успадковував трону, його обирали армія, **синкліт** (грецька назва сенату) і населення.

Водночас влада імператора була абсолютною та необмеженою. Він був понад законом, розпоряджався життям і майном своїх підданих. Імператор правив країною за допомогою великої кількості чиновників, а також синкліту, що був дорадчим органом при імператорі. Він був одночасно главою держави, вищим законодавцем, керівником уряду, вищим суддею, головнокомандувачем армії.

За часів правління **Юстиніана I** (527—565 рр.) Візантійська імперія досягла вершини своєї могутності.

За наказом імператора в **528—534 рр.** уклали збірники норм римського права «**Звід цивільного права**», де поєдналися давні римські правові норми й духовні цінності християнства.

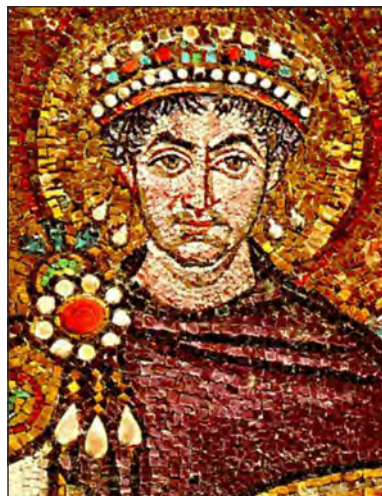
Перетворення, розпочаті Юстиніаном, вимагали значних коштів. Зростання податків, зловживання та хабарництво чиновників у 532 р. викликали в Константинополі повстання, яке дістало назву «Ніка» (через гасло повстанців «Ніка!» — «Перемога!»). Вісім днів повстанці господарювали в місті. Імператор підкупив вождів повстання та за допомогою загонів варварів-найманців придушив заколот, убивши близько 35 тис. осіб. Розправившись із повстанцями, Юстиніан узявся за здійснення головної мети свого життя — відновлення Римської імперії в колишніх кордонах.

У 534 р. візантійська армія на чолі з полководцем **Велізарієм** розгромила вандалів і захопила Північну Африку. Далі армія Велізарія, оволодівши островом Сицилія, вдерлася до Італії. Значну роль відіграла підтримка візантійців християнською церквою та населенням Італії. У 536 р. армія Велізарія без бою вступила до Рима, а за три наступні роки візантійці захопили столицю варварів Равенну. Здавалося, що Юстиніан уже майже досяг заповітної мети, але тут Візантія зазнала нападу з боку слов'ян і персів. Імператор відкликав Велізарія й послав його з армією на захист східних кордонів. До завоювання земель на Заході Юстиніан повернувся лише в 552 р., і хоча не зміг відновити межі Римської імперії часів імператора Константина, проте збільшив територію своєї держави майже вдвічі.

2. Візантія та араби. Правління Льва III Ісавра. Іконоборство. У першій половині VII ст. біля кордонів Візантії з'явилися араби. Під прапором «священної війни в ім'я Аллаха» вони розпочали стрімке завоювання візантійських східних провінцій. Протягом 634—642 рр. Візантія втратила Сирію, Палестину, Верхню Месопотамію, а ще через півстоліття — Північну Африку. Порівняно з добою Юстиніана I територія імперії зменшилася втричі.

Незабаром араби поклали край пануванню візантійців і на морях, створивши могутній флот і відібравши в них острови Крит, Сицилія та території на узбережжі Балканського півострова. Починаючи з 672 р. араби кілька разів намагалися захопити Константинополь, однак візантійці відбивали їх від стін міста, а арабський флот знищували «грецьким вогнем». У 673—678 рр. араби протягом п'яти років тримали Константинополь в облозі із суходолу й моря, але так і не змогли його захопити.

У 717 р. араби вдруге розпочали штурм Константинополя величезною армією з 200 тис. воїнів та флотом із 1800 кораблів. Проте завдяки рішучим діям візантійського війська на чолі з імператором **Львом III Ісавром** (717—741 рр.) арабів вдалося зупинити й відкинути від міста. В арабів залишилося лише 30 тис. воїнів і п'ять кораблів.

Юстиніан I. Мозаїка із церкви Сан-Вітале. Равенна (Італія)

? Юстиніана I вважають уособленням «візантійської політики». Поясніть цю характеристику за допомогою додаткових джерел.

Збірник правових норм «**Звід цивільного права**» проголосував рівність усіх громадян перед законом. Хоча рабство не скасовувалося, заборонялося вбивати рабів, і вони отримували змогу стати вільними. Закони зрівнювали в правах чоловіка та жінку, забороняли розлучення, засуджене християнською церквою. У збірнику проголосувалася ідея необмеженої та абсолютної влади імператора: «Воля імператора — джерело законів». Було закріплено право недоторканності приватної власності. «Звід цивільного права» став зразком для розроблення законів у більшості країн Західної Європи у XII—XIV ст.

Собор Святої Софії в Константинополі (нині Стамбул), зведений за наказом імператора Юстиніана I. Сучасний вигляд. Над будівництвом собору працювали 10 тис. осіб протягом п'яти років (532—537 рр.). Задоволений імператор говорив: «Хвала Господу, який надихнув мене здійснити таку справу! Соломоне, я тебе перевершив!». Існує переказ, що саме в цьому соборі посланці великого київського князя Володимира Великого, що охрестив Русь-Україну, знайомилися із християнською вірою

«Грецький вогонь» — таємну зброю Візантійської імперії — винайшов у 673 р. сирійський архітектор і хімік Каллінік. Склад цієї суміші ретельно приховувався. Ймовірно, вона містила смолу, сірку, селітру, нафту. Палаючу рідину неможливо було загасити, оскільки вона горіла навіть на воді. Упродовж століть володіння секретом виготовлення цієї зброї забезпечувало перемоги візантійцям, особливо в морських битвах.

Використання «грецького вогню». Середньовічна мініатюра

? Поясніть за ілюстрацією, як візантійці використовували в бою «грецький вогонь».

Іконоборство — вчення, яке виступало проти використання образів Бога і святих у богослужінні та суспільному житті.

Перемога Льва III Ісавра над арабами мала величезне значення. Успішна оборона Константинополя зупинила навалу на землі Візантійської імперії, через володіння якої араби намагалися потрапити до Західної Європи.

Боротьба проти арабів спонукала Льва III Ісавра реорганізувати візантійську армію. Імператор вирішив створити кінне військо. Однак озброєння кіннотника коштувало дорого. Тоді візантійські можновладці почали роздавати землі із селянами, що їх обробляли, воїнам, які за прибуток від цих земель могли купувати коней та озброєння. Проте здійснення цієї ідеї вимагало вільних земель для розподілу. Великими земельними ділянками володіла церква. Можливість отримати землі з'явилася в імператора завдяки руху **іконоборців**. Лев III скористався цими суперечками. У **726 р.** він видав указ про заборону поклоніння іконам і почав відбирати землі в монастирів. Ці ділянки роздавали воїнам-кіннотникам.

Військова знать підтримувала імператора, а більшість простого населення й духовенства засуджували його. Боротьба між прихильниками та противниками шанування ікон тривала понад століття. Нарешті у **843 р.** шанувальники ікон перемогли: культ ікон було відновлено, а рух іконоборців засудила церква. У цій боротьбі загинула велика кількість шедеврів візантійського мистецтва.

Рух іконоборців дав можливість Льву III Ісавру створити візантійську кінноту, що перетворилася на окрему суспільну верству на зразок західноєвропейського рицарства.

У 800 р., коли Карл Великий заявив про відновлення на Заході Римської імперії, це стало болючим ударом для Візантії, яка називала себе «Ромейською імперією».

3. Доба правління Македонської династії. Доба правління імператорів Македонської династії (**867—1081 рр.**) стала часом розквіту Візантії.

Наприкінці IX ст. Візантія розпочала активну діяльність, спрямовану на християнізацію сусідніх варварських племен. Константинопольський патріарх відправляв по-

сланців нести світло християнської віри до сербів, болгар і у Великоморавську державу. Проповідники **Кирило і Мефодій** створили слов'янську абетку й переклали Біблію церковнослов'янською мовою, що сприяло поширенню християнства серед слов'ян. Саме тоді прийняв християнство київський князь Аскольд.

У другій половині IX ст. Візантія розпочала тривалі війни за повернення втрачених територій. Найбільших успіхів у цьому досяг імператор **Василій II Болгаробійця** (976—1025 рр.). Він дістав таке прізвисько після перемоги у війні з Болгарією, наказавши виколоти очі 15 тис. полонених болгар. Василій II зробив Візантію наймогутнішою державою тогочасної Європи, але й спричинив її занепад, витрачаючи всі сили імперії на завоювання нових земель.

4. Візантія й турки-сельджуки. Епоха Комнінів. Безперервні війни, що вела Візантія на початку XI ст., виснажили її. Візантійська знать була переконана в тому, що може управляти державою краще за імператора. Поки велася боротьба за владу, армія слабшала, а імперія опинилася в оточенні ворогів. На Балкани з причорноморських степів вторглися війська печенігів і болгар. Нормани захопили останні володіння візантійців в Італії. Однак найнебезпечнішими ворогами стали турки-сельджуки, які наступали на східні кордони імперії.

Візантійський імператор Роман IV у **1068 р.** розпочав війну проти турків-сельджуків. Війна точилася з перемінним успіхом. Навесні 1071 р. біля вірменського міста Манцикерт (Маназкерт) візантійська армія зазнала поразки. Імператор і всі воєначальники потрапили в полон. Султан

На період правління у Візантії Македонської династії припадає утворення на землях східних слов'ян Русі-України. Остання вважала відносини з Візантією дуже важливими. Візантійці також були схильні до взаємодії з Руссю-Україною. Це сприяло розвитку торгівлі й християнізації населення Русі-України.

Карта «Візантійська імперія у XII—XV ст.»

Василій Болгаробійця після перемоги над болгарями в 1014 р. Сучасний малюнок

? 1. Опишіть, що зображено на ілюстрації. 2. Як зміст ілюстрації характеризує ставлення візантійців до переможених болгар?

За часів правління Василія II на візантійські землі почалися набіги болгар. Цар Болгарії Самуїл, скориставшись заколотами знаті проти імператора, захопив Східну Болгарію та частину Сербії. Коли заколотники в 987 р. почали наступ на Константинополь, імператор звернувся по допомогу до князя Русі-України Володимира Святославича. Руська дружина допомогла імператору придушити заколот. Для закріплення союзу з князем візантійський імператор погодився віддати за нього свою доньку Анну за умови, що Володимир прийме християнську віру. Придушивши повстання, Василій II розпочав тривалу війну проти Болгарії. Лише в 1014 р. він домігся вирішальної перемоги над болгарями та приєднав ослаблене Болгарське царство до імперії. Через декілька років Візантія також завоювала грузинські й азербайджанські землі.

Турки-сельджуки належали до тюркських племен, давня батьківщина яких розташовувалася в низовині річки Сирдар'я, поблизу Аральського моря. Звідси одне з тюркських племен на чолі з вождем Сельджуком перекочувало на захід. Поступово турки-сельджуки підкорили інші тюркські й турецькі племена та захопили більшу частину Передньої Азії, Ірак, Іран, Середню Азію. Навіть правитель Арабського халіфату був змушений визнати вождя турків Торгул-бека султаном і «царем Сходу і Заходу». Від підкорених іранців турки прийняли іслам й утворили нову велику мусульманську державу — Сельджуцький султанат.

Алексій I Комнін.
Середньовічна мініатюра

? У чому полягає внесок Алексія I Комніна в історію Візантії?

Алп-Арслан («Хоробрий Лев») відпустив імператора лише після того, як останній погодився виплачувати туркам-сельджукам величезну данину.

Звістка про цю поразку приголомшила візантіїців — переможений імператор втратив престол, а договір із сельджуками було розірвано.

Турки, не отримавши обіцяного, рушили на візантійські володіння в Малій Азії. На захоплених землях вони утворили державу **Румський султанат**, або Рум (Рим) — так турки називали Візантію. Тепер зі своїх володінь вони могли дивитися на палац Константинополя, що розкинувся на протилежному боці затоки.

У 1081 р. до влади у Візантії прийшов досвідчений воєначальник, який став імператором під ім'ям **Алексій I Комнін (1081—1118 рр.)**. Він заснував нову династію Комнінів (1081—1204 рр.).

Спершу Алексій прогнав від східних кордонів турків, а потім рушив проти норманів. Після чотирирічної війни в 1085 р. він переміг норманів і примусив їх залишити Балканський півострів. Завдяки щедрим дарам імператор зробив своїми союзниками кочовиків — половців, за допомогою яких розбив печенігів. Після цих перемог у Візантійській імперії настав спокій.

За часів правління сина Алексія **Іоанна II Комніна (1118—1143 рр.)** у Візантії загострилися відносини з Венецією. Колишнє союзне місто стало конкурентом імперії в торгівлі.

За наказом імператора всіх венеціанських купців було позбавлено торгових привілеїв і кинуті до в'язниць. Мабуть, ніхто серед візантіїців тоді не міг уявити, до яких наслідків призведе ця подія в майбутньому.

Поки імперія вела наполегливу боротьбу, поряд із її східними кордонами посилювався Румський султанат. У 1176 р. візантійська армія в битві з турками біля міста Міріокефалон була вщент розгромлена. Візантія втратила свої володіння в Малій Азії. Останнє століття слави Візантії минуло: вона припинила завоювання та на всіх своїх кордонах перейшла до оборони.

5. Відродження та загибель Візантії. Імперія розпадалася на очак. Угорці оволоділи Далмацією, нормани вторглися на Балкани, болгари звільнилися від влади візантіїців і відродили свою державність.

Один із претендентів на імператорський престол утік до Італії та звернувся до рицарів, що готувалися до Четвертого хрестового походу, із проханням допомогти йому здобути владу, обіцяючи за це підпорядкувати візантійську церкву Папі Римському й заплатити величезну суму грошей. У 1204 р. близько 20 тис. хрестоносців заволоділи Константинополем і пограбували його. Уперше за весь час

свого існування «місто Константина» із півмільйонним населенням було захоплене.

Землі Візантії, отримані хрестоносцями, стали **Латинською Романією** (Романією називали в Західній Європі Візантію). Її було поділено на Латинську імперію (або власне Романію) зі столицею в Константинополі та залежні від неї держави хрестоносців на Балканах, володіння Венеції, Генуї та Ордену іоаннітів.

Латиняни не змогли підкорити всі візантійські провінції через відчайдушний опір населення. На непідкорених землях виникли три держави, що вважалися наступницями імперії, — **Нікейська імперія**, **Епірське царство** і **Трапезундська імперія**. Вони розгорнули боротьбу за відновлення Візантії, але об'єднати свої сили не змогли, сперечаючись, хто буде новим імператором. Поступово провідна роль у боротьбі проти латинян перейшла до Нікейської імперії.

Візантійську імперію відновив нікейський імператор **Михаїл VIII Палеолог** (1259—1282 рр.), засновник останньої династії візантійських імператорів.

Латиняни на той час зазнали від візантійців багатьох відчутних ударів, і врешті-решт Константинополь був захоплений. Латинська Романія припинила існування.

У **1261 р.** Михаїл VIII Палеолог став першим імператором відновленої Візантійської імперії. Проте його влада поширювалася лише на частину Балканського півострова, невелику територію Малої Азії та кілька островів в Егейському морі.

Відродженій імперії одразу почала загрожувати нова небезпека — турки-османи, із якими вона впоратися не змогла. У **1453 р.** тисячолітня імперія впала. Деякі історики говорять про цю дату як про кінець епохи Середньовіччя.

6. Культура Візантії. За багатівіковий період свого існування Візантія створила потужну та своєрідну культуру, що увібрала в себе давньоримські традиції. У свою чергу, вона справила великий вплив на розвиток сусідніх народів, особливо південних і східних слов'ян.

За кількістю освічених людей Візантія набагато перевершувала країни Західної Європи завдяки розвиненій мережі шкіл, що були як безкоштовними, так і платними. Школа мала два ступені: початковий і середній. У **початковій школі** вивчали три головні цикли наук — «тривіум»: граматику, діалектику (логіку) та риторику (ораторське мистецтво). Середній ступінь передбачав «квадривіум», до якого входили чотири предмети: арифметика, геометрія, астрономія та музика. Крім цих головних наук, у різних школах додатково вивчалися етика, право, політика, філософські науки.

У першій половині IX ст. при імператорському дворі в Константинополі відкрили **вищу школу**. У ній викладали,

Герб візантійських імператорів династії Палеологів і прапор імперії. XIV ст.

Христос Вседержитель. Мозаїка із собору Святої Софії в Константинополі (нині Стамбул)

? Порівняйте мозаїки соборів Святої Софії в Константинополі та Києві. Про що свідчать результати порівняння?

Імператор **Константин VII Багрянородний** (913—959) вирішив зібрати всі знання, накопичені людством від початку свого існування. Сотні вчених за його наказом розпочали цю грандіозну роботу. Було створено близько 50 своєрідних «енциклопедій» та окремих праць з астрономії, медицини, історії, географії, військового мистецтва, дипломатії та інших наук. Сам імператор також написав кілька творів до цього зібрання. До нашого часу збереглися праці імператора «Про феми», «Про керівництво імперією» та «Про церемонії імператорського двору». Також він є автором творів, що містять важливі відомості про розвиток тогочасних східних слов'ян і русько-візантійські відносини в X ст.

Заняття у вищій школі. Середньовічна мініатюра

крім духовних, і світські науки (міфологію, історію, літературу). У 1054 р. в Константинополі з'явився навчальний заклад, який за своїм рівнем наближався до тих, що виникли набагато пізніше в країнах Західної Європи.

Найвідомішими вченими Візантії були **Іоанн Дамаскін**, **Михаїл Пселл**, **Никифор Влеммід**, **Феодор Метохит**. У IX ст. уславився вчений **Лев Математик**, один із засновників алгебри (він перший почав використовувати буквені позначення).

Візантія мала надзвичайно високий для свого часу рівень розвитку будівельної техніки. Про це свідчили численні кам'яні храми, палаци, громадські й приватні будівлі. Спорудити їх було можливо лише за умови досконалого володіння будівельною справою: умінням виготовляти міцну цеглу, якісний вапняний розчин, укладати цеглу, створювати монументальні бані тощо.

З архітектурою був тісно пов'язаний живопис. Візантійські майстри прикрашали стіни храмів **фресками** та **мозаїками**. Визначними зразками мистецтва візантійської мозаїки були портрети в храмі Святої Софії в Константинополі, зображення імператора Юстиніана та імператриці Феодори в церкві Сан-Вітале в Равенні. Високого рівня розвитку досягло мистецтво **ікони** — живописне зображення Христа, Богородиці та різних біблійних сюжетів на дерев'яних дошках. Ікони прикрашали не лише храми, а й оселі візантійців, їх дарували друзям на знак особливої прихильності, брали із собою у воєнні походи.

Коли Русь-Україна прийняла християнство, візантійська культура почала поширюватися серед східних слов'ян. З'являлися книжки, перекладені з грецької мови церковнослов'янською. Візантійські майстри будували перші кам'яні храми на руських землях. У Русі-Україні від візантійців навчилися таємницях фрескового живопису, мозаїки та іконопису. Відповідно до візантійських традицій споруджувалися Софійські собори в Києві, Новгороді та храми в інших містах Русі-України.

Фреска — картина, написана водяними фарбами на вогкій вапняній штукатурці.

Мозаїка — зображення або візерунок, зроблене з окремих щільно припасованих один до одного й закріплених на спеціальному розчині різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

Ікона — у християнстві живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Христа, Богородиці, святих і подій Біблії, якому поклоняються віруючі.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Після загибелі Західної Римської імперії Візантія стала єдиною історичною, культурною та цивілізаційною частиною, що залишилася від Давнього Риму, і проіснувала впродовж наступних майже десяти століть.
- Візантія захищала Європу від арабів, турків-сельджуків і деякий час — від турків-османів.
- Держава створила одну з найрозвиненіших культур епохи Середньовіччя. Вона мала величезний вплив на народи й країни, що її оточували, зокрема, на Русь-Україну.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Відгадайте героя (героїню)». *Правила гри.* Ведучий(-а) гри записує на картці ім'я історичної особи за змістом параграфа та кладе її в конверт. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад десять) відгадати ім'я героя (героїні). Ведучий(-а) може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або всім класом.
2. Охарактеризуйте Візантійську імперію доби Юстиніана I. 3. Як відбувалася боротьба Візантії з арабами? 4. Які риси були притаманні розвитку Візантії за Македонської династії? 5. Чому епоху Комнінів називають «останнім століттям слави Візантії»? 6. Які факти свідчать, що Візантія створила одну з найрозвиненіших культур епохи Середньовіччя?
7. **Колективне обговорення.** Чи правильне твердження, що від падіння Константинополя в 1204 р. Візантія поступово наближалася до своєї загибелі? Поясніть свою точку зору. 8. Простежте за картою, як змінювалася територія Візантійської імперії від її виникнення до занепаду. 9. Продовжте роботу із синхроністичною хронологічною таблицею «Європа в добу Середньовіччя» (с. 7).
10. **Робота в малих групах.** Візантію називають «золотим містком» між Стародавньою історією та Новим часом. У «темні віки» Раннього Середньовіччя саме візантійці зберегли досягнення античної культури та, поєднавши їх з ідеалами християнства, передали сусіднім народам. Чи погоджуєтесь ви з наведеними характеристиками? За додатковими джерелами підтвердьте або спростуйте їх. 11. **Робота в парах.** Розв'яжіть візантійську шкільну задачу з математики: «Курка коштує 40 аспрів (дрібна монета). Щодня вона відкладає одне яйце. Яйця продають на ринку по 40 штук за 1 аспр. Визначте, за який час курка виправдає свою вартість». 12. **Робота в парах.** Визначте прояви візантійського впливу в пам'ятках культури Русі-України.

Запам'ятайте дати

- **527—565 рр.** — правління імператора Юстиніана I
- **726—843 рр.** — боротьба іконоборців та шанувальників ікон у Візантії
- **867—1081 рр.** — правління Македонської династії
- **1081—1204 рр.** — правління династії Комнінів
- **1453 р.** — загибель Візантійської імперії

Христос, що благословляє Константина Багрянородного. Різьблення по слонової кістці. Близько 945 р.

? Що, на вашу думку, мало символізувати це зображення?

§ 4. Арабський халіфат

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про природні умови Аравійського півострова та його населення; як виник іслам і відбулося об'єднання арабів; як здійснювалися завоювання арабів; які риси були притаманні розвитку арабо-мусульманської культури; хто такий «халіф»; що таке «іслам», «Коран», «паломництво», «Арабський халіфат», «східна деспотія», «теократія», «монархія», «експансія».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими є особливості способу життя кочових народів? 2. Коли араби намагалися захопити Франкську державу й чим завершилася ця спроба? 3. **Робота в парах.** Обговоріть, що вам відомо з інших навчальних предметів про досягнення арабської культури, якими ми користуємося зараз.

Араби бедуїни.
Художник Дж. Ф. Льюїс. 1851 р.

? Опишіть арабського кочовика бедуїна.

Бедуїни («жителі пустелі») жили племенами, які поділялися на роди й сім'ї. У них існувала знать — шейхи й саїди, які мали великі отари овець, багато рабів та отримували більшу частину здобичі під час війн. Усі представники одного племені вважали себе родичами. Араби поклонялися різним племенним богам: єдиної релігії в них не існувало. Уособленнями арабських богів були рукотворні кам'яні ідоли та природні кам'яні стовпи.

Карта «Виникнення ісламу. Арабський халіфат»

1. Аравійський півострів та його населення. Аравійський півострів поділяється на кілька різних за природними умовами областей. На його південному заході простягнувся Ємен із родючими землями, багатою тропічною рослинністю, де населення здавна займалося землеробством і садівництвом. Середина півострова — *Неджд* — величезне посушливе плоскогір'я, де можливе лише кочове скотарство. Життєдайну воду людям дають виключно криниці. Довга смуга вздовж Червоного моря — *Хіджаз* — придатна хіба що для землеробства в окремих оазах.

Більшість населення Аравійського півострова склали кочовики бедуїни, які розводили кіз, овець і верблюдів.

Через Хіджаз, уздовж Червоного моря, пролягав старовинний торговельний шлях із Середземномор'я до Африки та Індії, на якому з'явилися великі центри торгівлі, що згодом перетворилися на міста, — Мекка, Ятриб та інші. Особливо велике значення мала Мекка, що виникла в головному місці зупинки караванів.

Наприкінці VI ст. кількість населення півострова збільшилася, бракувало землі. Торгівля занепала через напади іранців, які прагнули, щоб торговельні шляхи проходили узбережжям Перської затоки та збагачували їхню країну. Араби вирішили об'єднатися, щоб разом вести боротьбу за краще існування, але на заваді цьому стояли різні племенні вірування.

2. Виникнення ісламу та об'єднання арабів. Об'єднанню арабів сприяла поява нової релігії — ісламу (у перекладі з арабської — «покірність»). Людей, які сповідують іслам, називають **мусульманами**. Засновником цієї релігії став **Мухаммад** (570—632). Це ім'я означає «натхненний», «пророк». У Європі його називали Магометом.

Мухаммад стверджував, що основні положення нової віри йому передав Аллах («Бог»). Учні й послідовники записували слова Мухаммада, а після його смерті всі ці записи було зібрано в одну книгу — **Коран** («читання»).

Основною релігійною вимогою Мухаммада до арабів була відмова від поклоніння різним племінним богам і визнання існування єдиного бога Аллаха. «Немає бога, крім Аллаха, і Мухаммад — пророк його» — головна релігійна настанова ісламу. Вплив на іслам юдейської та християнської релігій проявлявся у визнанні Мойсея та Ісуса пророками й попередниками Мухаммада. Священне місто юдеїв і християн — Єрусалим — визнавалося й мусульманами.

Для того щоб бути мусульманином, потрібно було визнати та виконувати п'ять основних положень:

- 1) Вірити в існування єдиного бога — Аллаха.
- 2) П'ять разів на день виконувати обов'язкову молитву.
- 3) Раз на рік дотримуватися обов'язкового посту — рамазану, не вживаючи воду та їжу від світанку до заходу сонця.
- 4) Витратити п'яту частину прибутку на милостиню, щоб звільнитися від гріхів.
- 5) Один раз за життя здійснити паломництво до Мекки й Медини.

Мухаммад виклав і «заповіт священної війни». Він виділив юдеїв і християн як людей, що володіють писанням (Святим Письмом), із якими треба вести шляхетні суперечки, а язичників закликав знищувати.

На початку свого проповідництва Мухаммад засуджував багатіїв, але згодом відмовився від цього. У Корані зазначено, що нерівність серед людей установлена Богом, і мусульманин не має заздрити тому, хто багатший за нього.

Після вигнання з Мекки Мухаммад почав виступати за об'єднання всіх арабів у єдину громаду мусульман. Між Мединою і Меккою розпочалася війна. Більшість простих жителів підтримували пророка, тому знать була змушена впустити Мухаммада до міста.

У **630 р.**, після повернення пророка до Мекки, арабські племена здебільшого визнали владу Мухаммада та прийняли іслам. Цим завершилося організаційне перетворення громади мусульман у Медині на державне утворення. На час смерті Мухаммада в **632 р.** під прапором ісламу об'єдналася більшість племен Аравійського півострова.

3. Завоювання арабів та халіфати. Після смерті Мухаммада між його давніми прихильниками й мединською знаттю почалися суперечки про спадкоємність. Справа була не тільки в тому, хто буде релігійним вождем, а й у тому, хто очолить створену ним державу. Урешті вирішили, що державою керуватимуть **халіфи** — «заступники пророка». Надалі кожен правитель арабів називав себе саме так. Перші чотири халіфи, які правили в 632—661 рр., були близькими друзями або родичами Мухаммада.

Халіфи закликали людей вирушати в похід за поширення ісламу, обіцяючи кожному винагороду як за життя,

Житель Мекки **Мухаммад** у шість років залишився сиротою і став пастухом. Згодом Мухаммад улаштувався вести торговельні справи багатій вдови Хадіджи. Потім він одружився з нею і розбагатів. Через деякий час Мухаммад почав розповідати, що чує голос Бога, який наказує йому стати «посланцем Аллаха на Землі». У **610 р.** Мухаммад проголосив вчення ісламу, а через три роки почав його проповідувати. Проте не всім жителям Мекки сподобалися заклики Мухаммада віддавати своє майно бідним і звільняти рабів, тому він був змушений перебратися до міста Ятриб. Його жителі в **622 р.** прийняли Мухаммада та почали називати Ятриб Мединою — «містом пророка». Відтоді, із року хіджри, як називають його мусульмани, ведеться відлік часу в мусульманських країнах. Могила Мухаммада в Медині є однією з найбільших святинь мусульман.

Паломництво — мандрівка віруючих до святих місць із метою спокутування гріхів, подяки й поклоніння. Назва виникла від звички паломників привозити з Палестини пальмові гілки.

Халіф — «заступник пророка», титул правителя й водночас духовного глави мусульман.

Експансія — розширення сфери панування, впливу, поширення чого-небудь за початкові межі. Розрізняють територіальну, економічну, політичну, воєнну, культурну, мовну експансію.

Арабський халіфат — арабо-мусульманська держава, що існувала в 632—1258 рр.; виникла внаслідок арабських завоювань та очолювалася халіфами.

Перший період (632—661 рр.)

Виникнення Арабського халіфату. Правління перших чотирьох халіфів

Другий період (661—750 рр.)

Правління династії Омейядів

Третій період (750—1258 рр.)

Правління династії Аббасидів. Розпад Арабського халіфату

Періодизація історії Арабського халіфату

Завоювання арабами Піренейського півострова. Літографія XIX ст.

так і після смерті. Розпочалася доба арабських завоювань. Найзначніші загарбання було здійснено за правління другого халіфа — **Омара** (634—644 рр.). Араби відвоювали у Візантії Сирію, Палестину, Єгипет і Лівію, а в Ірану — значну частину його західних земель аж до Закавказзя.

У завойованих країнах араби насамперед захоплювали майно багатіїв й оголошували вільними всіх, хто приймав іслам, тому більшість поневолених вбачали в них визволителів. Унаслідок арабської експансії виникла величезна держава — **Арабський халіфат**.

Уже за перших халіфів в Арабському халіфаті розпочалася боротьба за владу. Вона особливо посилилася за третього халіфа — **Османа** (644—656 рр.) і четвертого — **Алі** (656—661 рр.). Їх обох убили змовники. Після цього престол захопив намісник Сирії Муавія, який заснував нову династію **Омейядів**. Своею столицею він зробив Дамаск. Дамаський халіфат Омейядів проіснував близько 90 років (661—750 рр.). За цей час араби значно розширили свої володіння. До кінця VII ст. вони підкорили частину Вірменії, Південний Азербайджан і частину Північної Африки. До 711 р. араби захопили всі африканські володіння Візантії на захід від Єгипту (сучасні Лівія, Алжир, Туніс, Марокко) і дали їм арабську назву Магриб — «Захід».

У 711 р. араби розпочали завоювання Іспанії, де жили вестготи. Полководець Тарік ібн Зіяд із військом у 7 тис. кіннотників переправився через протоку Геркулесові стовпи, названу на честь нього Гібралтар («скеля Таріка»), і швидко підкорив майже всю Іспанію. Араби спробували підкорити і Франкську державу, проте зазнали поразки під Пуатьє.

На сході арабські полководці просунулися в глиб Середньої Азії, оволоділи Хівною, Бухарою, Самаркандом, завоювали Афганістан і північно-західну частину Індії до річки Інд. Як ви вже знаєте, араби кілька разів намагалися захопити візантійську столицю Константинополь, але так і не змогли це зробити.

Унаслідок завоювань кордони халіфату Омейядів простяглися від Атлантичного океану на заході до Китаю та Індії на сході. За своїми розмірами Арабський халіфат перевищував Римську імперію за часів її розквіту або державу Александра Македонського.

У 750 р. Омейядів скинула іранська та іракська знать, невдоволена засиллям сирійсько-арабських можновладців. Халіфом став **Абул-Аббас Кривавий**, за наказом якого було знищено всіх Омейядів. Він заснував нову династію **Аббасидів**, що правила до 1258 р. Столицю халіфату перенесли до Багдада. Багдадський період історії халіфату називають «золотою добою ісламу», або «ісламським відродженням». Досягнення тогочасних ісламських вчених, письменників і діячів мистецтва були відомі в середньовічній Європі та дали поштовх розвитку її культури.

4. Організація влади в Арабському халіфаті. За формою державного устрою Арабський халіфат у період Омеїядів та Аббасидів був відносно централізованою державою у вигляді **східної деспотії**, очолюваної халіфом.

Арабський халіфат був однією з наймогутніших імперій тогочасного світу. Вона поділялася на головні області та провінції. За формою правління це була **теократична монархія**, сутність і зміст якої визначалися ісламом і незаперечним авторитетом глави держави — халіфа. Йому належала вся вища влада — законодавча, виконавча, судова. Він також вважався представником Аллаха на Землі та «заступником пророка».

Як і всі інші імперії, створені в результаті завоювань, Арабський халіфат із часом занепав і розпався. Причин було кілька:

- Халіфат силою об'єднав племена й народи, які мали різну історію та культуру.
- Влада халіфів, що жили в розкоші, а управління державою доручали своїм приближеним, усе більше слабшала.
- Еміри (намісники халіфів), які управляли на місцях, намагалися зробити свої володіння і владу спадковими, щоб бути незалежними від халіфа.
- Активізувалися нові завойовники.

У **1258 р.** війська монгольського правителя Хулагу захопили й пограбували Багдад. Більшість жителів міста загинула. Цей рік вважають і датою розпаду Арабського халіфату.

5. Розвиток арабо-мусульманської культури. Доба Арабського халіфату збагатила світ визначними культурними досягненнями. Влада всіляко сприяла розвитку освіти й науки. У містах і великих поселеннях були створені тисячі шкіл, де здобували знання з богослов'я та світських наук. Школи могли відвідувати діти різних верств населення — торговців, ремісників, селян. Знать віддавала перевагу домашній освіті. Унаслідок цього, на відміну від тогочасної християнської Європи, значна частина населення халіфату була письменною.

Освіту рівня вищої надавали **медресе**. Крім ісламських наук, тут вивчали арабську мову, граматику, математику, геометрію, медицину, астрономію, філософію та літературну творчість. Арабська мова в халіфаті стала тією ланкою, що єднала його народи. Вона також стала мовою науки.

Найвагоміший внесок представники арабо-мусульманської культури зробили в розвиток природничих, точних наук, філософії та медицини. Вони вивчали й перекладали арабською мовою праці **Арістотеля, Гіппократа, Евкліда, Птолемея**.

У Каїрі, Кордові та інших містах існували величезні бібліотеки, що налічували сотні тисяч книг. Швидкому

Східна деспотія — особлива форма монархії, за якої правитель має необмежену владу, є верховним власником землі, його особа освячується релігією. Склалася в Стародавньому світі в країнах Сходу.

Теократія (від грец. «бого-владдя») — форма державного правління, за якої вся влада належить духовенству або главі церкви, що визначається волею Бога.

Монархія — форма державного правління, за якої вища державна влада повністю або частково належить одній особі — монарху.

Медресе Шердор у Самарканді (Узбекистан). Сучасний вигляд

Реконструкція карти світу за Аль-Масуді

? Розпізнайте континенти, зображені на карті Аль-Масуді.

Авіценна (Ібн Сіна).
Арабська мініатюра

Араби першими почали робити розтини живих тварин із метою дослідження функцій частин організму та причин захворювань. У галузі медицини особливо уславився **Ібн Сіна** (980—1037), відомий у Європі під ім'ям **Авіценна**. У своїй головній праці «Канон лікарської науки» він використав досвід античних, індійських і середньоазійських лікарів. Ця праця протягом XII—XVII ст. була підручником із медицини в Європі. Саме Ібн Сіна відкрив інфекційні хвороби, анестезію (знеболювання), зв'язок між психічним і фізичним станами людини та багато інших явищ.

У працях арабських і перських географів IX—X ст. Аль-Бахрі, Аль-Істахрі та Ібн Хаукаль згадувалися східнослов'янські племенні княжіння Куявія (Куябія, Куяба), Артанія і Славія. Арабські купці, на повідомлення яких спиралися географи, розвивали торгівлю зі східнослов'янськими землями через Хозарський каганат і Волзьку Булгарію.

поширенню книг сприяло те, що у VIII ст. араби запозичили з Китаю мистецтво виготовлення паперу.

У Багдаді, Тебризі, Дамаску, Самарканді діяли великі обсерваторії. Арабські астрономи відкрили багато зірок і склали карти зоряного неба, визначили довжину кола Землі. Вчені **Шарафуддін ат-Тусі** та **Ібн аш-Шатір** уперше висловилися про можливість обертання Землі навколо своєї осі. У Європі лише в Новий час польський астроном М. Коперник відкрив, що всі планети обертаються навколо Сонця, скориставшись при цьому працями арабських вчених.

У математиці досягнення арабо-мусульманського світу пов'язані з ім'ям видатного математика **Мухаммада аль-Хорезмі**. Це запровадження десяткової системи лічби, дробів, тригонометричних функцій тощо, без яких не було б сучасних математичних наук. Слово «алгоритм» походить від імені аль-Хорезмі, а від частини назви однієї з його праць виникло слово «алгебра».

Засновником хімії вважають **Джабіра ібн Хайяна**. Він розробив ранній варіант експериментального методу дослідження в хімії, заснованого на лабораторних дослідах.

Арабські мандрівники **Ібн Фадлан**, **Аль-Масуді**, **Ібн Рус-те** та інші першими відвідали країни, про які навіть не чули у Європі. Залишили вони й унікальні описи життя східних слов'ян у IX—X ст. Арабським мандрівникам був відомий значно більший світ, ніж європейцям. Для морських мандрівок араби створили зручний і надійний корабель — дау, точні карти й навігаційні прилади.

Неперевершеною пам'яткою середньовічної арабської літератури є збірка оповідань «Тисяча і одна ніч», що містить казки невідомих авторів. Серед їхніх героїв — Сіндбад-мореплавець, Аладдін, Алі Баба та інші. Збірку було створено між 800 та 900 рр. Швидко розвивалися різноманітні жанри поезії. Одним із найвідоміших поетів був **Фірдоусі**, що створив епос «Шах-наме» («Книга царів»), у якому описував життя перських шахів.

Розквіт Арабського халіфату відзначився масштабним будівництвом. Зводилися величні мечеті, палаці халіфів, мавзолеї-гробниці, фортеці, громадські й приватні будівлі тощо. Лише в Кордові до X ст. налічувалося 700 мечетей і 70 бібліотек. Усередині та зовні будівлі оздоблювалися численними **арабесками** — орнаментом із переплетених між собою ліній, геометричних фігур та квітів. На стінах мечетей було багато написів — висловів із Корану, які самі нагадували орнамент (в'язь). Це мистецтво **каліграфії**, яким володіли араби. У мечетях не було ікон або фресок: іслам забороняв малювати Бога, поклонятися будь-яким зображенням.

Арабо-мусульманська культура мала значний вплив на тогочасну Європу. Захоплена арабами Іспанія стала цент-

ром, звідки в європейські країни поширювалися наукові знання. Європейці-християни приїздили вчитися до Кордови, яку вони називали «світлою красою світу, юним дивним містом, що сяяв у блиску своїх багатств». Звідси вони привозили додому перекладені арабською мовою праці вчених давнини. У європейських монастирях існували центри перекладу праць з арабської мови латиною.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Іслам, який почав проповідувати Мухаммад, став однією зі світових релігій разом із християнством і буддизмом.
- Поява ісламу сприяла об'єднанню арабів і створенню внаслідок арабських завоювань величезної держави.
- Незважаючи на зміцнюючу роль ісламу, Арабський халіфат як теократична монархія розпався в XIII ст.
- Величезну роль для людства мав спільний мусульманський культурний простір, який сформувався в межах халіфату та продовжив своє існування після його розпаду.
- Досягнення мусульманських мислителів стали поштовхом для розвитку середньовічної європейської культури.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Перекладачі». *Правила гри.* Ведучий(-а) наводить фразу або термін, викладений науковою мовою з матеріалу, розглянутого на уроці, і пропонує «перекласти» його більш зрозумілою мовою. Усі бажаючі можуть висловити власні варіанти. Найбільш вдалі тлумачення можна розмістити на стенді в кабінеті.
2. Якими були природно-географічні умови Аравійського півострова та спосіб життя його населення? 3. Як виник іслам і яку роль він відіграв в об'єднанні арабів? 4. **Робота в парах.** Порівняйте організацію влади у Візантійській імперії та Арабському халіфаті. 5. Назвіть досягнення тогочасної арабомусульманської культури. Які з них, на ваш погляд, були найважливішими? Поясніть свою думку.
6. Покажіть на карті напрямки завойовницьких походів арабів.
7. Використовуючи карту, розкажіть, як розгорталася арабська завоювання та змінювалася внаслідок цього територія Арабського халіфату.
8. Продовжте роботу із синхроністичною хронологічною таблицею «Європа в добу Середньовіччя» (с. 7).
9. **Колективне обговорення.** Американський дослідник Г. Тернер писав: «Мусульманські художники і вчені, робітники і князі разом створили унікальну культуру, яка має прямий і непрямий вплив на всі континенти». Поясніть, як ви розумієте це твердження. Чи погоджуєтесь ви з ним? Чому? 10. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте роль Арабського халіфату в історії Середньовіччя.

Запам'ятайте дати

- **610 р.** — Мухаммад оголосив вчення ісламу, а через три роки почав його проповідувати
- **622 р.** — хіджра — початок ісламського літочислення
- **630 р.** — об'єднання арабів під прапором ісламу
- **632 р.** — виникнення Арабського халіфату
- **661—750 рр.** — правління династії Омейядів
- **750—1258 рр.** — правління династії Аббасидів
- **1258 р.** — припинення існування Арабського халіфату

Практичне заняття за розділом I

Узагальнення за розділом I

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I

Варіант I

Варіант II

Розділ II. Середньовічний світ Західної Європи

§ 5. Людина в Середньовіччі

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як у Середні віки складалися відносини між людиною та природою; яким було населення середньовічної Європи; що таке «міграція», «внутрішня колонізація», «зовнішня колонізація».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якою була взаємодія людини та природи в Стародавньому світі? 2. Охарактеризуйте населення Римської імперії в період її розквіту й занепаду. 3. **Робота в парах.** Обговоріть, як життя людини залежить від природи. Наведіть приклади.

Полювання із собаками в лісі біля замку.
Середньовічна мініатюра

Незважаючи на користь лісу для середньовічної людини, у той самий час він становив уявну чи справжню небезпеку. Ліс був кордоном між володіннями сеньйорів. Із лісу з'являлися голодні вовки, розбійники й завойовники. Недивно, що в казках і легендах тих часів ліс і його мешканці були обов'язковими персонажами. У лісі знаходили притулок ченці-самітники, мандруючі рицарі та злочинці. Для одних ліс був надійним притулком, для інших — джерелом небезпеки.

1. Людина та природа в Середньовіччі. За часів Середньовіччя природні умови обумовлювали, яким будувати житло, де створювати поселення, які виготовляти знаряддя праці тощо. Клімат у цей час у Європі загалом нагадував сучасний. Однак у XIII—XIV ст. на континенті відбулося різке похолодання. Середньовічні хроністи навіть писали про наближення кінця світу.

Середньовічна людина намагалася пристосуватися до місцевого ландшафту. На рівнинах виникали великі села, у порізаних пасмами гір, боліт, річкових проток місцевості — окремі хутори. На узвишсях і пагорбах будували замки, фортеці. Річки ставали природними межами між землеволодіннями й державами. Наявність виходів до морів та океанів сприяла розвитку рибальства, торгівлі й налагодженню зв'язків між країнами.

У Ранньому Середньовіччі більша частина Європи була вкрита лісами. Ліс у ті часи був основним джерелом життя. Там пасли худобу, відгодовували жолудями свиней. Завдяки цьому селянин отримував на зиму гарантований запас м'ясної їжі. У лісі заготовляли дрова для опалення та деревне вугілля, необхідне для виробництва залізних знарядь праці та зброї. Ліс забезпечував деревиною, яка в цей час була головним будівельним матеріалом. Крім того, у лісі збирали лікарські рослини — єдині засоби лікування в той час.

Ліс був також місцем полювання. Шкіра й хутро лісових звірів захищали людину від холоду й були для неї ліжком. Ліс забезпечував медом диких бджіл, ягодами, грибами тощо. За висловом французького дослідника Середньовіччя XX ст. М. Блока, саме ліс супроводжував середньовічну людину «від колиски до могили».

Своєю господарською діяльністю середньовічна людина змінювала природу, при цьому не завжди на краще. Середньовічні люди були недбалими господарями. Вони знищу-

вали лісові масиви, не турбуючись про їх відновлення. Природа «карала» їх за це обмілінням водойм, збідненням земель, рослинного та тваринного світу. Таке ставлення певною мірою було обумовлено тим, що християнство проголошувало людину господарем природи, який має панувати над нею й використовувати у своїх інтересах.

На Сході людина ставилася до природи більш дбайливо. Східні релігії навчали, що людина є частиною природи, яка має жити в гармонії з нею. Завдавати шкоди будь-якій істоті людині заборонялося.

2. Населення. Міграції. Лиха середньовічної людини.

У Середні віки Західну й Центральну Європу населяли переважно романізовані народи колишньої Римської імперії. До них додалися ті, що переселилися сюди під час Великого переселення народів і наступних міграцій населення. Учені вважають, що після розпаду Римської імперії кількість жителів у Європі значно зменшилася.

Найбільшими лихами Середніх віків були голод, хвороби (епідемії) та війни. Недостатній рівень розвитку сільського господарства призводив до низьких урожаїв. Крім того, селяни, що перебували в залежному становищі, не були зацікавлені у збільшенні врожаїв. Середньовічна Європа постійно перебувала на межі голоду.

Починаючи з XII ст. європейські сеньйори намагалися чинити опір голоду. Вони розподіляли продукти між біднотою в голодні роки. Однак середньовічна людина не робила запасів на випадок голоду, і зберігати продукти тоді не вміли — м'ясо, зерно від вологи псувалися. До цього додавалися щури-шкідники, що були нездоланим лихом для середньовічної людини.

Середньовічні хроніки повідомляють, що навесні 1315 р. Європу охопив голод, який тривав два роки. У цей час від нестачі їжі щодня вмирали тисячі людей. Вчені встановили, що «великий голод» **1315—1317 рр.** був спричинений «великим потопом» — дуже значною кількістю опадів у ці роки в Європі (дощі йшли до 150 днів без перерви).

Люди, які не загинули від голоду, страждали від хвороб. Погане харчування, неякісні продукти, недостатній рівень розвитку медичної допомоги робили середньовічну людину вкрай уразливою до різних захворювань — туберкульозу, малярії, прокази, холери, дизентерії, тифу, чуми, віспи.

Найбільші втрати населення тогочасної Європи зазнавало від епідемій чуми й холери. Наймасштабніші спалахи чуми, яку називали «чорною смертю» та «чорною мітлою людства», сталися в VI та XIV ст. У **1346—1353 рр.** від неї померло до 25 млн осіб.

Епідемії охоплювали перш за все міста через велике скупчення населення й відсутність належних санітарних

Міграція — переселення народів, груп людей або окремих осіб із місць постійного проживання на нові землі.

Сучасний український історик отець О.-Д. Вільчинський стверджує, що в Середньовіччі більшість європейців приділяли достатню увагу своїй гігієні. Вважалося, що тілесна чистота є виконанням заповіді Святого Письма дбати про своє тіло як «Храм Духу Святого». Представники всіх верств середньовічного суспільства мили своє тіло щонайменше раз на тиждень. Більшість людей розуміла, що хвороби передаються від хворих до здорових людей через особистий контакт, і тому саме в добу Середньовіччя з'явилося перше уявлення про карантин. Уживати їжу, попередньо не помивши руки, вважалося ознакою дикості.

«Чорна смерть». Середньовічна мініатюра

? Що, на вашу думку, хотів передати своєю мініатюрою автор?

Погром — масові насильницькі дії, спрямовані проти певної групи населення, виокремленої за релігійною, національною або іншою ознакою.

Масові спалення юдеїв під час епідемії чуми в Кельні (Німеччина). Середньовічна мініатюра

? Про поширення яких явищ під час епідемії свідчить мініатюра?

За підрахунками сучасних дослідників, у VII ст. населення Західної Європи становило близько 14,7 млн осіб, у середині X ст. — 22,6 млн, а напередодні епідемії чуми в середині XIV ст. досягло 54,4 млн осіб.

Заможні жінки. Французький середньовічний gobelen

? Опишіть зовнішній вигляд жінок, що належали до заможних верств.

умов. Унаслідок цього кількість населення міст після епідемії чуми зменшувалася на 50—60%.

В епідеміях часто звинувачували юдеїв. Їхній спосіб життя та відмінності в релігії викликали несприйняття в більшості населення. Так, у 1348 р. Іспанію охопили **погроми**, приводом до яких стало звинувачування юдеїв у продажі отруєних тканин. Через таке упереджене ставлення юдеям виділяли для проживання окремі квартали.

Досить часто на різних територіях спалахували збройні конфлікти й війни. Проте кількість втрат населення середньовічної Європи через війни визначити неможливо через відсутність надійних джерел інформації.

Середня тривалість життя європейців у цей час становила 30—35 років для жінок і 40—45 років для чоловіків. До 60 років найчастіше могли дожити лише королівські особи, представники духовенства або вчені.

Переписів населення й будь-яких підрахунків людності не проводилося, тому визначити кількість жителів середньовічної Європи можливо лише приблизно. Припускають, що населення основної частини імперії Карла Великого становило 4—5 млн осіб, а на початку XV ст. у Європі проживало 43 млн осіб.

У ті часи більшість звичайних людей жили досить бідно. Як правило, у пошуках кращої долі вони ладні були йти світ за очі. До того ж майже вся оброблювана земля належала сеньйорам, які надавали її своїм васалам. Інша верства населення — рицарі, щоб отримати землю, також готові були рушати в будь-який похід. У далеку дорогу людей штовхала релігія: християни йшли до місць паломництва, щоб спокутувати свої гріхи. До того ж люди тікали від епідемії хвороб, голоду, війн та інших негараздів. Лише починаючи з XIV ст. європейське населення поступово осіло на одному місці та вже рідше змінювало місце проживання.

3. Становище жінки в Середньовіччі. У період Раннього Середньовіччя жінкам у європейських країнах жилося досить важко. Досягти визнання в суспільстві, де головна роль відводилася виключно чоловікам, вони не могли. У ті часи жінка дуже сильно залежала спочатку від батька, а потім від чоловіка. Батько вважався головою сім'ї та мав владу над усіма її членами.

У дівчат змалку виховували покірність, побожність, цнотливість і невибагливість. Дуже часто дівчина в середньовічній сім'ї зростала неосвіченою, хворобливою, фанатично релігійною, без відчуття самоповаги.

Представники середньовічного духовенства, яке мало визначальний вплив на суспільну мораль, загалом зневажали жінок, оскільки їм заборонялися будь-які стосунки з ними. Тому всі природні бажання духовенство розглядало як диявольську спокусу.

У багатьох європейських середньовічних країнах проста жінка могла мати досить значну самостійність у господарських справах — займатися ткацтвом, працювати швачкою, торгувати, готувати страви на продаж тощо. При цьому заможним жінкам, відповідно до їх становища, відводилася роль виключно дружини та матері. До їхніх обов'язків належало народити нащадка чоловічої статі, стежити за роботою слуг і розважати свого чоловіка.

4. Внутрішня та зовнішня колонізація. Наприкінці XI ст. населенню середньовічної Європи стало тісно на своєму континенті. Шляхами блукали рицарі, розмірковуючи, де знайти собі володіння, у якій війні взяти участь, щоб завоювати землі. Селянам також почало бракувати землі, адже вони мали не лише прогодувати сім'ю, а й віддати частину врожаю своєму сеньйору. Усе це примушувало європейців розпочати освоєння нових земель — колонізацію. Часом активної європейської колонізації став період XI—XIII ст.

Однією з важливих причин **внутрішньої колонізації** в середньовічній Європі стало зростання кількості населення. Люди переселялися з районів, де відчувалася нестача землі, що могло спричинити голод.

На той час у Європі існувало досить багато вільних територій. Нові землі селяни освоювали з великими труднощами. Вони вирубували ліси, осушували болота й перетворювали їх на родючі поля. Цей процес був дуже важким, виснажливим і тривалим.

Сеньйори заохочували селян до обробітки ще не освоєних земель, звільняючи їх на певний час від сплати податків. Вони розуміли, що освоєння нових земель дасть більше продуктів харчування: можливо, навіть виникнуть нові села, жителі яких сплачуватимуть їм податки, і вони ще більше збагатіють.

У більшості районів Європи для обробітки землі застосовували систему трипільля. Свою землю селянин ділив на три частини. Перша частина з осені засівалася озимими культурами, друга — навесні яровими, третя була під паром, тобто відпочивала. Наступного року перше поле залишали під паром, друге засівали озимими, а третє — яровими культурами. Крім того, здійснювали сівозміну. На одному й тому самому полі не сіяли декілька років поспіль одну й ту саму культуру. Почали використовувати органічні добрива. Ці зміни в техніці обробітки землі дали можливість дещо збільшити врожайність.

Внутрішня колонізація мала значні позитивні наслідки. Так, кількість населення Європи зросла. Вдалося позбутися постійної небезпеки голоду. Змінився раціон харчування: поширилося вирощування зернових та городніх культур. За кілька століть наполегливої людської праці замість «Європи лісів» поступово виникла «Європа полів».

Чимало жінок використовували найменшу можливість для того, щоб реалізувати себе в суспільстві та самостійно розпоряджатися своїм життям. Так, Анна Ярославна, донька великого київського князя Ярослава Мудрого, що була королевою Франції, не боялася викликів суспільству. Після смерті свого чоловіка вона вдруге вийшла заміж, незважаючи на обурення християнського духовенства у Франції.

Внутрішня колонізація — заселення та господарське освоєння вільних земель у межах країни.

Збирання врожаю на королівських землях. Середньовічна мініатюра

На людей Середньовіччя, що жили на території сучасної України, впливали процеси, що були складовою загальноєвропейських процесів цього періоду. Через господарську діяльність населення поступово зменшувалися площі лісів і збільшувалися оброблювані землі. Залежність від природних умов спричиняла голодні роки. Не оминали людей і хвороби. Зростання кількості населення ставало поштовхом до міграцій та освоєння нових земель.

Зовнішня колонізація — створення поселень за межами власної країни, іноді поєднане з підкоренням або винищенням місцевого населення.

У XIV ст. процес внутрішньої колонізації Європи вповільнився, а після початку «великого голоду» в 1315 р. узагалі майже припинився. Господарство середньовічної Європи охопила глибока криза, яку вона змогла подолати лише через 100 років.

Поряд із внутрішньою розгорталася **зовнішня колонізація**. У Середньовіччі ватаги войовничих норманів (вікінгів) переселилися на землі Русі-України, до Франції, Англії та Сицилії. Населення Франції рушило за Піренеї, допомагаючи іспанській християнській громаді відвойовувати землі в арабських загарбників та освоювати ці території.

Інколи колонізація набувала воєнного характеру. Так, до неї належали хрестові походи європейського середньовічного рицарства до Святої Землі (детальніше про це ви дізнаєтеся в § 10).

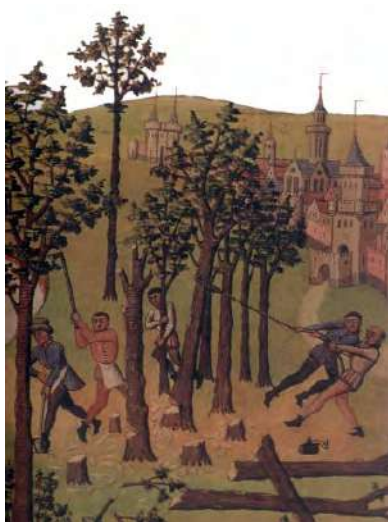
Запам'ятайте дати

- **1315—1317 рр.** — «великий голод» у Європі
- **1346—1353 рр.** — найбільша за часів Середньовіччя епідемія чуми в Європі

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У Середньовіччі залежність людини від природних умов була значною.
- На життя середньовічної людини в Європі вирішальний вплив справляли три чинники — голод, хвороби (епідемії) та війни.
- Розгортання колонізації в середньовічній Європі сприяло освоєнню нових земель, обміну господарським досвідом і культурними досягненнями між її територіями.

Вирубання лісу.
Середньовічна мініатюра. XV ст.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Продовжте розповідь».
Правила гри. У грі беруть участь пари учнів та учениць. Вони мають переказати зміст пунктів параграфа, називаючи по черзі по одному реченню.
2. Якими були відносини між людиною та природою в Середньовіччі? 3. Визначте вплив трьох головних лих цього часу на життя людини. 4. Оцініть рівень охорони здоров'я та захисту особистої безпеки людини в середньовічній Європі. 5. Охарактеризуйте роль внутрішньої та зовнішньої колонізації в розвитку середньовічної Європи.
6. Простежте за картою, як у 1343—1353 рр. у Європі поширювалася епідемія чуми. 7. **Колективне обговорення.** Чим життя людини середньовічної Західної Європи відрізнялося від життя людини в Римській імперії?
8. **Робота в парах.** За додатковими джерелами підготуйте розповідь від особи жителя(-ьки) середньовічної Європи, що пережив(-ла) епідемію чуми 1346—1353 рр. 9. **Робота в малих групах.** До XI ст. ліси займали близько 75% території Європи, у XIV ст. — 50%, на початку XXI ст. — до 25%. Складіть діаграму змін поверхні, укритої лісами в Європі.

§ 6. Середньовічне європейське суспільство

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яким було становище трьох станів середньовічного суспільства; що таке «феодалізм», «феодальна драбина», «феод», «феодальна роздробленість», «суспільний стан», «народність», «замок», «панщина», «оброк», «грумада».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яким було суспільство Римської імперії? 2. Чим алод відрізняється від бенефіція? 3. Хто такі васали й сеньйори? 4. **Робота в парах.** Обговоріть, які риси були притаманні життю римського суспільства доби імперії.

1. Феодалізм. Наприкінці VII — на початку VIII ст. у середньовічній Європі завершилося об'єднання багатих та знатних людей варварського й римського суспільств. Саме вони стали основою для формування панівної верстви, на яку спиралася королівська влада. Найбільш яскраво це проявилось в **Західнофранкському королівстві** (майбутній Франції).

Столицею нової держави стало місто Париж. Влада останніх Каролінгів утрималася тут найдовше — до кінця X ст. Проте вона поступово слабшала, і королі втрачали контроль над своїми володіннями. Прискорила цей процес зовнішня небезпека. Від кінця VIII ст. країни Європи зазнавали нападів норманів, які на кораблях перетинали море та грабували прибережні країни. До цього додалися спустошливі набіги арабів та угорців. Представники місцевої влади зобов'язували великих землевласників у разі небезпеки з'являтися зі своїми загонами для відбиття нападів. Водночас дрібні землевласники самі шукали порятунку від набігів і переходили під захист сильних покровителів — *сеньйорів*. Людей, які за надання їм захисту мали служити своєму покровителю, прибуваючи озброєними на його вимогу в будь-який час, називали *васалами*.

Щоб мати у своєму розпорядженні загін важкоозброєних вершників (рицарів), землевласник міг частину своєї землі роздати воїнам за службу. Вони, у свою чергу, могли передати її за службу своїм васалам. Це започаткувало нову систему відносин між сеньйорами і васалами — **феодалізм**. Ця система нагадувала драбину або піраміду. На її вершині був король, який вважався васалом Бога. Деякі королі були васалами Папи Римського. Історики називають такий порядок **«феодальною драбиною»**.

Коли напади норманів почастишали, Карл II Лисий у 847 р. зобов'язав «кожну вільну людину обрати собі сеньйора». Права сеньйора над своїми васалами прирівнювалися до влади короля над своїми підданими. А ще через 30 років було визнано спадковість бенефіціїв і графських титулів. Тепер бенефіції перетворилися на спадкові володіння — **феоди**, а їхніх володарів почали називати **феодалами**.

Феодалізм — панівна за часів Середньовіччя в Західній і частково Центральній та Східній Європі суспільно-господарська система.

«Феодальна драбина» — система взаємного підпорядкування серед феодалів, заснована на відносинах сеньйор—васал.

Феод — земля, надана васалу сеньйором у користування з правом успадкування за умови несення васалом служби на користь сеньйора.

«Феодальна драбина». Сучасний малюнок

? Поясніть, у чому полягали особливості системи відносин, яку називали «феодальна драбина».

Основними причинами встановлення феодальної роздробленості вважають такі: перетворення земельних володінь на спадкові; посилення влади графів; зростання міст; економічний розвиток земель; розвиток **народностей**; велика територія держави, що ускладнювало централізоване управління.

Феодальна роздробленість — поділ середньовічної держави на малі й великі володіння, які не мали централізованої влади.

Суспільний стан — велика група людей, умовно об'єднана своїм правовим та економічним становищем у суспільстві.

Народність — форма об'єднання людей, яка формується на певній території у процесі злиття різних племен або інших стійких угруповань людей.

Три стани середньовічного суспільства.

Середньовічна мініатюра

? Визначте належність кожної із зображених постатей до певного стану. Поясніть свою думку.

Кожен феодал мав велику владу, а останні Каролінги не мали ані авторитету серед феодалів, ані війська для боротьби проти зовнішньої небезпеки. Поступово почали утворюватися графства, що нагадували маленькі королівства. Настав час **феодальної роздробленості**. Король уже був лише *«першим серед рівних»*. Поступово такий лад поширився на інші країни Західної та Центральної Європи.

У Середні віки поняття «феодал» і «феодальне суспільство» не використовувалися. Їх почали вживати лише в XVII—XVIII ст. Спочатку вони мали лайливий зміст та позначали відсталий суспільний лад і тих людей, що його захищали. В історичній науці ці слова знайшли застосування ще пізніше та набули широкого вжитку.

2. Три стани середньовічного суспільства. Протягом X—XIII ст. у Західній Європі остаточно сформувалися основні **стани середньовічного суспільства**.

Найбільшого поширення в цей час набула теорія про поділ суспільства на три стани: *«тих, що моляться»* (священники й ченці), *«тих, що воюють»* (світські феодали) і *«тих, що працюють»* (селяни, ремісники та інші). Соціальний статус другого та третього станів успадковувався від батька до сина. Кожен стан мав свої права й обов'язки та був необхідним для інших. Вони не могли існувати один без одного. Так, духовенство піклувалося про душі, рицарі захищали країну, а селяни всіх годували.

Запропонована система поділу суспільства була досить спрощеною і не відповідала реальному життю. Насправді в межах кожного з трьох станів існували більш дрібні групи, які також мали свої права, привілеї та обов'язки.

3. Духовенство. Перше найпочесніше місце в середньовічному суспільстві Європи посідало духовенство. Його основним обов'язком було здійснення богослужінь і церковних таїнств (хрещення, вінчання, сповіді, причастя тощо). Духовенство поділялося на біле (священники та ті, хто їм допомагав у богослужінні) і чорне (ченці). Ченцям заборонялося одружуватися, а на латинське (західне) біле духовенство ця заборона поширилася в XI ст.

Перший стан був єдиним, який поповнювався вихідцями з інших двох. Священниками й ченцями могли стати як молодші сини феодалів, яких віддавали до монастирів, щоб вони не претендували на спадок, так і селянські діти.

Посвяту в священники здійснював єпископ, а місцевий феодал надавав священнику «титул» — гарантований прибуток. «Титулом» у середньовічній Європі найчастіше був земельний наділ. Унаслідок існування системи «титулів» духовенство дуже залежало від світської (нецерковної) знаті.

Священники жили серед віруючих у містах, містечках та селах, а ченці — у монастирях. Вважалося, що ченці

здійснюють більший духовний подвиг і тому їхні молитви краще доходять до Бога.

Засновниками монастирів виступали королі й світська знать. Вони наділяли монастирі землею й за це привласнювали собі право призначати старших над ченцями (абатів). Часто це здійснювалося за винагороду.

Духовенство вмовляло віруючих заповідати або дарувати церквам і монастирям майно й землі для спасіння своєї душі. Тому в середньовічній Європі монастирям належали великі земельні наділи.

Серед духовенства було багато людей, що мали добру для свого часу освіту. Майже всі вчені й мислителі Середньовіччя, а також значна частина письменників, поетів, художників, музикантів належали до духовенства.

4. Феодалі. Замки. Світські феодалі становили 2—5% населення та посідали панівне становище в суспільстві. Між кожним сеньйором і його васалом існувала своєрідна усна угода: васал зобов'язувався віддано служити господарю, а той, у свою чергу, обіцяв васалу підтримку й захист. Цей договір укладався при свідках і вважався непорушним.

«Феодальну драбину» очолював король. Його прямими васалами найчастіше були герцоги, васалами герцогів — маркізи, васалами маркізів — графи, далі барони й рицарі. Хоча вважалося, що король є сеньйором для всіх, проте у Франції існувало правило: «*Васал мого васала — не мій васал*». Тобто король не мав втручатися у відносини між герцогами й маркізами та іншими.

У IX—XI ст. напади арабів, угорців, норманів привели до появи в Європі нового виду оборонних споруд — **замків**. Замок був одночасно і фортецею, і помешканням феодала. Замок будували переважно на пагорбі. Оточений ровом із водою, високими стінами й вежами в декілька рядів, він був досить надійним укриттям.

Над усіма будівлями замку височіла головна вежа — *донжон*, призначена для оборони. Її підвали пристосовували для зберігання продуктів. Також там часто викопували криницю або влаштовували в'язниці. На верхніх поверхах розміщувалися кімнати феодала та його родини і слуг.

Важливим елементом вежі був потаємний хід, що дозволяв господареві в разі необхідності втекти в безпечне місце. Сама вежа могла оборонятися самостійно навіть тоді, коли інші укриття замку захоплювали.

Разом із замками в Європі розвивалося важкоозброєне рицарство. Рицар був не просто вершником, а самостійною бойовою одиницею. Спершу він одягався в кольчугу — сорочку зі скріплених між собою металевих кілець. Згодом її змінили ковані лати, що захищали рицаря з ніг до голови. Крім того, воїн прикривався в бою щитом, на якому було зображено *герб* — розпізнавальний знак його роду

Середньовічне суспільство Русі-України також поділялося на три стани на чолі з великим князем київським. Ці стани були численними, відносно замкненими суспільними групами зі своїми правами й обов'язками.

Зámok — укріплене житло феодала в середньовічній Європі.

Середньовічний замок.
Сучасний малюнок

? Опишіть за ілюстрацією вигляд середньовічного замку. Визначте його ключові елементи

Панщина — обов'язкові безоплатні роботи селян у господарстві сеньйора.

Оброк — частина продуктів селянського господарства (зерно, худоба, птиця тощо), яку селянин був зобов'язаний віддавати своєму сеньйору. Оброк міг бути і в грошовій формі.

Громада — група людей, об'єднаних спільністю становища та інтересів із певною метою.

Селянин працює в полі.
Середньовічна мініатюра

У Середні віки серед селянства були поширені ранні шлюби: дівчата виходили заміж із 12—13 років, юнаки одружувалися із 14—15 років. Наречену або нареченого часто обирали за вигодою. Мали значення не кохання або вроду, а працездатність, здоров'я та майнове становище. Шлюб, як правило, улаштовували батьки. Наречений дарував батькам нареченої подарунок. У свою чергу, за наречену давали посаг. Дітей у шлюбі народжувалося багато, проте до десяти років доживала лише половина з них. Виховання дітей полягало в залученні їх до посильної праці ще з раннього віку.

і *девіз* — стислий вислів, що пояснював зміст герба. Озброєння рицаря складалося з довгого важкого списа й меча (рідше бойової сокири або палиці). Бойовий кінь вершника теж споряджався обладунками. Отже, рицар на коні ставав своєрідною рухомою фортецею.

5. Селянство та його обов'язки. Селянство було найчисленнішою верствою середньовічного суспільства. Вони перебували поза «феодальною драбиною», не могли бути васалами, а вважалися підданими.

Життя в середньовічній Європі було сповнене небезпеки, і селянину доводилося шукати захисту в могутнього сеньйора. В обмін сеньйор отримував право на землю селянина та примушував його відбувати повинності — **панщину та оброк**.

Крім того, сеньйор вершив суд над своїми селянами. Селянин не мав права переселитися до іншої місцевості без дозволу. Однак у середньовічній Західній Європі він усе ж таки не був безправним. Якщо селянин добре виконував повинності, сеньйор не міг відмовити йому в користуванні земельною ділянкою, на якій працювали його пращури.

Не всі селяни мали однакові права. Вони поділялися на **особисто залежних та особисто вільних**. Особисто залежних селян у Середні віки називали *сервами* (у Стародавньому світі слово «серв» означало раб). Головною повинністю сервів була панщина, яка інколи досягала трьох-чотирьох днів на тиждень. Крім того, вони сплачували й оброк. Власністю сеньйора вважалася не тільки земля, а й майно серва. Якщо серв хотів щось продати, він мав отримати дозвіл від сеньйора, заплативши певний податок.

Деяко більше прав мали особисто вільні селяни — *віллани* (від латин. *villa* — вілла, маєток). Вони, як правило, сплачували лише оброк. Такий селянин міг продати свій земельний наділ, але новий господар також мав сплачувати сеньйору оброк.

Господарство селянина за своїм характером було натуральним, тобто все необхідне для життя вироблялося на місці: від продуктів харчування до ремісничих виробів. Гроші в селян були рідкістю. Проте у XV ст. відбулося руйнування натурального та становлення товарного господарства, коли те, що було вироблено або вирощено, ішло переважно на продаж.

Жити поодиноці в ті часи було складно, тому селяни в середньовічній Європі жили **громадами**.

Громада вирішувала спільні господарські справи. Щоб усі члени громади мали однакові умови для ведення господарства, поле розбивали на ділянки з різною якістю ґрунту, і кожному селянину віддавали декілька смуг землі, із яких складався його наділ. Ліси, пасовища, сіножаті, річки, озера перебували в спільному користуванні всієї громади.

Громада допомагала бідним, удовам, сиротам, захищала тих, кого образили чужинці. Вона будувала церкви, утримувала священників, доглядала за дорогами, мостами й стежила за порядком. Найстрашнішим покаранням вважалося вигнання з громади. Таку людину позбавляли всіх прав і підтримки. У громаду об'єднувалися жителі одного або декількох сіл.

Запам'ятайте дати

- **X—XIII ст.** — формування основних суспільних станів у середньовічній Західній Європі
- **IX—XI ст.** — початок будівництва замків у середньовічній Європі

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У Середньовіччі в Західній Європі встановився феодалізм як панівна суспільно-господарська система.
- В уявленні середньовічної людини правильно організоване суспільство складалося з трьох станів — духовенства, рицарства й селянства.
- Духовенство посідало найпочесніше місце в суспільстві середньовічної Європи. Другим панівним станом були феодалі (рицарі). «Годувальниками» суспільства були селяни, які працювали на себе і на феодалів.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Три речення». *Правила гри.* Учням та ученицям необхідно передати зміст одного пункту параграфа трьома простими реченнями.
2. Укажіть особливості феодалізму як нового суспільного ладу середньовічної Європи. 3. У чому полягала теорія трьох станів середньовічного суспільства? 4. **Робота в парах.** Чому, на вашу думку, духовенство посідало головне місце у структурі середньовічного суспільства? 5. Яке місце відводилося рицарству? 6. Охарактеризуйте становище середньовічного селянства.
7. **Колективне обговорення.** Як ви вважаєте, теорія трьох станів середньовічного суспільства відповідала його розвитку, завжала чи сприяла? Поясніть свою думку. 8. **Робота в парах.** Складіть таблицю «Три стани середньовічного суспільства».

Стан	Особливості становища

9. Використовуючи додаткові джерела, опишіть повсякденне життя у феодальному замку або селянській господі. 10. **Робота в парах.** Королі були проти того, щоб їхні васали будували замки. Погрозами або вмовляннями, хитрощами або силою вони примушували їх зруйнувати свої замки. Складіть декілька листів короля до своїх васалів, де він примушує їх ліквідувати замок. Поясніть у ньому причини цього рішення короля. Використовуйте словосполучення «без нашого дозволу», «грабунок подорожніх», «розбійництво», «підготовка змови проти короля», «знущання з населення навколишніх містечок».

Середньовічні селяни намагалися впливати на своє життя магічними діями: заздрість могла викликати бажання всіляко нашкодити щасливцю, любов — приворожити неприступне серце. У кожному селі були свої відьми й чаклунки, яких боялися й водночас поважали. Не менше за злих відьом у Західній Європі боялися вовкулаків (серед германських племен їх називали вервольфами — «людинововками»). Для захисту від усіяної нечисті селяни використовували обереги. Одним із найпоширеніших оберегів у Європі й досі залишається підкова, прикріплена над входом у будинок.

Нечиста сила часто згадувалася в середньовічних казках — одному з найпоширеніших видів тогочасної народної творчості (фольклорі). Крім казок, серед селян були поширені пісні (святкові, обрядові, трудові, героїчні), перекази, оповідання, приказки тощо.

§ 7. Християнська церква в V—XI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про роль християнства в житті середньовічної людини; що собою являла християнська церква на початку Середньовіччя; як відбувалася християнізація Європи; чому єдина християнська церква розкололася на західну (католицьку) і східну (православну); хто такий «єпископ»; що таке «церковна ієрархія», «християнізація», «кльонійський рух».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як виникло християнство? 2. Якими були основи християнського віровчення? 3. **Робота в парах.** Обговоріть, які загальнолюдські цінності утверджує християнство. 4. Якими були особливості становища духовенства в середньовічному європейському суспільстві?

Єпископ у літургійному вбранні.
Сучасний малюнок

Церковна ієрархія — три ступені священства у християнстві — єпископи, священники, диякони.

Єпископ — у християнській церкві священнослужитель третього ступеня священства, який очолює єпархію.

Єпархія — у християнській церкві адміністративно-територіальна одиниця на чолі з єпископом.

1. Середньовічна людина та християнство. Уявлення середньовічної людини про Бога, світ і своє місце в ньому формувалося на основі християнського віровчення. Воно мало визначальний вплив на життя людини від її народження до смерті, примушувало перебувати в постійній турботі за долю своєї душі після смерті.

У середньовічній Європі саме християнська церква та її духовенство мали повний і беззаперечний вплив на життя суспільства. Вони формували його свідомість, визначали світогляд людини, сприяли розвитку культури та зміцненню держав, проповідуючи нові моральні цінності.

Християнська церква й духовенство піклувалися про бідних і хворих, прагнули зупинити феодалні усобиці й грабінництво, турбувалися про розвиток культури. Проте одночасно церква не намагалася встановити соціальну справедливість, підтримувала ті війни, що сприяли збільшенню її впливу, та інколи перешкоджала розвитку науки. Спочатку церква на основі християнства об'єднала європейське населення, а після розколу середини XI ст. — знову поділила його.

2. Християнська церква на початку Середньовіччя.

Християнство, як ви вже знаєте, з'явилося в добу Римської імперії. Проте саме в Середньовіччі воно стало однією зі світових релігій, коли сформувалася і зміцніла його організаційна структура — церква.

На початку Середньовіччя у християнстві вже існувала сформована **церковна ієрархія**. На території колишньої Західної Римської імперії християнську церкву очолювали папи («батьки»), а у Візантійській імперії, що з'явилася на місці колишньої Східної Римської імперії, — патріархи («родоначальники», «основоположники»). Обидві посади були виборними. Інші представники християнського духовенства поділялися на три ступені. На Заході до першого ступеня належали кардинали, **єпископи** та інші служителі церкви, які отримували духовну владу безпосередньо від

Папи Римського. До другого ступеня — ті, кому духовну владу надавав не папа, а єпископи. Третій ступінь представляли диякони.

На початку Середньовіччя в Європі відбувалося формування західного християнського чернецтва. *Чорне духовенство*, або *чернецтво*, зародилося на Сході, у Єгипті. Його засновник, Святий Антоній, 21 рік провів самотником у пустелі. До нього приходили люди, які чули про його святість, і селилися поряд. Так виникла одна з перших чернецьких громад. Засновником західного чернецтва вважають **Святого Бенедикта** (перша половина VI ст.). Він за прикладом східних ченців склав для західних ченців статут — правила життя, основою якого також стали праця та молитва.

Ченці відмовлялися від світського життя, яке заважало зосереджуватися на молитвах, і жили окремо від інших людей — у горах, пустелях або лісах. Якщо ченці селилися поряд із людськими житлами, наприклад у містах, то вони утворювали власну громаду — **монастир**. На Заході великі монастирі називали **абатствами** (а їхніх управителів — абатами), на Сході — монастирями та **лаврами** (великі чоловічі монастирі).

За Ранняго Середньовіччя монастирі стали центрами християнської культури й освіти. У IV—VI ст. християнська церква поступово перетворювалася на впливову силу, що заклала основи для формування нової європейської цивілізації.

3. Християнізація Європи. На момент падіння Західної Римської імперії більшість її населення були християнами. Проповідь християнства мала успіх і серед варварських племен. Так, християнство прийняли вестготи, остготи, вандали та інші.

Франки хрестилися за західноримським зразком. Завдяки підтримці франкських королів саме римська церква зміцніла й остаточно утвердилася на Заході. Карл Великий узаконив збирання десятини на користь церкви.

Християнізація середньовічної Європи не завжди відбувалася легко. Охрещені племена й народи інколи знову поверталися до язичництва, і тоді доводилося здійснювати хрещення тих самих народів двічі або тричі.

У VIII ст. до християнізації долучився Константинополь. Так, завдяки діяльності проповідників Кирила і Мефодія в IX ст. з Візантії християнство поширилося серед болгар, сербів, у Великоморавській державі, а пізніше — у Русі-Україні. У свою чергу, Рим поширив свій вплив на поляків, чехів, угорців, скандинавські народи.

Християнізація зробила середньовічних європейців одновірцями й цим згуртувала їх.

Важливу роль у визначенні ролі церкви та християнства в житті середньовічної людини в IV—V ст. відіграв єпископ Аврелій Августин, або Блаженний Августин. У своїй праці «Сповідь» він проголосив християнську церкву єдиним посередником між людиною та Богом. Аврелій Августин стверджував, що всі християни мають жити за розробленими нею правилами, тобто під керівництвом церкви. У його розумінні церква — це організація, побудована на суворій дисципліні й поділі духовенства на ранги.

Значення та вплив християнської церкви на державні справи й суспільне життя Заходу та Сходу були різними. На Заході християнська церква намагалася змінити зруйновані варварами державні утворення, а на Сході — була частиною єдиного механізму державного управління. Відрізнялося й саме духовенство: західне значно поступалося східному за освіченістю.

Християнізація — процес особистого або групового, добровільного або примусового переходу в християнство.

Значну роль у християнізації Європи в Середні віки також відіграли мандрівні ірландські ченці. Своє призначення ченці вбачали в тому, щоб не лише зберігати, а й поширювати свою віру та знання. Ченці створювали рукописні книги релігійного та світського змісту. На невеликих човнах вони плвли до берегів Європи, несли Слово Боже варварам, засновували монастирі.

Після завоювання Британії ірландські ченці розпочали навертати в християнство англосаксів. Саме вони охрестили північну частину країни та прагнули поширити свою діяльність на інші території, але для цього їм бракувало сил. У подальшій християнізації Британії велику роль відіграла проповідницька діяльність ченців із континентальної Європи.

Ірландські ченці напередодні плавання. Гравюра ХХ ст.

? Що спонукало ченців до таких ризикованих місій?

Клюнійський рух — рух за реформу чернечого життя в християнській церкві Заходу Х—ХІ ст., центром якого стало Клюнійське абатство.

4. Розкол християнської церкви. Клюнійський рух.

Розкол християнської церкви назрівав від того часу, як Римська імперія поділилася на Західну та Східну. Кожна імперія прагнула мати свою церкву. До цього папи намагалися керувати патріархами, що викликало опір і невдоволення з їхнього боку та з боку візантійських імператорів. Загострення суперечок призвело до **схизми** (розколу): у **1054 р.** Папа Римський і константинопольський патріарх прокляли один одного, і єдина християнська церква розділилася на римо-католицьку («вселенську») та православну («істинну»).

Католицька та православна церкви мають відмінності.

По-перше, у догматах віри. Православна церква не визнавала вчення про головування Папи Римського і його непогрішимість, відкидала використання індульгенцій (звільнення від гріхів за плату). Православ'я визнавало існування лише пекла і раю, а католицтво також проголосувало існування чистилища між ними.

По-друге, в обрядах. Католики здійснювали хрещення обливанням, а православні — зануренням у воду; миропомазання в католиків здійснював лише єпископ і тільки над дорослими. У православних церквах використовували ікони, у католицьких — живопис.

По-третє, в управлінні церквою. Католицька церква забороняла мирянам читати Біблію. Також у католиків існувала посада кардинала; із IX ст. було запроваджено *целібат* (безшлюбність духовенства). У православних священники поділялися на біле (могли брати шлюб) і чорне (шлюб заборонявся) духовенство.

По-четверте, у звичаях. У католиків богослужіння здійснюється лише латинською мовою. До того ж усі місця в католицькій церкві сидячі, на відміну від православної церкви.

На Заході в цей час християнська церква залежала від світської влади. Оскільки церковні посади забезпечували чималі прибутки, герцоги та графи надавали їх своїм родичам і друзям. Із часом середньовічне духовенство почало дедалі більше уваги приділяти примноженню своїх статків і власному добробуту, часто втручалось в державне життя.

У середовищі церкви виникло чимало невдоволених таким станом речей. Найактивнішими серед них стали ченці абатства Клюні, що розташовувалося на сході Франції. Клюнійці домагалися дотримання духовенством заборон одруження, *симонії* (продажу й купівлі церковних посад) і звільнення монастирів від влади світських феодалів та єпископів.

Клюнійський рух, як його назвали, поступово набував поширення. Деякі клюнійські ченці ставали єпископами, абатами й почали наводити лад у церковному житті.

Нарешті один із них став Папою Римським Григорієм VII. Він розпочав боротьбу за втілення в життя ідей клюнійців. У **1073—1085 рр.** відбулися реформи в житті католицької церкви. Григорій VII установив новий порядок обрання Римського Папи конклавом — зібранням кардиналів (вищих духовних осіб католицької церкви), що виключало можливість втручання у вибори світських осіб. Він також скасував право імператора або короля затверджувати духовенство та церковні посади (*інвеститура*), запровадив целібат і заборонив симонію.

Запровадження інвеститури спричинило конфлікт Григорія VII з імператором Священної Римської імперії Генріхом IV, що завершився перемогою Папи Римського (детальніше про це ви дізнаєтеся в § 14).

Абатство Клюні (Франція).
Сучасний вигляд

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Роль християнства як важливого чинника розвитку суспільства є ознакою західноєвропейської середньовічної цивілізації.
- У V—XI ст. християнська церква в західноєвропейському середньовічному суспільстві поступово посилювала свій авторитет. Вона запроваджувала свої уявлення про моральні норми та встановлювала пріоритети в усіх сферах життя.

Запам'ятайте дати

- **1054 р.** — розкол християнської церкви на католицьку та православну
- **1073—1085 рр.** — реформи Папи Римського Григорія VII в католицькій церкві

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Історична абетка».
Правила гри. Ведучий(-а) називає одну букву. Учні та учениці парами або малими групами за певний час складають список зі слів, що починаються на цю букву, за змістом розглянутої теми. Перемагають ті пари або групи, чий список буде довшим.
2. Визначте місце християнства в житті середньовічної людини.
3. Як відбувалася християнізація Європи? 4. Що таке схизма 1054 р.? Як вона вплинула на становище в християнському світі? 5. Як клюнійський рух вплинув на католицьку церкву?
6. Простежте за картою, як поширювалося християнство в Європі в V—XI ст. 7. **Колективне обговорення.** Оцініть роль християнської церкви в середньовічній Європі V—XI ст. 8. Продовжте роботу із синхроністичною хронологічною таблицею «Європа в добу Середньовіччя» (с. 7).
9. **Робота в малих групах.** За додатковими джерелами підготуйте повідомлення з презентацією за однією із запропонованих тем (за вибором учнів/учениць або вчителя/вчительки): 1) «Роль чернецтва в розвитку середньовічної Європи V—XI ст.»; 2) «Папа Римський Григорій VII — реформатор католицької церкви».

Після розколу 1054 р. папські послі відвідали Київ, щоб сповістити про те, що відбулося. Їх із почестями прийняли великий князь київський Ізяслав із братами та представники духовенства. Проте церква Русі-України не підтримала жодну зі сторін конфлікту. Так було і в наступні роки. Східний обряд зберігався. Русь-Україна підтримувала зв'язки і з Римом, і з Константинополем та приймала рішення залежно від політичної необхідності.

§ 8. Середньовічне місто

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як виникали середньовічні міста; які люди жили в середньовічних містах і чим вони займалися; як міста отримували самоврядування; хто такі «бюргери», «патриціат», «плебс», «майстер», «підмайстер», «учень», «мінйло»; що таке «цех», «гільдія», «Ганза», «лихварство», «вексель», «комуна», «магдебурзьке право».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Чим місто в Стародавньому світі відрізнялося від інших поселень? 2. Як виникали міста в Стародавньому світі? 3. Яким був склад населення міст Стародавнього світу? Чим займалося населення?

Найбільша кількість міст у середньовічній Європі була в Італії (половину населення країни складали жителі міст) і Фландрії (2/3 населення — городяни). Середньовічні міста зазвичай були невеликими — 1—3 тис. жителів. Населення лише декількох міст у Європі досягало 100 тис. осіб (Кордова, Севілья, Париж, Мілан, Венеція, Флоренція). Столиця Візантії — Константинополь — у періоди розквіту налічувала 300—400 тис. осіб.

Вулиця середньовічного міста.
Сучасний малюнок

? Яку інформацію про вулиці середньовічного міста можна отримати за ілюстрацією?

1. Виникнення середньовічних міст. Після загибелі Західної Римської імперії життя в її містах занепало.

У X—XI ст. у Західній Європі почалося відродження деяких старих античних і виникнення нових міст. Відновлення міського життя насамперед зумовили економічні процеси, зокрема розвиток сільського господарства. У селян поступово виникав надлишок сільськогосподарських продуктів, які можна було обміняти на ремісничі вироби. У свою чергу, ремісники вже не встигали займатися сільським господарством, це тільки відволікало їх від основної роботи. Зрештою ремісництво відокремилася від сільського господарства.

Для збуту своєї продукції ремісники селилися в безпечних місцях, де збиралися значні скупчення людей: на перехресті важливих шляхів, на річкових переправах, під стінами замків тощо. Поступово тут формувалися постійні поселення ремісників. Разом із ними оселялися торговці й представники інших спеціальностей, потрібних городянам.

Обов'язковими складовими середньовічного міста були кам'яні захисні стіни, собор, ринкова площа. Також у містах могли розташовуватися укріплені палаци-фортеці феодалів, монастирі. Плану забудови середньовічного міста, на відміну від античних, як такого не було. Міста розбудовувалися концентричними колами від центру — фортеці або ринкової площі. Вулиці були вузькими, не освітлювалися, тривалий час не мали бруківки й каналізації.

Будинки стояли досить тісно й мали два-три поверхи. Біля будинків розташовувалися сади й городи, у дворі тримали худобу та птицю. За стінами міста жителі мали земельні ділянки й виноградники.

2. Населення міст. Основну частину городян у німецькомовних містах складали **бюргери**, в італомовних — **пополани**, у франкомовних — **буржуа**. Вони були повноправними жителями міста, займалися торгівлею та ремеслом. Одні виробляли й торгували речами, необхідними городянам і селянам з околиць. Інші, багатші, вели торгівлю з областями

або країнами, закупаючи та продаючи багато товарів. Крім названих груп, значну частину населення складали вантажники, водоноси, вугільники, м'ясники, пекарі, тобто ті, що були зайняті у сфері обслуговування.

Сеньйорам і їхньому оточенню, представникам світської та духовної влади, тобто знатним людям, належали найкращі будинки в місті. Вони разом із заможними бюргерами утворювали **патриціат** — правлячу верхівку міста. Найбідніші верстви міського населення називали **плебеями (плебс)**. У різних містах плебеї складали від 20 до 70 % населення.

Як правило, населення міст поповнювалося за рахунок вихідців із сіл, які тікали від своїх сеньйорів. Якщо такий утікач прожив у місті рік та один день, він ставав вільним. У деяких міських документах навіть зазначалося: «Міське повітря робить вільним».

3. Цехи. Майстерня ремісника. Середньовічні міста розвивалися насамперед як центри ремісничого виробництва. На відміну від селян, ремісники виготовляли продукцію лише на продаж. Виробництво товарів розташовувалося в майстерні на першому поверсі помешкання ремісника. Усе виготовлялося вручну за допомогою простих знарядь праці одним майстром від початку і до кінця. Зазвичай майстерня була й крамницею, де ремісник продавав вироблені ним речі.

Обмежений попит на товари ремісничого виробництва призводив до суперництва між майстрами.

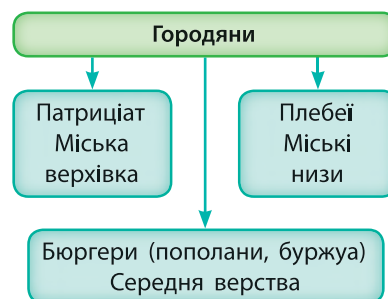
Із часом ремісники почали об'єднуватися в **цехи** — замкнені організації ремісників однієї спеціальності в межах одного міста, створені з метою усунення суперництва і взаємодопомоги ремісників.

Перші цехи в середньовічній Європі виникли в X ст. в Італії, а у Франції, Англії та Німеччині — в XI—XII ст. Наприкінці XIII ст. в Парижі працювало понад 130 цехів, що об'єднували близько 5 тис. ремісників.

Члени цеху допомагали одне одному опанувати нові способи ремесла, але при цьому охороняли свої секрети від інших цехів. Виборна цехова верхівка пильно стежила за тим, щоб усі члени цеху були приблизно в однакових умовах. Вводилися правила: скільки годин можна працювати, скільки верстатів і помічників мати. Порушників виключали із цеху, а це означало втрату засобів до існування. Також був суворий контроль за якістю виробів.

До цеху входили лише *майстри*. Вони обирали голову й раду цеху. *Підмайстри* — помічники майстрів — членами цеху не вважалися, а отже, не мали привілеїв і права відкривати власну справу. Щоб стати майстром, підмайстер мав досконало оволодіти своєю спеціальністю, пройти випробування та створити виріб, який би засвідчував його

Бюргери (від нім. *Burg* — фортеця) — вільні повноправні городяни в німецькомовних країнах, у франкомовних — **буржуа**, в італомовних — **пополани**. **Патриціат** — група сімей, що становила найзаможнішу привілейовану частину населення середньовічних міст Західної Європи, правляча верхівка міста. **Плебеї (плебс)** — нижча, найбідніша верства міського населення.

Склад населення середньовічного міста в Європі

Середньовічний ремісник-слюсар за роботою. Середньовічний малюнок. 1451 р.

? 1. Як працював середньовічний ремісник-слюсар? 2. Які знаряддя праці він використовував?

Крім виробництва, цехи організовували життя та побут ремісників. Члени цеху будували власну церкву, школу, разом відзначали свята. На утриманні цеху були вдови, сироти, люди з каліцтвом. У разі облоги міста члени цеху під власним прапором утворювали окремий бойовий підрозділ, який мав обороняти певну ділянку стіни або вежі.

Емблема середньовічного ремісничого цеху. Сучасний малюнок

? Висловіть припущення, майстрів якої спеціальності об'єднував цех із такою емблемою.

Гільдія (від нім. — корпорація) — у Західній Європі XII—XV ст. організація купців, що захищала інтереси своїх членів, домагалася для них правових і митних пільг.

Ганзейський союз, Ганза (Ганзея) — великий політичний та економічний союз торговельних міст Північно-Західної Європи, що виник у середині XII ст. До нього в цей час належало 130 міст. Проіснував до середини XVII ст. Фактичний центр союзу — місто Любек.

майстерність. У Франції цей виріб називався *шедевром* — «роботою рук». Нижче підмайстра були *учні*, яких ще в дитинстві віддавали майстрам на навчання. Спершу вони виконували роль прислуги. Якщо навчання проходило успішно, учень міг стати підмайстром.

Із часом підмайстрам ставало дедалі важче отримати статус майстра. Прагнучи позбутися суперництва, цехи обмежували доступ нових членів. Членами цеху могли стати тільки сини або інші близькі родичі майстрів. Із часом цехи почали гальмувати розвиток ремесла.

4. Торгівля. Лихварі та банкіри. Торгівля в басейні Середземного моря ніколи не припинялася навіть після загибелі Західної Римської імперії. Дорогі тканини, посуд, зброя, прянощі — це те, на чому базувалася європейська торгівля перших століть Середньовіччя. Основні торговельні шляхи пролягали морем і річками. Недивно, що перші міста виникали на узбережжі або вздовж судноплавних річок.

Для захисту своїх інтересів купці об'єднувалися в *гільдії*. Згодом утворилися *торговельні компанії* — об'єднання купців із різних міст зі своїми представництвами.

У Середні віки міжнародну торгівлю в Середземному морі контролювали купці з італійських міст Венеція та Генуя, де вони конкурували з візантійськими купцями. У Північній Європі в басейні Балтійського й Північного морів торгівлею керував торговельний союз багатих міст, який дістав назву **Ганза**.

Основні торговельні операції здійснювалися на *ярмарках* — великих щорічних торгах, у яких брали участь купці з різних країн. На торгах місцевого значення з найближчих містечок і сіл звозили зерно, вино, тканини та інші товари. Сюди приїздили купці закуповувати товари, щоб везти їх далі. У XIII ст. найвідомішими були ярмарки на північному сході Франції.

Наприкінці XIII ст. генуезці відкрили морський шлях на північ Європи через Гібралтар. Це здешевило перевезення товарів і залучило до торгівлі північноєвропейські міста.

Будь-які значні грошові операції були неможливі без системи позичок. Поширилося **лихварство**. Людей, які позичали гроші за винагороду (під відсотки), називали **лихварями**.

У Середні віки основна частина платежів здійснювалася готівкою. У грошовому обігу було чимало золотих і срібних монет, які карбували в різних містах Європи та Азії. Тому в середньовічному суспільстві з'явилися **мінйяли**. Крім обміну монет, вони контролювали і їхню якість, оскільки доволі часто траплялися фальшиві (із домішками неблагородних металів) і зіпсовані (вага монети не відповідала встановленій нормі) гроші.

У XIV ст. лихварі та міняйли стали засновниками *банків*. Перші банки надавали дві основні послуги: зберігали гроші й видавали кредити, тобто позичали гроші під відсотки. Розвинулася нова система розрахунків — **векселями**. Так, якщо купець із Любека хотів придбати товар у Венеції, йому не було потреби їхати туди з готівкою. Він вносив необхідну суму в контору, що представляла інтереси його венеціанського торговельного партнера, отримував вексель, який разом із замовленням відправляли до Венеції, і отримував там товар. Гроші, що залишилися в Любеку, могли використовувати венеціанці для закупівлі товарів у цьому місті. Банки й векселі дали поштовх розвитку торгівлі та промисловості.

Ярмарок. Середньовічна мініатюра

5. Міське самоврядування. Міста-комуни. Городянин — людина нового типу. Із виникненням міст з'явилася й система управління ними. Місто очолювала особа, призначена сеньйором, на землі якого розташовувалося місто, або обрана жителями міста. Виникаючи на землях феодала, міста залежали від нього та були зобов'язані сплачувати податок або відробляти повинності. Ремісники видавали частину своїх виробів, купці сплачували товаром або грошима, інші працювали на панщині або виконували певну роботу. Жителів міст обтяжувала така залежність, і вони прагнули звільнитися від неї.

Боротьба міст за свободу та привілеї розгорнулася в XI—XIII ст. Для протистояння сеньйорам жителі міста об'єднувалися в союзи — **комуни**. Через повстання, подарунки королів, які боролися проти сеньйорів, або завдяки викупу міста домагалися *права самоврядування*: мати власні виборні органи влади, суди, поліцію, ополчення, податки, скарбницю, закони тощо. Міста, які здобули самоврядування, називалися **комунами**. Перші комуни виникли в містах Північної Італії в XI ст. Поступово комунальний рух поширився всією Європою. Символом самоврядування стала **ратуша** — будівля, де розташовувався магістрат (орган міського самоврядування).

Наприкінці XII ст. в Німеччині почали формуватися різні системи міського самоврядування на основі традиційного судочинства й німецького звичаєвого права — нюрнберзьке, віденське, любецьке, **магдебурзьке право** та інші. Останнє набуло найбільшого поширення в Європі.

Розвиток ремесла, торгівлі, банківської справи в середньовічних містах сприяв руйнуванню натурального господарства й розвитку нового — товарного. Жителі міст помітно відрізнялися від сільських не тільки заняттями. Вони були більш енергійними, покладалися переважно на свої сили. Городяни значно більше знали про навколишній світ. Темп їхнього життя був не таким спокійним, як сільський. Вони завжди поспішали, цінували час. Не випадково перший годинник виник саме в місті.

? Яку інформацію про середньовічні ярмарки в Європі надає мініатюра?

Лихварство — надання грошей у борг з умовою сплати відсотків при його погашенні.

Міняйло — особа, яка займалася обміном монет однієї держави на монети іншої в Середньовіччі.

Вексель — документ, за яким одна особа доручає іншій у певному місті виплатити третій особі певну (вказану) суму.

Комуна (міська) — самоврядне середньовічне місто, міська республіка.

Магдебурзьке право — одна з найпоширеніших систем міського самоврядування доби Середньовіччя в Центральній Європі.

Магдебурзьке право на українських землях з'явилося в першій половині XIV ст. в містах Королівства Руського (Галицько-Волинської держави) за короля Данила та його наступників. У Закарпатті, яке перебувало у складі Угорщини, правителі надавали містам нюрнберзьке право.

Запам'ятайте дати

- **X—XI ст.** — відродження давніх і поява нових міст у Західній Європі
- **XI ст.** — виникнення перших комун у містах Північної Італії
- **Кінець XII ст.** — поява магдебурзького права

На українських землях від часів Середньовіччя збереглося прислів'я: «Що з возу впало — те пропало!». Вважалося, що товар, який впав із возу на землю, переходить у власність господаря цієї землі.

Практичне заняття за розділом II

Узагальнення за розділом II

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II

Варіант I

Варіант II

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У X—XI ст. економічні процеси, що відбувалися в середньовічній Європі, обумовили відновлення давніх і появу нових міських центрів.
- Населення середньовічних міст було досить неоднорідним. За рівнем заможності та впливом на справи міста воно поділялося на групи.
- Основою розвитку середньовічних міст були ремесло й торгівля. Ремісники в містах об'єднувалися в цехи, а купці — у гільдії.
- У XI—XIII ст. у Європі набув поширення комунальний рух.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Словесний теніс».
Правила гри. Учні та учениці об'єднуються в пари. Кожна пара отримує тему (один із пунктів параграфа). Один(-на) учень(-иця) ставить запитання, другий(-а) — відповідає та ставить своє запитання. Перемагає той(-а), хто надасть більше правильних відповідей. Запитання мають передбачати коротку відповідь («Перелічіть причини...», «Назвіть передумови/прояви/характерні ознаки...», «Що таке...», «Кого називали...», «Із яких груп складалося...» тощо).
2. Як виникали міста в середньовічній Європі? 3. Назвіть особливості складу населення середньовічного міста. 4. Охарактеризуйте розвиток ремесла в середньовічному місті. 5. Що відрізняло середньовічну торгівлю від торгівлі за попередніх часів? 6. Яке значення для розвитку середньовічної Європи мала боротьба міст за самоврядування?
7. У назвах багатьох європейських міст наявні однакові частини: «бург» (нім.) — фортеця, «хафен» (нім.) — гавань, «честер» (латин.) — табір, «фурт» (нім.) — брід, «бридж» (англ.) — міст. Деякі міста починаються з додатку Сен-, Сант-, Сан- (святий). Знайдіть такі міста на карті середньовічної Європи. 8. Покажіть на карті основні торговельні шляхи Середньовіччя. 9. **Коллективне обговорення.** Чим середньовічні міста відрізнялися від міст Стародавнього світу?
10. **Робота в малих групах.** Використовуючи додаткові джерела, опишіть повсякденне життя в міському будинку, майстерні або крамниці (за вибором). 11. **Робота в парах.** Розв'яжіть історичні задачі: 1) Середньовічне німецьке місто Кельн виникло біля стін стародавнього римського міста. Старе й нове місто в цей час обнесли однією фортечною стіною. Однак історики переконані, що підстав вважати середньовічний Кельн наступником античного міста немає. Чому? 2) Доведіть, що з появою міст у середньовічному третьому стані відбулися суттєві зміни. На думку дослідників, саме городяни стали тим чинником, який руйнував уявлення тогочасних європейців про гармонійне поєднання трьох станів у середньовічному суспільстві. Поясніть, як ви це розумієте.

Розділ III. Європейське суспільство й держави в X—XV ст.

§ 9. Скандинавія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: кого називали норманами, вікінгами й варягами; про походи вікінгів та їхні завоювання; як виникли й розвивалися країни Скандинавії в добу Середньовіччя; що таке «дракари», «Кальмарська унія» та «особиста унія».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Кого в Русі-Україні називали варягами? 2. Які два моря поєднував шлях «із варягів у греки»? Покажіть його на карті. 3. **Робота в парах.** Обговоріть, яку роль відіграли варяги в подіях, що відбувалися на землях східних слов'ян у VIII—X ст.

1. Нормани, вікінги, варяги. Скандинавський півострів завдовжки у 2 тис. км є найбільшим у Європі. За часів Середньовіччя більшу частину його поверхні вкривали гори та ліси. Земель, придатних до землеробства, тут було мало. Велику роль у житті місцевої людності відігравали мореплавство й рибальство. Жителі півострова добре знали морські шляхи й не боялися далеких мандрівок.

Скандинавію здавна заселяли північні германські племена. Наприкінці VIII ст. германські племена, які жили на півночі Європи, на Ютландському, Скандинавському півостровах і деяких островах Балтійського моря, рушили на завоювання нових земель. У Західній Європі їх називали **норманами**. Звичною молитвою тоді було прохання до Бога врятувати від люті норманів, коли зненацька біля берегів з'являлися їхні довгі безпалубні кораблі — **дракари**.

У самій Скандинавії тих, хто не хотів працювати вдома, а віддавав перевагу життю, сповненому небезпек і пригод, називали **вікінгами** (походження цього слова остаточно не з'ясовано). Вікінги плавали не лише на захід, а й на схід. Балтійським морем і далі Західною Двіною вони діставалися земель, де жили східні слов'яни, які називали чужинців **варягами**. Тут вони торгували з місцевим населенням, засновуючи свої факторії (торгові поселення), або рухалися шляхом «із варягів у греки» далі, до Константинополя. Варязькі загони наймалися до візантійських імператорів, які високо цінували хоробрість і військову майстерність норманів. Тут їх називали «варангами» (найманцями). Імовірно, від цього й походить назва «варяги». Про роль варягів у подіях, які відбувалися в Русі-Україні, ви дізналися з курсу історії України.

Наприкінці VIII ст. населення Скандинавії налічувало близько 2 млн осіб. Від початку IX ст. кількість населення півострова почала досить швидко зростати. Це призводило

Вікінги — у VIII—IX ст. воїни-мореплавці зі Скандинавії; у Західній Європі відомі як **нормани** (латинською мовою — «північні люди»). У руських літописах узагальнена назва прибульців із берегів Балтійського моря — **варяги**.

Дракари норманів були найкращими суднами в тогочасній Європі. Вони мали довжину понад 20 м, а ширину — 4—5 м. Одне судно вміщувало близько 150 осіб. За необхідності його можна було перенести на руках. Корма й ніс дракара мали загострену форму, тому для того щоб змінити курс, було достатньо лише переставити весла. Крім цього, корабель мав чотирикутні вітрила, зазвичай червоні або смугасті. Самі нормани з гордістю називали їх «кіньми моря». Ніс свого корабля вони прикрашали вирізьбленою з дерева головою дракона або змія.

Модель дракара

? Опишіть зовнішній вигляд норманського корабля.

Карта
«Скандинавія»

У 911 р. західнофранкський король Карл Простак вирішив домовитися з норманами й використати їх із власною метою. Він надав у користування одному з норманських ватажків Роллону Пішоходу (він був настільки кремезним, що жоден кінь його не витримував) місто Руан із його околицями (більша частина сучасної Нормандії). За це Роллон присягнув на вірність королю та пообіцяв захищати його землі від нападів норманів. Васальне володіння Франції, нове герцогство Нормандія, було фактично незалежним як від слабких західнофранкських королів, так і від норманських військових вождів.

до нестачі засобів до існування й спонукало норманів нападати на сусідні землі та намагатися оселитися там.

Походи вікінгів були останньою хвилею Великого переселення народів. Перша його хвиля в V—VI ст. зруйнувала Західну Римську імперію та призвела до появи в Європі «варварських королівств». Друга хвиля в IX—XI ст. докотилася до нової середньовічної Європи. Вікінги не змогли зруйнувати існуючі тут правила суспільного життя та були змушені пристосуватися до змін, запозичуючи місцеві традиції та феодальні порядки.

2. «Епоха вікінгів». До кінця VIII ст. середньовічні європейці нічого не знали про норманів — предків сучасних норвежців, шведів, данців та ісландців. У **793 р.** загін норманів уперше напав на монастир північно-східного узбережжя Англії, пограбував, захопив у полон ченців і спалив його. Так розпочався період походів норманів, що тривав майже 300 років, до **першої половини XI ст.**, та увійшов в історію середньовічної Європи як «**епоха вікінгів**», або «**епоха норманів**».

Відтоді поселення приморських земель Англії, Франції, Німеччини зазнавали постійних нападів. Хоробрі та безжальні нормани вбивали, грабували, спалювали будинки.

Після походу нормани поверталися з награбованим до Скандинавії. Проте із часом вони почали захоплювати й підкоряти своїй владі величезні території в різних частинах Європи й оселятися на них.

Від норманів найбільше постраждали Британські острови, оскільки вони розташовувалися дуже близько від батьківщини завойовників. У 842 р. нормани пограбували та спалили Лондон. Згодом вони розселилися на північно-східному узбережжі Англії. Землі, що опинилися під владою норманів, які були вихідцями з Данії, називали «**Областю данського права**», або **Денло**. Закріпившись у цій частині Англії, вони почали просуватися далі.

Становище англосаксонських королівств на острові стало загрозливим. Боротьбу проти загарбників очолило королівство Уссекс. Король **Альфред Великий** (871—900 рр.) завдяки реформам зміг залучити на боротьбу всі сили, проте вигнати норманів з Англії йому так і не вдалося.

Після смерті короля Альфреда Великого боротьба проти норманів розгорнулася з новою силою. Наприкінці X ст. до єдиного Англійського королівства було приєднано землі Денло. Однак у 1013 р. армія данського короля висадила на узбережжі й швидко захопила всю Англію. Так острів опинився у складі величезної Північної держави данського короля **Канута Могутнього** (1017—1035 рр.), до якої входили Данія, Норвегія, Швеція та Шотландія. Після смерті Канута його держава розпалася, і в Англії відновилася влада англосаксів, але знову на нетривалий час.

За слабких нащадків Карла Великого нормани постійно вторгалися в західнофранкські володіння або у Францію. Нормани тричі спустошували Париж (у 845, 857, 865 рр.). У 885—886 рр. вони протягом десяти місяців тримали його в облозі, але цього разу захопити місто їм не вдалося. Оселившись на території Франції, нормани прийняли християнство, засвоїли французьку мову та зробили свої володіння найсильнішим герцогством на півночі країни. Нормани також відвоювали в арабів остров Сицилія, витіснили з півдня Апеннінського півострова візантійців й утворили там **Неаполітанське королівство**, або **Королівство Обох Сицилій** (південь Італії вважався «другою Сицилією»).

Крім завойовницьких походів, нормани здійснили багато географічних відкриттів. У 70-х рр. IX ст. нормани з Норвегії відкрили й почали заселяти Ісландію — «Землю криги» та Гренландію — «Зелену землю». Мореплавець **Лейв Щасливий** та його супутники близько 1000 р. досягли островів, розташованих поблизу узбережжя Північної Америки.

Якщо норвежці та данці здійснювали свої походи переважно на захід, то шведські вікінги — на схід. У VIII ст. вони почали проникати на землі угро-фінських, балтських і слов'янських племен. Ці походи мали переважно мирний характер. Вікінги намагалися взяти під контроль торговельні шляхи, що пролягали від Балтійського до Чорного моря у володіння Візантії та Арабського халіфату. Шлях «із варягів у греки» став одним із найважливіших у розвитку торгівлі в Середні віки.

3. Жінка в скандинавському суспільстві. У скандинавському суспільстві панівну роль відігравали чоловіки. Вони воювали, торгували, займалися полюванням та сільським господарством. Натомість головними заняттями жінки були приготування їжі, догляд за житлом і виховання дітей.

Однак жінки мали досить високий для свого часу рівень свободи. Скандинавські жінки в суспільстві «епохи вікінгів» мали більші права й владу, ніж в інших громадах Середньовіччя. Сучасні дослідження довели, що чимало скандинавських жінок частіше, ніж вважалося раніше, подорожували разом із чоловіками. Вони могли мати власність, вимагати розлучення та повернення свого приданого. Під час походів чоловіка жінка мала повну владу в домашніх справах. Якщо чоловік помирав, дружина брала на себе всі його обов'язки.

Жінки виходили заміж у 12—15 років. У цьому питанні вони мали вирішальне право голосу.

4. Виникнення скандинавських держав і їх розвиток у XII—XV ст. Походи норманів дали поштовх до утворення держав у Скандинавії. У результаті посилилася влада

Між Скандинавією та Руссю-Україною існували досить розвинені політичні, торговельні й культурні зв'язки. Великі київські князі часто надавали притулок вигнанцям зі Скандинавії. Наприкінці X — в XI ст. в Новгороді жили норвезький король у вигнанні Олаф I Трюгвасон, спадкоємець норвезького престолу Магнус Добрий. При дворі князя Ярослава Мудрого деякий час перебував норвезький король Гаральд Суворий. Він був одружений із донькою великого київського князя Єлизаветою.

Деякі скандинавські жінки мали надзвичайно високий статус. Одне з найбільших поховань, знайдених у Скандинавії, належить жінці-«королеві», похованій на пишно прикрашеному кораблі з величезною кількістю коштовностей і золота у 834 р.

У джерелах наявні повідомлення про скандинавських воїтельок. Хроніст Йоханес Скилиця повідомляв, що в битві вікінгів із болгарами в 971 р. разом із чоловіками билися жінки. Данський хроніст XII ст. Саксон Граматик описував особливі жіночі громади, де жінки одягалися як чоловіки, займалися фехтуванням та здобували військові навички.

Королева Маргарита (Маргрете) I Данська. Титулюючи королеву, її оголосили «суверенною дамою, володаркою та охоронцем усього королівства Данії». XV ст.

Особиста унія — об'єднання двох або більше самостійних монархічних держав у союз з одним головою.

Із договору про унію Данії, Швеції та Норвегії (1397 р.)

...Три королівства мають жити в любові і згоді... Проте якщо в одному з королівств почнеться війна, будь-який напад іноземців, то це буде стосуватися всіх трьох; кожне має допомогти іншому з усією відданістю й усіма силами, таким чином, щоб королівство залишалося у власному законі та праві...

? Робота в парах. Обговоріть, що мала забезпечити учасникам союзу ця угода.

племінних вождів — **конунгів**. Поступово тут сформувалися три королівства — Данія, Норвегія та Швеція.

Найшвидше державотворчий процес відбувався в Данії (із VIII ст.). Природні умови сприяли зміцненню влади знаті й вождів. З'явилися велика земельна власність і залежні верстви суспільства. У другій половині X ст. **Гаральд Синьозубий** (близько 940 — 986 рр.) остаточно об'єднав Данію під своєю владою. Наприкінці IX ст. конунгу **Гаральду Прекрасноволосому** (? — близько 933 рр.) вдалося підкорити своїй владі більшість племен Норвегії та стати її першим королем. Остаточне об'єднання країни відбулося лише на початку XI ст. Проте королівська влада виявилася нетривалою, і Норвегія тимчасово увійшла до складу володінь данського короля Канута Могутнього. Однак після смерті сина останнього норвезького короля корону отримав **Гаральд Суворий** (1046—1066 рр.). У Швеції об'єднання країни відбулося під час правління **Олафа Скотконунга** (близько 995 — 1022 рр.), але влада короля залишалася слабкою.

Щоб зміцнити свою владу, усі скандинавські правителі прагнули підтримки християнської церкви. Проте утвердження християнства в Скандинавії тривало досить довго.

Після бурхливих подій, пов'язаних з «епохою вікінгів» кінця VIII — першої половини XI ст., країни Скандинавії перебували дещо осторонь від інших у середньовічній Європі. Події в Данії, Швеції та Норвегії у XII—XV ст. майже не впливали на життя інших європейських країн, і навпаки.

Найбільш розвиненою серед скандинавських країн була Данія. Тут протягом XII—XIII ст. сформувалися феодальні відносини й завершився процес християнізації населення. У середині XIV ст. розпочався процес швидкого піднесення Данії. Значну роль у ньому відіграв **Вальдемар IV Аттердаг** (1340—1375 рр.). Проте його плани порушила поразка у війні проти Ганзи — могутнього торговельного об'єднання північнонімецьких міст, що не бажало втрачати контроль над Балтійським морем.

Донька й наступниця короля **Маргарита** (Маргрете) (1387—1412 рр.) продовжила політику батька, спрямовану на об'єднання Скандинавії під своєю владою. Цьому сприяло посилення натиску Ганзи й північнонімецьких князів на країни Скандинавії. Як дружина норвезького короля Гакона VI Маргарита в 1375 р. домоглася обрання на данський престол свого сина Олафа, який після смерті Гакона в 1380 р. успадкував і норвезький престол. Таким чином, Данія та Норвегія об'єдналися **особистою унією**. Після смерті Олафа в 1387 р. Маргарита стала королевою Данії та Норвегії. У 1397 р., скориставшись міжусобицею у Швеції, вона спромоглася долучити до союзу Данії та Норвегії ще й Швецію. Формально королем Данії, Норвегії та Швеції було проголошено онука Маргарити Еріка II Померанського, але фактично управління зберігалося в її руках аж до 1412 р.

У 1397 р. у шведському місті Кальмар Данія, Норвегія та Швеція уклали **Кальмарську унію**. За її умовами на всі три країни поширювалася влада одного короля, але в кожній державі зберігалися свої закони й органи влади.

Проте союз трьох скандинавських держав був, за словом сучасних істориків, «складеним, але не з'єднаним». Він не був союзом рівних держав, у ньому головувала сильніша за інших Данія. Поступово через послаблення зовнішньої загрози необхідність у ньому зменшилася. Із кінця XV ст. Швеція та Норвегія розпочали активну боротьбу за скасування унії та власну незалежність.

Кальмарська унія — особиста унія королівств Данія, Норвегія та Швеція під головуванням данських монархів у 1397—1523 рр.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Майже 300-річний період походів увійшов в історію середньовічної Європи як «епоха вікінгів». Ці події спричинили чимало змін на карті континенту.
- У Скандинавії в період «епохи вікінгів» сформувалися три нові держави — королівства Данія, Норвегія та Швеція.
- У XII—XV ст. у скандинавських державах, як і в інших регіонах середньовічної Європи, розвивалися феодалні відносини.

Запам'ятайте дати

- **Кінець VIII — перша половина XI ст.** — «епоха вікінгів» в історії середньовічної Європи
- **1397 р.** — Кальмарська унія

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфу за допомогою гри «Закінчіть речення». *Правила гри.* Учням та ученицям пропонується закінчити речення за змістом параграфу.
  - 1) «Епоха вікінгів» тривала... .
  - 2) Назва «нормани» перекладається як... .
  - 3) У Русі-Україні норманів називали... .
  - 4) Уперше загін норманів напав на монастир північно-східного узбережжя Англії в... .
  - 5) Кораблі норманів називали... .
  - 6) Кальмарську унію було підписано в... .
2. Що вам відомо про Скандинавію та її населення наприкінці VIII ст.? 3. Охарактеризуйте походи вікінгів, їхні завоювання та відкриття. 4. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте особливості становища жінки в скандинавському суспільстві в «епоху вікінгів». 5. Як виникли скандинавські держави? 6. Визначте, що було характерно для розвитку країн Скандинавії у XII—XV ст.
7. **Колективне обговорення.** Оцініть вплив «епохи вікінгів» на середньовічну Європу. 8. Покажіть на карті Скандинавію та напрямки походів норманів. 9. Продовжте роботу із синхроністичною хронологічною таблицею «Європа в добу Середньовіччя» (с. 7).
10. У 888 р. під час усіх церковних та монастирських богослужінь Західної Європи до молитви додавали слова «...і від люті норманів збережи нас, боже!». Поясніть, яку інформацію може отримати дослідник за цим фактом.

Данські воїни на шляху до Англії. Середньовічна мініатюра. XII ст.

? Які особливості зовнішнього вигляду й озброєння воїнів можна визначити за мініатюрою?

§ 10. Хрестові походи

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: що спричинило хрестові походи; якими були основні події та результати перших чотирьох хрестових походів; яке значення мали хрестові походи для розвитку середньовічної Європи; що таке «хрестові походи», «духовно-рицарські ордени», «Орден госпітальєрів», «Орден тамплієрів», «Тевтонський орден».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке колонізація? Наведіть приклади зовнішньої колонізації в Середньовіччі. 2. Що таке паломництво? 3. Що християни вважали Святою Землею та чому? 4. Під чиєю владою перебувала Свята Земля наприкінці XI ст.? Покажіть її на карті.

Хрестові походи — воєнні експедиції християн в XI—XV ст., що дали обітницю звільнити Святу Землю від мусульман. У 1096—1291 рр. європейці здійснили вісім хрестових походів до Святої Землі. Згодом назву «хрестові походи» вживали щодо релігійних війн, які вела католицька церква з метою захисту й поширення християнства.

Карта «Церква в середньовічній Європі. Хрестові походи»

Папа Урбан II виступає на Клермонському соборі. Середньовічна мініатюра. XV ст.

? Як Клермонський собор засвідчив авторитет Папи Римського?

1. Причини хрестових походів. Хрестові походи, як ви вже знаєте, були одним із проявів зовнішньої колонізації, яку здійснював західний християнський світ проти мусульман із метою повернення своєї влади над Єрусалимом і Палестиною.

Для того щоб зрозуміти, чому розпочалися хрестові походи, необхідно подивитися, яким був християнський світ наприкінці XI ст.

Європейське рицарство в цей час перебувало в досить складній ситуації. **Право майорату** (першості в успадкуванні) спричиняло те, що маєток феодала успадковував лише його старший син, а молодші змушені були самі шукати засобів до існування. У результаті з'явилися безземельні рицарі, що грабували та влаштовували криваві війни зі слабшими сусідами.

Протягом семи років європейські країни потерпали від голоду, епідемій чуми та інших хвороб. Усі чекали на Божу кару за свої гріхи та були готові спокутувати їх паломництвом до Святої Землі або іншим подвигом за віру. Паломники, що поверталися з Єрусалима, відвідавши Гроб Господній (місце поховання Ісуса Христа), розповідали про переслідування християн турками-сельджуками.

Візантійський імператор Алексій I Комнін звернувся до Папи Римського з проханням про допомогу через постійні напади турків-сельджуків. Його заклик було почуто.

27 листопада 1095 р. в південнофранцузькому місті **Клермон** відбувся великий церковний собор. Після його завершення Папа Урбан II звернувся з промовою до натовпу, який зібрався на площі. Він закликав усіх до походу на Схід заради визволення Палестини з-під влади «невірних» і повернення християнам Гробу Господнього. Усім визволителям Святої Землі Папа пообіцяв спокутування гріхів. «Нехай стануть віднині воїнами Христа, — промовив Урбан II, — ті, що раніше були грабіжниками. Нехай справедливо б'ються з варварами ті, що раніше воювали проти братів і родичів».

2. Перший хрестовий похід. Духовно-рицарські орде-

ни. У 1096—1099 рр. відбулася перша воєнна експедиція християн до Святої Землі. Спочатку в похід вирушили тисячі непідготовлених і неозброєних французьких і німецьких селян. Дорогою вони грабували та вбивали всіх, кого зустрічали. Коли це «воїнство» прибуло до візантійського імператора, він швидко відправив його через Боспор до Малої Азії. Там його розгромили турки-сельджуки.

Незабаром прибули основні сили хрестоносців, що склалися з добре озброєних чотирьох рицарських армій. Їхні дії в Малій Азії проти турків-сельджуків були успішними.

У червні 1099 р. рицарі розпочали облогу Єрусалима. Після декількох невдалих штурмів вони захопили місто та влаштували там жакливу різанину місцевих мусульман та юдеїв. Після «звільнення Єрусалима від невірних» і взяття міста під захист хрестоносців мета походу була виконана.

До початку XII ст. хрестоносці побудували в Сирії та Палестині міцні замки й заснували там декілька своїх держав. Головним вважалось *Єрусалимське королівство*, а його монарх — захисником Гробу Господнього. Так завершився Перший хрестовий похід.

На завойованих землях хрестоносці організували три **духовно-рицарські ордени**. У 1099 р. було засновано **Орден госпітальєрів**, або **іоаннітів**. Назва пов'язана з тим, що в Єрусалимі раніше існував будинок для відпочинку паломників — госпіталь (притулок) Святого Іоанна, патріарха Александрійського (VII ст.). Своім завданням орден проголосив лікування хворих і боротьбу з ворогами християнства. Після відвоювання мусульманами в 1309 р. Палестини госпітальєри оселилися на острові Родос. Коли в 1522 р. його захопили турки-османи, орден перебрався на острів Мальта й став **Мальтійським**. Він існує й дотепер, а зовнішнім проявом його діяльності є благодійність.

На початку XII ст. французькі рицарі заснували **Орден тамплієрів**, або **храмовників** (від франц. *temple* — храм). Резиденція ордену розташовувалася в Єрусалимі, на місці храму Соломона. Метою ордену проголосили захист шляхів до Святої Землі та самих паломників. Тамплієри, на відміну від інших орденів, мали значний вплив у Європі. Незважаючи на обітницю бідності, вони накопичили значні багатства.

У 1190 р. німецькі хрестоносці заснували в Палестині **Тевтонський орден**. На відміну від інших, до нього вступили переважно рицарі зі східнонімецьких («тевтонських») земель. Тевтонці захищали угорські землі від половців, а згодом перемістилися до Східної Балтії. Спочатку метою тевтонців був захист польських земель від нападів місцевих племен пруссів, але приблизно за півстоліття орден завоював усі пруські землі й утворив на них власну державу.

«Так хоче Бог!» — ці слова Папи Урбана II проповідники поширили по всій Європі. У Франції, Німеччині, Італії люди нашивали на свій одяг хрести, називаючи себе паломниками, а свій похід — паломництвом, або священним шляхом. Лише набагато пізніше ці походи до Святої Землі дістали назву хрестових, а їхніх учасників почали називати хрестоносцями. Кожен, хто ставав хрестоносцем, отримував певні привілеї — прощення гріхів, які він скоїть у поході, непідсудність світській владі, недоторканність особи й майна тощо.

Від'їзд хрестоносців у Святу Землю. Середньовічна мініатюра. XIII ст.

? Опишіть зовнішній вигляд та озброєння рицарів-хрестоносців.

Духовно-рицарські ордени — у Західній та Центральній Європі військово-чернечі організації рицарів, які створювалися в період хрестових походів під керівництвом католицької церкви переважно для боротьби з ворогами християнської віри.

До Святої Землі разом із чоловіками рушило чимало жінок. Жінки прали одяг рицарів, носили воду, а також підтримували моральний дух, закликаючи на битву й оборону. Більшість жінок нарівні з чоловіками брали участь у бойових діях. Вони підносили металеві заряди, перевертали кам'яні глиби й тягли на вали кошики із землею для засипання ровів. Хроніка повідомляє, що дружина одного фламандського рицаря котила величезний камінь, коли дві стріли влучили їй у шию та груди. Умираючи на руках чоловіка, жінка просила кинути її тіло до рову, щоб він швидше наповнився.

Облога Акри.
Середньовічна мініатюра. XIV ст.

? Яку інформацію про облогу та взяття хрестоносцями фортеці можна отримати за наведеною мініатюрою?

Ордени хрестоносців підпорядковувалися безпосередньо Папі. На обладунки «брати-рицарі» надягали довгі плащі — мантії. Іоанніти мали чорний плащ із білим восьмиконечним хрестом, тамплієри — білий плащ із червоним восьмиконечним хрестом, тевтонці — білий плащ із простим чорним хрестом.

3. Другий і Третій хрестові походи. У середині XII ст. турки-сельджуки перейшли в наступ проти хрестоносців і проголосили *джихад* — священну війну за мусульманську віру. Єрусалимський король, втративши більшу частину своїх володінь, звернувся по допомогу до Папи, який у відповідь оголосив **Другий хрестовий похід (1147—1149 рр.)**. Очолили його німецький імператор Конрад III і французький король Луї VII. Похід завершився поразкою. Єгипетський султан Саладін розгромив хрестоносців і захопив Єрусалим. Для визволення міста Папа Римський проголосив **Третій хрестовий похід (1189—1192 рр.)**. Ним керували три монархи — німецький імператор Фрідріх I Барбаросса, французький король Філіп II Август та англійський король Річард I Левове Серце. Проте німецький імператор на початку походу потонув у річці, а французький та англійський королі, між якими існувала взаємна неприязнь, лише чинили перешкоди один одному.

Висадившись у 1191 р. в Сирії, англійські та французькі війська оточили фортецю **Акру** й після тривалої облоги захопили її. Однак Філіп II Август і Річард I Левове Серце посварилися остаточно, і французи, залишивши англійців напризволяще, повернулися додому.

Річард I Левове Серце тричі намагався взяти Єрусалим, але не зміг. Він лише уклав у 1192 р. угоду із Саладіном, за якою султан гарантував християнським паломникам безперешкодне відвідування святих міст — Єрусалима, Назарета і Віфлеєма протягом трьох років.

Другий і Третій хрестові походи довели, що західний християнський світ уже не мав того релігійного піднесення, як раніше. Католицька церква була не здатна подолати суперечки між державами Західної Європи за допомогою величезної ідеї служіння християнству.

4. Четвертий хрестовий похід. Завершення епохи хрестових походів. На початку XIII ст. стало зрозумілим, що вирішальне значення для долі Святої Землі має Єгипет, султан якого постійно загрожував володінням хрестоносців. Папа Інокентій III оголосив проти нього новий хрестовий похід. Однак до Єгипту хрестоносці так і не дійшли.

Голова Венеціанської республіки дож Енріко Дандоло, до якого хрестоносці звернулися з проханням про допомогу, намовив їх спочатку знищити свого торговельного суперника — християнське місто Задар на східному узбережжі Адри-

атичного моря, а через деякий час підбурих узяти участь у поході проти іншого свого ворога — Константинополя.

У квітні 1204 р. після кількомісячної облоги хрестоносці захопили Константинополь, пограбували його та вбили тисячі жителів міста.

Папа Римський відлучив Венецію та хрестоносців від церкви, але пообіцяв зняти відлучення, якщо вони все-таки здійснять похід до Єгипту.

Захоплені землі Візантійської імперії латиняни (як ви пам'ятаєте, так називали хрестоносців візантійці) перетворили на свої володіння, які в середньовічній Європі називали Латинською Романією. На цьому похід завершився.

Четвертий хрестовий похід, під час якого було знищено центр східного християнства — Візантійську імперію, засвідчив глибоку кризу руху хрестоносців. У XIII ст. відбулося ще чотири походи. Усі вони не спрямовувалися до Палестини й завершилися поразками.

Після припинення хрестових походів держави хрестоносців були приречені. Одне за одним впали міста-фортеці хрестоносців — Триполі, Тір, Сідон. У 1291 р. єгиптяни завоювали Акру — останню столицю Єрусалимського королівства. Епоха хрестових походів завершилася.

5. Значення та наслідки хрестових походів. Хрестові походи як військові експедиції для визволення Святої Землі загалом не виправдали своєї мети. Вони спричинили значні людські втрати як серед населення країн Сходу, так і серед самих хрестоносців. Під час походів було знищено багато пам'яток культури, бібліотек, палаців. Унаслідок Четвертого хрестового походу зазнав значних руйнувань Константинополь — центр східної християнської культури.

Проте епоха хрестових походів не минула безслідно для Європи. Значно поживавилася торгівля на Середземному морі. Особливо великі переваги отримали італійські міста-держави — Венеція, Генуя, Піза, до яких перейшла першість у торгівлі з країнами Сходу. Візантія як торговельний суперник італійських міст-держав після Четвертого хрестового походу зникла. Торговельні зв'язки Сходу й Заходу за час хрестових походів значно розширилися. Кількість товарів, які привозили європейські купці зі Сходу, збільшилася в десятки разів.

Хрестові походи сприяли тому, що до Європи потрапили нові сільськогосподарські рослини та плодіві дерева — рис, гречка, лимони, абрикоси, кавуни. Європейці опанували виробництво цукру, шовкових тканин і скляних дзеркал, запозичили зі Сходу голубину пошту й вітряки. Знайомство зі Сходом вплинуло і на побут європейців. Рицарі засвоїли східні манери, придворну ввічливість. Саме відтоді на Заході призвичаїлися мити руки перед їжею, приймати ванни й митися в гарячих лазнях.

Хрестоносці під час узяття Константинополя. Середньовічна мініатюра. XV ст.

? Яку інформацію про взяття хрестоносцями Константинополя можна отримати за ілюстрацією?

У період Четвертого хрестового походу в Західній Європі поширилася думка, що лише безгрішні діти зможуть звільнити Єрусалим. У 1212 р. близько 50 тис. дітей із Франції та Німеччини рушили в похід до Святої Землі. Похід провалився. Частина дітей не витримала труднощів і втекла. Тих, хто прибув до порту Марселя, власники кораблів захопили та продали в рабство мусульманам.

Завдяки хрестовим походам у рицарських замках з'явилася нова захоплююча гра — шахи. Назва нової гри, яку хрестоносці привезли до середньовічної Європи, походить від перського вигуку «Шах мат!» (шах — правитель деяких держав Сходу, мат — перекладається як «помер»).

Запам'ятайте дати

- **1095 р.** — виступ Папи Урбана II у Клермоні із закликком звільнити Святу Землю
- **1096—1291 рр.** — хрестові походи
- **1099 р.** — узяття Єрусалима хрестоносцями
- **1204 р.** — узяття Константинополя хрестоносцями
- **1291 р.** — падіння Акри, останньої столиці Єрусалимського королівства. Завершення епохи хрестових походів

Хрестовий похід дітей.
Гравюра Г. Доре. XIX ст.

? Що, на вашу думку, прагнув сказати своїм твором художник?

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Хрестові походи за звільнення Святої Землі від мусульманського гніту тривали майже 200 років і загалом не виправдали своєї мети.
- Хрестові походи вплинули на культурне життя, суспільний і політичний устрій середньовічної Європи.
- Для мусульманських країн Сходу, де розгорталися воєнні дії, хрестові походи спричинили чимало негативних наслідків.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Асоціації».
Правила гри. Ведучий(-а) називає учням та ученицям термін, назву, історичне явище тощо за розглянутим матеріалом і пропонує навести асоціації, які вони в них викликають. У разі необхідності ведучий(-а) пропонує пояснити асоціацію.
2. Назвіть причини й мету хрестових походів. 3. Як відбувся Перший хрестовий похід і до яких результатів він призвів?
4. Що таке духовно-рицарські ордени? Які три ордени були створені в цей час?
5. Якою була роль жінок у хрестових походах?
6. **Робота в парах.** Обговоріть і поясніть твердження: «Другий і Третій хрестові походи довели, що західний християнський світ уже не мав того релігійного піднесення, як раніше».
7. Чим Четвертий хрестовий похід відрізнявся від попередніх? Якими були його результати?
8. Охарактеризуйте значення та наслідки хрестових походів. Які з них були найважливішими й чому?
9. **Колективне обговорення.** Чи потрібні були середньовічній Європі хрестові походи?
10. Покажіть на карті напрямки хрестових походів і держави, створені хрестоносцями на Сході.
11. Продовжте роботу із синхроністичною хронологічною таблицею «Європа в добу Середньовіччя» (с. 7).
12. **Робота в парах.** Складіть таблицю «Хрестові походи».

Назва, дата	Основні події	Результати

13. **Робота в малих групах.** Підготуйте та зобразіть один із чотирьох хрестових походів (одна-дві репліки від імені персонажів подій).
14. **Робота в парах.** Виконайте завдання. Після Четвертого хрестового походу Папа Інокентій III звернувся до хрестоносців із листом, де писав: «Ви бездумно ухилилися від вашого чистого наміру й рушили не на завоювання Єрусалима, а на завоювання Константинополя, віддавши перевагу земним благам над небесними. Але ваша провина є набагато більшою, бо нікому не було порятунку, незважаючи на релігійний сан, вік або стать. Ви простягнули руки до майна церков...». 1) Порівняйте заклик до Першого хрестового походу зі змістом цього листа. 2) Як змінилися цінності, яких дотримувався рух хрестоносців, від Першого до Четвертого хрестового походу?

§ 11. Середньовічні держави

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: що було характерно для ранньосередньовічного королівства як форми державності; у чому полягала феодална роздробленість; які риси відрізняли станово-представницьку монархію як різновид середньовічної форми правління; що таке «станово-представницька монархія», «парламент», «кортеси», «Генеральні штати», «сейм», «рейхстаг».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли і як утворилися «варварські королівства»? 2. Назвіть і покажіть на карті «варварські королівства». 3. Що таке монархія? Яку монархію називають теократичною? 4. **Робота в парах.** Обговоріть, які риси були притаманні державності імперії Карла Великого. 5. Покажіть на карті території, завойовані Карлом Великим. 6. Що таке феодалізм? 7. Як і коли в середньовічній Європі встановилася феодална роздробленість?

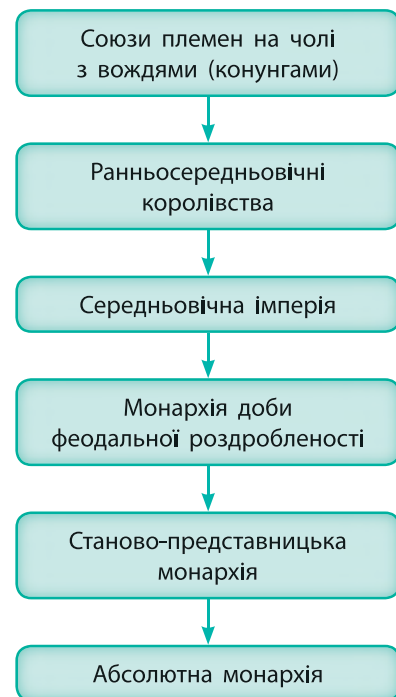
1. Ранньосередньовічне королівство. Середньовічна імперія.

Початок Середніх віків відзначився тим, що в Європі утворилися нові форми державності. Свій початок, як ви вже знаєте, вони беруть із союзів германських племен, що рушили на завоювання Західної Римської імперії. Зруйнувавши імперію та підкоривши її територію й населення (за підрахунками вчених, завойовники склали близько 5% від місцевого населення), вожді племен опинилися перед проблемою управління цими територіями. Існуюча в них раніше система влади виявилася непридатною, а римська фактично була знищена й відродитися вже не могла. До того ж вожді зустрічали опір одноплемінників, які не могли зрозуміти, чому руйнуються старі традиції племінної влади.

Зрештою окремим вождям удавалося приборкувати опір змінам, а свою владу зміцнити настільки, що її вже ніхто не міг заперечувати. Спочатку, як і раніше, їхня влада трималася на військовій силі та авторитеті. Особливо це помітно на прикладі вождя франків Хлодвіга. Проте, як вам уже відомо, він знайшов для своєї влади й інші опори: закони, гроші (скарбниця), апарат управління та християнську церкву, яка стверджувала, що «влада від Бога». Фактично Хлодвіг створив державу, у якій він був не просто вождем племені, а монархом, королем, який правив одноосібно й передавав свою владу в спадок.

Створивши власну державу, її засновники мало замислювалися про її подальшу долю. У їхніх очах вона була звичайним майном, як і все інше. А з майном, на їхню думку, треба вчинити справедливо — розділити між синами (нащадками), що й робили. Проте це спричинило боротьбу за владу між нащадками, унаслідок якої загинула більшість «варварських королівств».

На Раннє Середньовіччя припадає поява ще однієї форми держави, яка претендувала на всеосяжність й універсальність. Під владою Карла Великого, якого проголосили

Етапи розвитку монархії в Європі

? Назвіть особливості перших трьох із наведених етапів розвитку монархії в Європі.

Піпін дарує Папі Римському володіння Папською областю. Середньовічний малюнок

Із листа французького короля Анрі I (перша половина XI ст.)

Кожен день нові неприємності. Ніхто не хоче подумати про бідну Францію, усі вважають, що в першу чергу їм треба збільшити свої володіння. Так, знову граф Рауль викрав у верденського єпископа 18 корів і не бажає їх повертати. Я, король, був змушений виконати прохання єпископа й доручив сказати Раулю, що неприпустимо ображати церковних пастирів, навіть вимагав, щоб той повернув худобу. Граф відповів посланцю, що не боїться ні короля, ні гніву церкви. Цей нахаба знає, що в мене не вистачить сил покарати всіх порушників божих і людських законів, але ж від цього королівське ім'я зазнає приниження.

? **Робота в парах.** 1. Чим можна пояснити таку зухвалу поведінку графа Рауля? 2. Як у джерелі показано можливість короля покарати бунтівного графа?

імператором, у середньовічну імперію об'єдналися більшість земель і населення тогочасного західного християнського світу. Було заявлено про відродження Римської імперії. На відміну від своєї попередниці, вона не мала жорсткої влади, розгалуженої системи управління та єдиної системи податків. Як і «варварські королівства», нова середньовічна імперія базувалася на принципі особистої відданості: могутній правитель — віддані піддані, слабкий правитель — менше відданих слуг.

Розбивши лангобардів, які володіли Італією, франкський король Піпін III Короткий у **754 р.** віддав Папі Римському територію в Центральній Італії — Римську область. Тут утворилася Папська держава, або Папська область, — **теократична монархія** на чолі з Папою Римським. На її території папи мали необмежену духовну й світську владу. Звідси вони впливали на весь католицький світ і з перемінним успіхом намагалися контролювати дії світської влади в країнах середньовічної Європи. Папська область проіснувала понад 1000 років і в 1870 р. разом із Римом (крім Ватикану — резиденції Папи Римського) увійшла до складу об'єданого Італійського королівства.

На Сході теократичною монархією був Арабський халіфат.

2. Монархія доби феодальної роздробленості. Після розпаду імперії Карла Великого королівська влада почала занепадати. Це було пов'язано з різними чинниками: невдале правління; напади норманів та угрів (мадярів) на Західну Європу. Проте головною причиною було те, що в попередні століття сформувалося велике землеволодіння. Його володарі, крім головного багатства Середньовіччя — землі, мали владу над її жителями. «Немає землі без господаря!» — казали тоді. Володіння цих великих феодалів іноді перевищували володіння самого короля. Фактично король правив лише у власному домені — спадковому земельному володінні. Найбільш показовим прикладом такої ситуації є Франція, де королівський домен простягнувся вузькою смугою від Парижа до Орлеана, з усіх боків затиснутий володіннями інших феодалів. Єдиної влади в країні не існувало, а відносини між феодалами базувалися на системі васалітету. Не було державного апарату управління, єдиних податків, єдиної армії. Кожен феодал у своїх володіннях почував себе як король. У цьому, власне, і полягала суть феодальної роздробленості.

Деякою іншою була ситуація в Німецькому (Східнофранкському) королівстві. У цей період воно складалося з чотирьох родових герцогств — Швабії, Баварії, Франконії та Саксонії. Тут існувала виборна монархія: короля обирала вища знать. Поряд із цим певну силу мало так зва-

не «право походження». Новий король мав бути родичем попереднього, хоча в історії Німеччини цей принцип багато разів порушувався. Столиці королівство не мало. Король правив державою, роз'їжджаючи своїми маєтностями. Не існувало загальнодержавних податків, король жив насамперед на прибутки зі своїх земель.

У період феодальної роздробленості з'явилася важлива особливість здійснення влади в країнах Європи. Влада чітко поділилася на центральну (здійснювана монархом) і місцеву (здійснювана земельними власниками). Крім того, міста й окремі групи населення також частково домоглися здійснення місцевої влади.

3. Станово-представницька монархія. Середньовічне суспільство потребувало стабільності, яку пов'язувало із сильною владою — одноосбною владою монарха. Спираючись на підтримку населення, європейські королі розпочали боротьбу за зміцнення влади й об'єднання своїх володінь.

На початку боротьби король мав небагато переваг над іншими феодалами. Він був на вершині «феодальної драбини» й фактично верховним суддею. Його влада передавалася у спадок, супроводжувалася церемонією коронації, помазанням на царство та врученням королівських символів. Він присягався захищати церкву, забезпечувати мир і справедливо чинити правосуддя. Важливим для королівської влади стало те, що деякі королі були канонізовані церквою як святі.

У боротьбі за зміцнення своєї влади королі знайшли союзників. Це були міста, зацікавлені в розвитку ремесла й торгівлі, дрібні феодалы, що потерпали від утисків великих феодалів, селяни й церква.

Спираючись на таку потужну підтримку, у XIII—XIV ст. королі значно зміцнили свою владу. У Франції королі почали видавати загальнодержавні закони, збирати податки, здійснювати реальну загальнодержавну вищу судову владу. З'явився розгалужений державний апарат, до якого переважно набирали не за знатністю походження, а за особистими якостями.

Однак для здійснення повноти влади монархи потребували значних зусиль. Там, де монархам вдавалося відразу підкорити своїй владі всю країну, не давши об'єднатися суперникам (Візантійська імперія, Сицилійське королівство тощо), вони могли не зважати на інтереси інших. Як правило, монархам доводилося вступати в діалог із містами та представниками різних суспільних станів. Це спричинило появу нових органів влади — **станово-представницьких органів**, а також органів місцевого самоврядування. В окремих країнах вони вирішували важливі державні питання, але далеко не завжди діяли на користь короля. Хоча

Однією із середньовічних імперій Європи була Русь-Україна. Із часом вона, як і держава Карла Великого, розпалася. Цим величезним, хоч і простим політичним утворенням просто бракувало відповідних засобів та організаційних структур, щоб утримувати під своєю владою такі значні території впродовж тривалого часу.

Станово-представницькі органи влади в різних країнах:

- в Іспанії — кортеси;
- у Франції — Генеральні штати;
- у Литві, Польщі й Чехії — сейм;
- в Угорщині — Державні збори;
- в Англії — парламент;
- у Німеччині — рейхстаг і ландтаги;
- у Швеції — риксдаг.

Кортеси.
Середньовічна мініатюра

Станово-представницька монархія — форма правління, централізована держава, де влада монарха спирається на станово-представницькі органи влади. Станово-представницька монархія стала проміжною ланкою між монархією доби феодальної роздробленості й абсолютною монархією.

Запам'ятайте дати

- **754 р.** — утворення Папської області

Середньовічне суспільство.
Середньовічна ікона. XV ст.

? Як зображення відбивало тогочасні уявлення про склад європейського суспільства?

найчастіше в ті часи ці органи влади ставали слухняним знаряддям у руках королівської влади.

Так у середньовічній Європі сформувалися **станово-представницькі монархії**, за яких королі правили, узгоджуючи свої рішення з представниками існуючих станів через станово-представницькі органи. Спираючись на стани, монархи поступово зміцнили свою владу.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У королівствах Раннього Середньовіччя почали формуватися нові форми державності.
- Період феодальної роздробленості в середньовічній Європі став часом слабкої королівської влади й посилення ролі великих місцевих феодалів.
- У XII ст. одночасно з посиленням королівської влади розгорталися процеси формування певних форм державної влади. У середньовічній Європі затвердилися станово-представницькі монархії як нова форма держави, де влада належала королю та становому представництву.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Відгадайте термін або історичне явище». *Правила гри.* Ведучий(-а) гри загадує термін або історичне явище, записує його на картці та вкладає в конверт. Учні та учениці мають за короткий час (30—60 секунд) поставити ведучому(-ій) заздалегідь визначену кількість запитань (наприклад десять), на які він (вона) може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Коли учні та учениці впораються із завданням, можна запропонувати їм відгадати інший термін або історичне явище.
2. Визначте особливості середньовічних королівств та імперій як форм тогочасної державності. 3. Що характеризувало середньовічні монархії доби феодальної роздробленості? 4. Чому виникли станово-представницькі монархії? Чим вони відрізнялися від форм державності, що існували раніше?
5. **Колективне обговорення.** Визначте особливості розвитку європейської державності в Середньовіччі. 6. **Робота в парах.** Складіть таблицю «Розвиток середньовічних держав у Європі».

Форма держави	Характерні риси

7. **Робота в малих групах.** За додатковими джерелами складіть повідомлення із презентацією за однією з тем (за вибором): 1) Право й судочинство в середньовічній Європі. 2) Монархії доби феодальної роздробленості в середньовічній Європі. 3) Середньовічні європейські станово-представницькі монархії. Проведіть конкурс робіт.

§ 12. Франція

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були передумови й перебіг об'єднання Франції; як відбувалося зосередження влади в руках французьких королів; що таке Столітня війна, якими були її результати й наслідки; у чому полягає сутність і суспільне значення вчинку Жанни д'Арк; як формувалася станово-представницька монархія у Франції.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли було укладено Верденську угоду між онуками Карла Великого та в чому вона полягала? 2. Покажіть на карті Західнофранкське королівство за Верденською угодою. 3. Що таке домен, феодальна роздробленість і станово-представницька монархія? 4. Які риси притаманні монархії доби феодальної роздробленості?

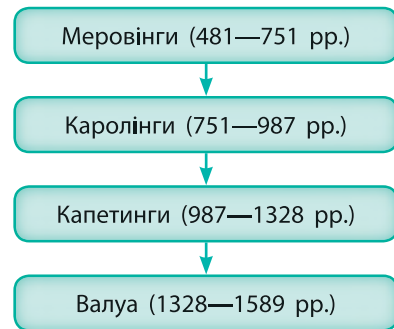
1. Передумови й початок об'єднання Франції. У X ст. західну частину колишньої імперії Карла Великого почали називати **Францією** — «країною франків». За доби феодальної роздробленості вона першою в Західній Європі розпалася на окремі володіння — герцогства Нормандія, Аквітанія, Гасконь, Бургундія, графства Тулузьке, Шампань, Фландрія (яка була одночасно васалом французького й німецького королів) та інші. Кожне з них було державою в державі, а їхні правителі часто були могутнішими за французького короля.

Після останнього короля з династії Каролінгів французька знать обрала новим монархом графа Гуго Капета, який започаткував нову династію **Капетингів** (987—1328 рр.). Перші Капетинги майже не мали влади в країні й були господарями лише у своєму домені — герцогстві Іль-де-Франс. Спираючись на підтримку представників різних верств населення, вони розпочали боротьбу за об'єднання країни.

За правління **Анрі I** (1027—1060 рр.) влада короля була вкрай послаблена кровопролитними чварами й боротьбою з непокірними васалами.

У ці часи Франція, як і вся Європа, переживала господарське піднесення. Проте розвитку заважали міжусобні війни та свавілля феодалів. Тому селяни, ремісники й купці були зацікавлені в сильній королівській владі, яка б об'єднала країну. Королі вміло використовували такі ситуації та підтримували міста, захищали їх у боротьбі проти феодалів. Міста, у свою чергу, допомагали королю приборкувати васалів.

Із розвитком господарства відносини між феодалами й селянами швидко змінювалися. Одні феодали намагалися примусити селян платити більше, і невдоволені селяни тікали до міст, інші — звільняли селян від залежності й вимагали лише регулярної сплати грошей. Для того щоб утримати в покорі вільних селян і відшукати втікачів, дрібним і середнім феодалам була потрібна сильна центральна влада, тому вони почали підтримувати короля. Деякі дрібні рицарі, невдоволені своїми сеньйорами, також шукали справедливості в короля.

Династії французьких (франкських) королів

Наприкінці 40-х рр. XI ст. король Анрі I відправив посольство до великого князя київського Ярослава Мудрого з проханням віддати за нього заміж його доньку Анну. Прибувши до Франції, остання писала батькові: «До якої страшної країни ти мене віддав. Тут звичай потворні, житло похмуре, церкви жажливі». У шлюбі з Анрі I Анна народила трьох синів. Із них королем став старший — Філіп. У 1059 р. у віці семи років, за традицією Капетингів, Анрі I коронував Філіпа та зробив його співправителем. Приблизно рік по тому Анрі I помер. Після цього Анна Ярославна впродовж шести років правила Францією як регентша від імені сина.

Із праці радника французького короля Луї VI абата Сугерія (Сюжера) «Життя Луї VI Товстого»

...Розкрадаючи майно шановної церкви Реймса та сусідніх храмів, могутній і навіжений барон Ебль де Русі та його син Гішар розгорнули необмежену й згубну тиранію. Його (барона) справність у військовій справі (до Іспанії він вирушив воювати з армією, кількість якої дозволялася лише королю) можна порівняти з його надзвичайною жадобою, що штовхала барона на шлях грабунків, безчинств і всіякого злочинства...

(Король Луї) зібрав... війська кількістю приблизно сім сотень рицарів — найбільш шляхетних і могутніх французьких баронів — і вирушив на чолі цього війська до Реймса...

Упродовж двох місяців він карав розбійників, що грабували церкви, спустошував землі цього тирана та його спільників, випалював вогнем і віддавав на пограбування... Ця війна велася не лише проти цього барона, а й проти всіх сусідніх баронів разом із їхніми родичами, яких було досить багато.

- ?** **Робота в парах.** 1. Обговоріть і визначте, якими засобами король наводив порядок у своєму домені.
2. Як ви оцінюєте ці методи?

Карта «Франція»

Церква, що засуджувала безглузді міжусобні війни, під час яких гинули тисячі людей, також стала на бік короля. Так, спираючись на підтримку міщан, дрібних і середніх феодалів і церкви, французькі королі розпочали боротьбу за об'єднання країни.

Із правління **Філіпа I** (1059—1108 рр.) розпочалося посилення королівської влади. Король розгорнув наполегливу боротьбу зі свавільними феодалами, замки яких межували з його володіннями.

На початку XII ст. **Луї VI Товстий** (1108—1137 рр.) припинив сваволю феодалів на землях свого домену. Одні замки бунтівної знаті він зруйнував, в інших розмістив королівські гарнізони.

Наприкінці життя Луї VI Товстий одружив свого сина з Елеонорою, єдиною спадкоємицею Аквітанії — величезного герцогства на півдні Франції. Проте незабаром вони розлучилися. Новим чоловіком Елеонори Аквітанської став майбутній англійський монарх Генрі II Плантагенет. Після його коронування до Англії перейшла майже половина території Франції.

Значних успіхів у боротьбі за об'єднання Франції досяг король **Філіп II Август** (1179—1223 рр.), який відібрав в англійських Плантагенетів більшість їх французьких володінь. Відтак близько половини території сучасної Франції опинилося під його владою. Його син **Луї VIII Лев** (1223—1226 рр.) установив контроль над багатими південнофранцузькими містами й Тулузьким графством.

2. Франція за правління Луї IX Святого та Філіпа IV Красивого. Король Луї IX Святий (1226—1270 рр.) уклав з Англією договір, за яким англійськими володіннями на континенті залишалися Аквітанія та Гасконь. У німецьких імператорів він відібрав Південну Італію та Сицилію. Луї IX запровадив чимало змін в управлінні державою, що сприяли посиленню авторитету королівської влади.

На території королівського домену було заборонено поєдинки як спосіб вирішення суперечок. Для їх розв'язання необхідно було звертатися до сеньйорального, міського або королівського суду — Паризького парламенту судових справ, який вважався вищою судовою установою країни.

Луї IX започаткував створення в країні єдиної грошової системи. Він не міг заборонити феодалам карбувати власні монети, але примусив їх як своїх васалів дозволити порядок із ними в обігу королівську монету. Із часом вона витіснила місцеві гроші.

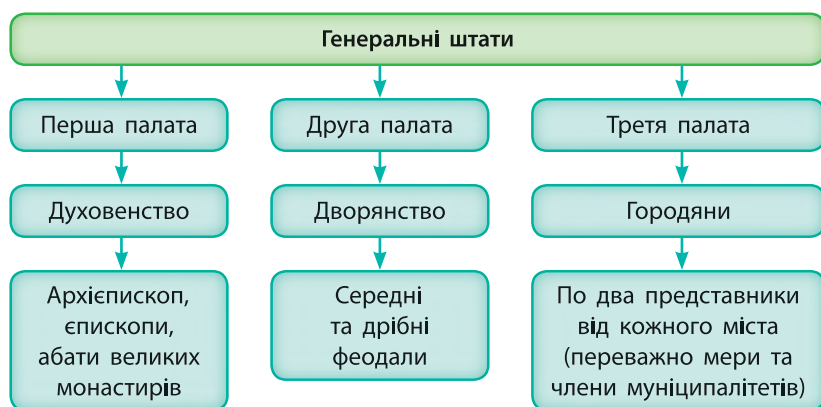
Король установив нагляд за королівськими службовцями, щоб вони не брали хабарів і не крали. Завдяки перетворенням Луї IX Франція зміцніла як єдина держава, успішно розвивалося її господарство. Тогочасне товариство вважало його правління «золотим віком» в історії країни.

Боротьбу за об'єднання країни й посилення королівської влади продовжив **Філіп IV Красивий** (1285—1314 рр.), якого в тогочасній Франції називали «залізним королем». Вигідно одружившись, він отримав Шампань і королівство Наварра, а потім розпочав тривалу боротьбу за графство Фландрія. У липні **1302 р.** війська Філіпа, що склалися із **французького дворянства (шляхти)**, були вщент розбиті ополченням фландрських ремісників і селян у битві під Куртрє.

Зміцненню королівської влади сприяли суттєве збільшення повноважень королівського суду й створення основ державної податкової служби, запроваджені Філіпом IV Красивим. Для посилення боєздатності армії феодальне ополчення було замінено на наймане військо.

Для здійснення своєї політики Філіпу IV потрібно було багато грошей. Щоб їх отримати, король проявляв велику винахідливість. За зменшення кількості золота в монеті його прозвали «королем-фальшивомонетником». У країні це призвело до знецінення грошей. Філіп IV брав гроші в борг в італійських банкірів й Ордену тамплієрів, конфіскував майно євреїв-лихварів, запровадив податок із духовенства та заборонив вивозити церковну десятину із Франції до Рима. Останнє спричинило конфлікт короля та Папи Римського. У **1302 р.** для забезпечення своєї підтримки Філіп IV вперше скликав **Генеральні штати**.

У Генеральних штатах кожен із трьох станів утворював окрему палату, що мала один голос і працювала самостійно. Вони не стали постійно діючим органом, їх скликали за бажанням короля, щоб надати його рішенням загальнонародного характеру. Виникнення Генеральних штатів свідчило про формування у Французькому королівстві станово-представницької монархії.

Генеральні штати у Французькому королівстві (XIV ст.)

? 1. Представники якої найчисленнішої верстви населення тогочасної Франції були позбавлені права на участь у роботі Генеральних штатів? 2. Що свідчить про те, що в Генеральних штатах переважали інтереси світських і духовних феодалів?

Битва під Куртрє 1302 р. увійшла в історію як «битва шпор». Жителі Фландрії на честь здобутої перемоги розвісили в місцевому соборі півтисячі золотих шпор, знятих із чобіт убитих французьких рицарів.

Французьке дворянство (шляхта) — привілейований стан, що виник у феодальному суспільстві й став державотворчою основою цього суспільства в Середні віки в історії Європи.
Генеральні штати — вища станово-представницька рада у Французькому королівстві в 1302—1789 рр.

Філіп IV Красивий

? Укажіть століття, у яких розпочалося й завершилося правління Філіпа IV.

Слідство над тамплієрами тривало сім років. Великого магістра ордену Жака де Моле засудили до спалення на багатті. Оповитий полум'ям, він прокляв Папу, короля та його нащадків. Згідно з історичними джерелами, прокляття справдилося. Спочатку, як проголосив великий магістр, помер Папа Климент V, потім — король Філіп IV, далі його три дорослі сини. Королівський престол перейшов до бічної гілки Капетингів — династії Валуа.

Страта тамплієрів. Фрагмент середньовічної мініатюри

? За правління якого французького короля відбулася ця подія? Яке це було століття?

Столітня війна — низка збройних конфліктів між Англійським королівством із його союзниками з одного боку та Французьким королівством із його союзниками — з іншого, що тривали з 1337 до 1453 р.

Генеральні штати підтримали рішення короля, що церковна десятина має залишатися у Франції, і закликали всіляко захищати інтереси країни в конфлікті з Папою Римським. Під тиском Філіпа IV було обрано іншого папу, резиденцією якого стало місто Авіньйон у Франції. В історію ця подія увійшла як початок «авіньйонського полону» пап (1309—1377 рр.).

За згодою авіньйонського папи король ліквідував Орден тамплієрів, який оселився у Франції. Філіп IV чимало заборгував ордену й сподівався також отримати його багатства. Більшість членів Ордену тамплієрів за наказом короля заарештували, а його майно передали до королівської скарбниці. Проте жодних багатств знайдено не було.

3. Столітня війна. Після смерті всіх синів Філіпа IV знать проголосила королем Філіпа VI Довгого (1328—1350 рр.) із династії Валуа. Англійський король Едвард III, що був онуком Філіпа IV Красивого, висунув претензії на французький трон. У 1337 р., отримавши відмову й дізнавшись, що Філіп VI забрав у нього володіння на південному заході Франції, Едвард III оголосив війну.

Столітня війна, як її назвали в XIX ст., тривала з перервами 116 років. Дослідники поділяють її на чотири етапи. Перший етап — Едвардіанська війна (1337—1360 рр.) — був успішним для Англії. Вона спочатку розгромила французький флот, потім вторглася на територію Франції. Активність воєнних дій зменшила епідемія чуми, яка уразила Європу в цей час і забрала в сотні разів більше життів, ніж війна. За підсумками першого етапу Столітньої війни, Едвард III здобув близько половини васальних володінь Франції та половину Бретані, Аквітанію, Кале, Пуатьє. Франція втратила близько третини своєї території.

1360—1369 рр. стали часом миру в історії Столітньої війни. Було укладено договір, що виключав подальші претензії Едварда III на французьку корону. У 1369 р. французький король Шарль V, прагнучи повернути втрачені землі, звинуватив короля Англії в порушенні миру й оголосив йому війну.

Другий етап Столітньої війни називають Каролінзькою війною (1369—1396 рр.). Упродовж нього французька армія досягла значних воєнних успіхів і витіснила англійську зі своєї країни. Виснаженість обох сторін примусила Шарля V Великого в 1396 р. укласти перемир'я, яке тривало до 1415 р. Вторгнення до Франції англійського короля Генрі V Ланкастера з його армією започаткувало третій етап, відомий як Ланкастерська війна (1415—1428 рр.). Він був успішним для англійської армії. У 1428 р. вона взяла в облогу французьку фортецю Орлеан, яка стала для англійської армії останньою перешкодою на шляху до повного підкорення Франції.

На 1428—1453 рр. припав завершальний етап Столітньої війни. У ній відбувся перелом, у результаті якого англійську армію витіснили із Франції. На початку цього етапу на політичній арені Франції з'явилася Жанна д'Арк.

4. Жанна д'Арк. Завершення Столітньої війни. У березні 1429 р. до двору спадкоємця французького престолу дофіна Шарля прибула дівчина в чоловічому одязі. Вона сказала, що її звать Жанна, і прийшла вона із села Домремі в Лотарингії, щоб визволити Орлеан, вигнати англійців із Франції та коронувати дофіна. Жанну допустили до армії. У рицарському вбранні, із королівським прапором у руках вона стала символом майбутньої перемоги. У Жанні д'Арк вбачали знаряддя Бога та були переконані, що Бог не може сприяти поганій справі. Країну охопило патріотичне піднесення. Під прапори Шарля почали сходитися ті, хто бажав урятувати Францію.

Тим часом Жанна на чолі армії справді вчинила диво. За 17 днів французька армія зняла облогу з Орлеана та здійснила рейд до Реймса — міста, де відбувалася коронація французьких королів. Коронація Шарля в Реймсі перетворила дофіна в очах французів на «законного» короля, а боротьба за короля у свідомості тогочасних людей — це боротьба за країну.

Після коронації **Шарль VII Звитяжний (1429—1461 рр.)** почав із підозрою ставитися до «Орлеанської діви», популярність якої зростала. Король боявся, що вона може зацьмарити його, тому вирішив її позбутися. Жанні доручали ризиковані воєнні операції. Під час оборони міста Комп'єнь вона потрапила в полон до бургундців, що були союзниками англійців. Шарль VII нічого не зробив, щоб урятувати Жанну. Вона постала перед англійським судом, який постановив, що Жанна відьма, а тому коронація Шарля не мала чинності. За вироком суду її спалили на багатті.

Хоча Жанна й загинула, розпочата нею справа мала позитивні наслідки. У 1436 р. Шарль VII вступив до Парижа, а до 1453 р. всю територію Франції, крім міста Кале, було визволено від англійців. Столітня війна закінчилася, хоч і не було підписано миру.

Шарль VII, щоб остаточно зняти із себе звинувачення в тому, що його на престол звела відьма, організував судовий процес. Жанну було виправдано посмертно.

Перемога Франції в Столітній війні створила передумови для завершення об'єднання країни. Це завдання виконав король **Луї XI (1461—1483 рр.)**. Цього діяча називали «всесвітнім павуком» через політичні шахрайства, якими відрізнялося його правління. У 1491 р. його син **Шарль VIII (1483—1498 рр.)** приєднав герцогство Бретань — останню територію, що зберігала свою самостійність. Так завершився тривалий процес об'єднання Франції.

Жанна д'Арк під час облоги Орлеана. Художник Ж. Е. Ленева

? Знайдіть у параграфі речення, які можуть бути підписом до цієї ілюстрації.

Шарль VII Звитяжний. Художник Ж. Фуке. 1445—1450 рр.

У 1920 р. Папа Римський канонізував Жанну д'Арк та оголосив її святою. Вона є національним символом Франції. 8 травня у Франції відзначають День Жанни д'Арк.

Запам'ятайте дати

- **1302 р.** — скликання Генеральних штатів у Франції
- **1337—1453 рр.** — Столітня війна

Битва при Кресі.
Середньовічна мініатюра. XV ст.

Столітня війна розпочалася з династичного конфлікту та перетворилася на найтриваліше збройне протистояння в історії людства. Кількість населення Франції, на території якої розгорталася більшість воєнних дій, за ці роки скоротилася на дві третини (до воєнних втрат додалися смерті від епідемій чуми, голоду). Англія в результаті Столітньої війни втратила всі свої володіння на континенті, крім Кале. Війна мала значний вплив на розвиток військової справи. Замість старих феодальних армій у воєнних діях зростає роль піхоти, що вимагала менше витрат для створення великого війська, з'явилися перші постійні армії. Виникли сприятливі умови для розвитку вогнепальної зброї. Через застосування в битвах артилерії роль рицарства поступово зменшувалася.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Монархи з династії Капетингів розпочали боротьбу за зміцнення королівської влади у Франції.
- Особливо посилилася королівська влада за правління Філіпа IV Красивого. Скликання ним Генеральних штатів свідчило про формування у Франції станово-представницької монархії.
- Столітня війна, яка розпочалася з династичного конфлікту, пришвидшила процес формування національної спільноти французів. Відображенням цього став вчинок Жанни д'Арк.
- Наприкінці XV ст. об'єднання Франції було майже завершено, і вона стала однією з найбільших держав Західної Європи.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Три речення». *Правила гри.* Учням та ученицям необхідно передати зміст одного пункту розглянутого параграфа трьома простими реченнями.
2. Як і чому розпочалася боротьба за об'єднання Франції?
3. Визначте зміни, що відбулися у Франції за правління Луї IX Святого та Філіпа IV Красивого.
4. Як Столітня війна вплинула на розвиток Франції?
5. У чому полягали сутність та історичне значення вчинку Жанни д'Арк?
6. Охарактеризуйте процес завершення об'єднання Франції.
7. **Колективне обговорення.** Яким, на вашу думку, є суспільне значення вчинку Жанни д'Арк? Якими цінностями вона керувалася? Оцініть її діяльність для історії Франції.
8. За картою охарактеризуйте боротьбу королів за об'єднання Франції.
9. Продовжте роботу із синхроністичною хронологічною таблицею «Європа в добу Середньовіччя» (с. 7).
10. **Робота в парах.** Складіть таблицю «Боротьба французьких королів за зосередження влади у своїх руках та об'єднання країни».

Король, роки правління	Що зробив для зміцнення королівської влади й об'єднання країни

11. **Робота в малих групах.** Підготуйте повідомлення з презентаціями за темами: 1) Перемоги й поразки Філіпа IV Красивого. 2) Роль Жанни д'Арк в історії Франції.
12. **Робота в парах.** Виконайте завдання. Існує напівлегендарний опис першої зустрічі Жанни д'Арк із дофіном Шарлем. У залі, до якої привели дівчину, було декілька сотень придворних. Проте Жанна, хоч і ніколи не бачила Шарля, одразу його впізнала. Той указав на іншу людину й сказав, що вона помилилася. «Ні, я розмовляю з майбутнім королем», — твердо заперечила Жанна. Потім між ними була довга розмова наодинці. Після неї, раніше завжди похмурий, Шарль посміхався. На прохання розповісти, про що вони говорили, обидва відповідали категоричним «ні». Висловіть припущення, що Жанна сказала дофіну Шарлю.

§ 13. Англія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як Британія стала Англією; які зміни відбулися в Англії після завоювання її вікінгами; що таке парламент і як він виник; чому спалахнула і які мала наслідки Війна троянд.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли Британські острови потрапили під владу Риму? 2. Що таке Велике переселення народів? 3. Який римський полководець підкорив Британію?

1. Англосаксонські королівства. Від кінця I до кінця IV ст. острів Британія був провінцією Римської імперії (крім північної частини сучасної Шотландії). Більшість населення становили кельти.

Від середини V ст. розпочалося масове вторгнення на територію Британії германських племен. Англи та юти походили з Ютландського півострова (сучасна Данія), а сакси — із земель між річками Ельба та Рейн (сучасна Німеччина). На півдні Британських островів вони утворили сім королівств. Королівствами англів були **Ост-Англія**, **Мерсія** і **Нортумбрія**; саксів — **Ессекс**, **Уссекс**, **Сассекс**; ютів — **Кент**.

Усі германські племена розмовляли різними говірками, але поступово поширювалася та переважала мова англів із Мерсії. Цю мову почали називати **англійською**, а саму країну — **Англією**. Підкорене населення Англії (переважно кельти) і завойовники поступово об'єдналися в один народ, який дістав назву **англосакси**.

У результаті англосаксонського завоювання римська культура та звичаї зникли. Германці принесли із собою на острів і традиції правління германських племен. Після завоювання германські вожді стали королями. Король справляв на особистий загін воїнів. Водночас при королі існувала створена із представників знаті «рада мудрих», або «тих, хто знає звичаї», яка обмежувала королівську владу. Вона затверджувала нові закони і в разі необхідності могла усунути старого та обрати нового короля.

В англосаксонських королівствах також поширювалося християнство. Унаслідок діяльності ірландських і римських проповідників воно утвердилося на острові. Створена церковна організація підпорядковувалася Риму.

2. Англія і вікінги. Англосаксонське завоювання Британії стало для неї не останнім. Англія першою зазнала руйнівних нападів вікінгів і постраждала від них найбільше. Перший такий напад датується, як ви вже знаєте, 793 р.

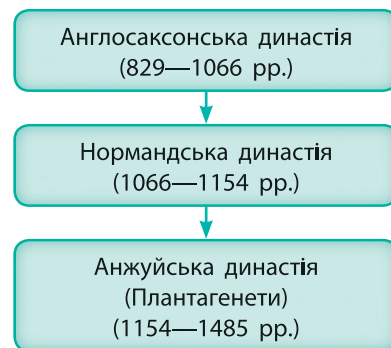
У IX ст. боротьбу проти вікінгів очолив король **Альфред Великий** (871—900 рр.).

Для війни проти данців (так в Англії називали вікінгів) Альфред замість звичного англосаксонського ополчення створив армію з професійних воїнів-рицарів. За рішенням

На початку VI ст. правитель бриттів й останніх римлян на острові Амвросій Авреліан очолив боротьбу проти завойовників-германців. Його воєначальником або, можливо, вождем одного з племен був легендарний король Артур. Він зміг завдати саксам декількох відчутних поразок. Невідомий хроніст написав, що битва біля гори Бадон 516 р. тривала три дні і три ночі й закінчилася перемогою бриттів. Середньовічні європейські письменники написали десятки романів про короля Артура, його рицарів «круглого столу» на чолі з Ланселотом і чарівника Мерліна, який допомагав королю.

Карта «Англія»

Династії англійських королів

1

2

Флот Вільгельма Завойовника вирушає до Англії (1). Атака нормандської кінноти в битві під Гастінгсом 1066 р. (2).

Фрагменти гобелена з міста Байо (Франція). XI ст.

У 1086 р. за наказом короля Вільгельма I Завойовника в Англії був проведений перепис населення. Складені списки дістали назву «**Книга Страшного суду**», оскільки існувала думка, що Бог судитиме людей за такою самою книгою. Насправді мета перепису полягала в тому, щоб з'ясувати, скільки платників податків живе в країні. Багатьох селян, які до нормандського завоювання були вільними, записали до залежних. Епоху Вільгельма I Завойовника англійські селяни називали «нормандським рабством».

Замок Тауер. Сучасний вигляд

короля кожні п'ять англосаксів мали озброювати й забезпечувати всім необхідним одного воїна, який служив в армії. Це дало можливість Альфреду вести тривалу війну і не дати занепасти господарству.

У той самий час англійське суспільство почало набувати рис феодального.

Крім створення рицарства, за наказом короля Альфреда почали будувати **бурги** (фортеці з вартовими загонами) і кораблі для захисту морського узбережжя від загарбників. Для ведення війни король запровадив перший постійний податок із населення — «**данські гроші**».

Багато уваги король Альфред приділяв розвитку освіти й науки. При своєму дворі він відкрив школу, де інколи сам викладав, також з'явилися школи в центрах єпископств. За наказом короля латинські книги перекладалися англосаксонською мовою.

Велике значення для посилення єдності країни мало створення збірника законів «**Правда короля Альфреда**», який містив давні англосаксонські закони.

3. Нормандське завоювання Англії. У боротьбі проти данців англосаксам допомагало герцогство Нормандія, що існувало на узбережжі Північної Франції. У 1066 р., скориставшись смертю короля Англії, герцог Нормандії Вільгельм вирішив захопити англійський престол. Велика армія герцога вторглася в Англію. **14 жовтня 1066 р.** Вільгельм розбив англійську армію на чолі з королем Гаральдом у битві під **Гастінгсом**. Король Гаральд загинув у бою.

Армія нормандського герцога вступила до Лондона, де 25 грудня 1066 р. він став королем Англії під іменем **Вільгельм I Завойовник** (1066—1087 рр.).

Англосаксонська знать, що не визнала владу нового короля, втратила свої володіння. Їх отримали нові володарі країни. Сам король став найбільшим землевласником у країні та надавав землі своїм прибічникам — **баронам**. На своїх наблизених він змінив і верхівку англійської церкви.

Король і барони вкрили всю Англію кам'яними замками. У самому Лондоні, на березі річки Темза, було побудовано королівський **замок Тауер**, що став символом влади нових володарів країни.

Із часом у країні запанував мир: припинилися данські набіги та усобиці знаті. Зміцненню королівської влади сприяло те, що Вільгельм I установив порядок, за яким усі васали підкорялися не лише своїм сеньйорам, а й королю. Вільгельм I створив міцний апарат управління своєю державою. Країна була поділена на графства, на чолі яких стояли **шерифи**, призначені королем. Шерифи відповідали за збір податків до королівської скарбниці, здійснювали судочинство й управляли графствами від імені короля.

Перетворення, які розпочав Вільгельм I, посилили королівську владу, і Англія стала **централізованою державою**.

Зростали міста, розвивалася торгівля. Лондон перетворився на великий торговельний центр. Англійські купці продавали вовну, яка поступово ставала головним товаром англійської зовнішньої торгівлі.

Політику, започатковану Вільгельмом I, продовжив його молодший син **Генрі I** (1100—1135 рр.). За його часів велику роль в управлінні країною відігравала постійна Королівська рада. До неї входили вищі посадові особи держави — королівський скарбник, керівник канцелярії, судді та вірні королю представники знаті. Вищою судовою установою в країні став постійно діючий Суд королівської лави. За дорученням короля судді їздили графствами та розглядали там судові справи. Було створено казначейство, що називалося **Палатою шахової дошки**. Воно відповідало за надходження податків.

4. Перші Плантагенети. Після смерті Генрі I, який не залишив нащадка престолу, розпочалася міжусобиця, яка тривала 20 років. Престол посів його онук, молодий граф анжуйський Генрі, що започаткував династію Плантагенетів, яка правила країною до кінця XIV ст. Він отримав ім'я **Генрі (Анрі) II Плантагенет** (1154—1189 рр.).

Усі свої сили невтомний Генрі II поклав на те, щоб відновити міцну королівську владу. Він наказав зруйнувати замки феодалів, які брали участь у міжусобній війні.

Також він запровадив судову реформу. Кожна вільна людина в Англії отримала право за певну плату звертатися до королівського суду, оминаючи суд баронів. Королівські судді, що їздили країною, для розгляду справ на місцях залучали **присяжних**. Ними ставали 12 місцевих жителів, які складали присягу на Біблії, що чесно вестимуть справу. Завершивши розслідування, присяжні доповідали королівському судді, який призначав покарання винному або звільняв невинного. Так виник суд присяжних, що діє й зараз.

Завдяки судовій реформі Генрі II здобув підтримку дрібних рицарів, селян, міщан, які вбачали в ньому свого захисника. До того ж діяльність королівських судів стала джерелом великих прибутків до скарбниці короля.

Король здійснив також військову реформу. Служба рицарів у війську як васалів короля обмежувалася певною кількістю днів на рік. Генрі II дозволяв деяким рицарям не служити у війську; за це вони мали сплачувати королю **«щитові гроші»**, на які утримувалося наймане рицарське військо, що значно зменшило залежність короля від місцевих феодалів. Водночас було зміцнено ополчення: кожна вільна людина була зобов'язана мати зброю і з'являтися з нею для участі в королівських походах.

Генрі II Плантагенета вважають одним із найвидатніших королів середньовічної Англії. Однак управління

Генрі II Плантагенет.
Невідомий художник. 1620 р.

Генрі II Плантагенет відіграв важливу роль в історії Англії. Його мати, донька Генрі I, була дружиною графа анжуйського Жофруа Плантагенета (це прізвище він отримав від назви рослини «планта генеста», якою прикрашав свій шолом). За свідченнями сучасників, Генрі II був людиною міцної статури з товстою шиєю і кремезними руками. Він мав неврівноважений і вибуховий характер. Генрі II здобув добру освіту, володів шістьма мовами. Він був правителем величезних володінь. До їх складу, крім Англії та Нормандії, входили його спадкові землі у Франції — Анжу, Пуату, Турень та інші. Після одруження з Елеонорою Аквітанською він отримав і її володіння. Державу Генрі II історики називали «Анжуйською імперією».

Генрі II намагався поставити під свій контроль англійську церкву. Проте архієпископ кентерберійський **Томас Бекет**, що очолював церкву в Англії, рішуче виступив проти намірів короля. Коли Томаса Бекета за таємним наказом короля було вбито, у справу втрутився Папа Римський. Під загрозою відлучення від церкви Генрі II змушений був покаятися та відмовитися від планів щодо реформування церкви.

«Велика хартія вольностей» (хартія з латини перекладається як «грамота») — грамота, скріплена печаткою англійського короля Джона Безземельного 15 червня 1215 р. під тиском повсталих баронів.

Джон Безземельний підписує «Велику хартію вольностей». Художник М. Кронхайм

величезною англо-французькою державою потребувало значних зусиль. Під час правління його синів **Річарда I Левове Серце** (1189—1199 рр.) та **Джона (Іоанна) Безземельного** (1199—1216 рр.) країна швидко занепала.

5. «Велика хартія вольностей». Король Річард I Левове Серце був блискучим полководцем, талановитим поетом і музикантом, але за все своє життя провів в Англії лише кілька місяців. Жага слави штовхала його до участі у хрестових походах або війн проти Франції.

Боротьбі проти французького короля присвятив своє життя і його наступник Джон Безземельний. У війні проти Філіпа II Августа він зазнавав поразку за поразкою і врешті-решт втратив більшість французьких володінь. Джон Безземельний розпочав боротьбу і проти Папи Римського, але також її програв. Він був змушений визнати себе васалом Папи та щороку сплачувати йому данину.

Постійне збільшення розмірів податків, різноманітні побори чиновників та невдалі королівські авантюри викликали невдоволення в країні. Водночас англійські барони, відчувши послаблення королівської влади, розпочали боротьбу за розширення своїх прав. Приводом до неї стало оголошення Джоном Безземельним у 1215 р. підготовки до чергової війни проти Франції. Рицарі не хотіли брати в ній участь, вважаючи це безнадійною справою, та розпочали повстання. Керували ним великі барони півночі Англії. Повстанці рушили на Лондон і захопили його за підтримки городян. Король, узятий у полон, був змушений прийняти вимоги повстанців і підписати **15 червня 1215 р.** складену баронами «Велику хартію вольностей».

Проте одразу після підписання хартії король відмовився її виконувати. Розпочалася війна, у розпал якої Джон Безземельний помер.

6. Заснування англійського парламенту. Новим королем Англії барони визнали малолітнього сина Джона **Генрі III** (1216—1272 рр.). Слабкий та безхарактерний Генрі III завжди перебував під стороннім впливом: спершу неповнолітнім королем керували барони, а після одруження він потрапив під вплив родичів своєї дружини-француженки. Він роздавав іноземцям посади й землі, викликаючи цим обурення англійських баронів.

Міщани, рицарі, вільні селяни також були невдоволені стрімким зростанням кількості державних урядовців. Навесні 1258 р., попри неврожай і голод у країні, король зажадав від баронів третини їхніх доходів на завоювання Сицилійського королівства. Барони категорично відмовили королю в грошах і зібрали «скажену раду», яка, по суті, захопила владу. Однак панування баронів не влаштувало інші верстви населення. Рицарі, міщани й селяни почали

Із «Великої хартії вольностей» (1215 р.)

...9. Ні ми, ні наші чиновники не будемо захоплювати ні землю, ні доходи з неї за борг, поки рухомого (майна) боржника вистачає для сплати боргу; і поручники власне боржника не змушуватимуться (до сплати), поки сам головний боржник буде спроможним заплатити борг.

...12. Ні «щитові гроші», ні допомога не повинні стягуватись у королівстві нашім, як тільки за загальною порадою королівства нашого, окрім того, якщо це не для викупу нашого із полону...

13. І місто Лондон може мати всі стародавні вольності й вільні свої звичаї як на землі, так і на воді. Окрім того, ми бажаємо і дозволяємо, щоб усі інші міста, і бурги, і містечка, і порти мали всі вольності й вільні свої звичаї.

...15. Ми не дозволимо надалі нікому брати допомогу зі своїх вільних людей, окрім як для викупу його з полону, і для введення в рицарі його найстаршого сина, і для одруження першим шлюбом його найстаршої дочки; для цього потрібно брати лише помірну допомогу.

16. Ніхто не має бути змушений відбувати більшу службу за свій рицарський лен (феод) або за інше вільне володіння, ніж та, яка належить.

...39. Жодна вільна людина не буде оштрафована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або якимось чином знедолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї, тільки як за законним рішенням рівних їй (прав) і за законом країни.

1. Які права надавав король хартією різним верствам населення? **2.** Як ви розумієте принцип правосуддя, що проголошувався статтею 39? **3.** Чи змінювала хартія обсяг влади короля? Поясніть свою думку.

виступати проти баронів. Англію охопила **громадянська війна** між баронами та королем. Противників короля очолив граф **Сімон де Монфор**. Навесні 1264 р. він розбив королівську армію, захопив у полон Генрі III та його старшого сина Едварда. На деякий час Сімон де Монфор став правителем країни — **лордом-протектором**. 20 січня **1265 р.** у Вестмінстері він уперше зібрав раду, на яку, крім представників вищої духовної та світської знаті, запросив по двоє рицарів від кожного графства і по двоє міщан від кожного великого міста. Рицарів обирали всі вільні платники податків графства, а міщан — органи самоврядування міст. Ця рада дістала назву **парламент**. Так в Англії виник ставано-представницький орган влади.

Перемога над королем не припинила громадянської війни, навпаки, вона спалахнула з новою силою. Селяни громили маєтки прибічників короля, відмовлялися працювати на баронів. Більшість баронів, наляканих війною, перейшли на бік принца Едварда, який після втечі з полону став організатором сил короля. Військо Сімона де Монфора було розбито, він загинув у бою. Владу короля Генрі III було відновлено. Однак

«Велика хартія вольностей» містила 63 статті, більшість яких захищала інтереси баронів та обмежувала владу короля. Однак важливість «Великої хартії вольностей» полягає в тому, що вона вперше у світі проголошувала принцип недоторканності особи, який є основою прав людини і громадянина. Також вона забезпечила не тільки знать від свавілля королів, але й рицарів та міщан від утисків знаті.

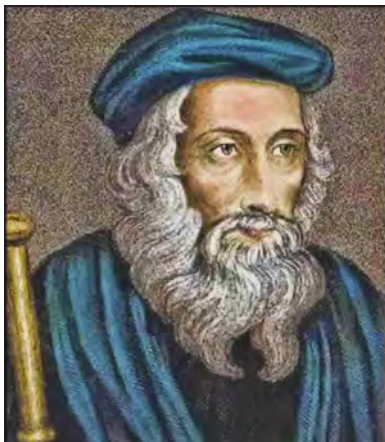

Коронація Генрі III.
Середньовічна мініатюра. XIII ст.

Лорд-протектор — титул особи в Англії, що проголошувалася правителем держави або регентом короля.
Парламент (від франц. *parler* — говорити) — найвища представницька, здебільшого виборна державна установа, законодавчий орган ряду держав.

Парламент. Сторінка із середньовічної хроніки

Джон Вікліф.
Середньовічний малюнок

Убивство Вота Тайлера.
Середньовічний малюнок

за роки громадянської війни і король, і барони переконалися в необхідності зважати на інтереси інших верств населення.

Основні права англійського парламенту переважно сформувалися в другій половині XIII — на початку XIV ст. Від **1295 р.** парламент в Англії почав збиратися систематично. Він мав право затверджувати податки й видавати закони.

У 1343 р. в парламенті утворилися дві палати. Верхня палата називалася **палатою лордів** та складалася з духовних лордів (архієпископів, єпископів та абатів) і світських лордів (баронів). До нижньої палати — **палати громад** — входили рицарі від графств і міщани. Вільні селяни та бідні міщани в парламенті представлені не були, а залежним селянам узагалі було заборонено брати участь у виборах.

Отже, у XIII—XIV ст. в Англії сформувалася централізована держава у вигляді станово-представницької монархії.

7. Англія в XIV ст. У 1377 р. парламент затвердив додатковий податок, який мали сплачувати всі піддані, що досягли 14-річного віку. Цей податок став важким тягарем для населення. Крім того, у 60—70-ті рр. XIV ст. Англію охопив рух за реформування церкви. Його ідейним натхненником був **Джон Вікліф** (1320—1384), священник і професор Оксфордського університету. У своїх проповідях Джон Вікліф заперечував владу пап, доводячи, що ті не мають отримувати від Англії данини. Він закликав до конфіскації майна церкви, здешевлення церковних обрядів тощо. Заклики Джона Вікліфа знайшли відгук у різних верств суспільства. Під впливом його ідей парламент прийняв спеціальний статут, який забороняв звертатися до Папи Римського як до вищої інстанції в судово-церковних справах, а англійський король відмовився від сплати данини Папі тощо. Селянство ж сприйняло ідеї Джона Вікліфа як заклик до виступу проти феодалів.

Збурене новими податками англійське суспільство в **1381 р.** підняло повстання, яке очолив **Вот Тайлер**. Повсталі вступили до Лондона. Вірячи в «доброго короля», вони прагнули розповісти йому про утиски з боку феодалів й оголосити свої вимоги. Молодий король Річард II, щоб виграти час, майстерно виконав роль захисника простих людей. Під час чергових переговорів Вота Тайлера було вбито. Селяни, втративши ватажка, були розгублені, і королівські загони швидко придушили повстання.

8. Війна Червоної та Білої троянд. Поразка в Столітній війні викликала політичну кризу династії Ланкастерів, що прийшла до влади в 1399 р. Проти Ланкастерів виступив герцог йоркський Річард.

У 1455 р. Річарда оголосили регентом королівства, хоч у Генрі VI Ланкастера був син. Така ситуація не влаштувала Ланкастерів, які не бажали поступатися Йоркам.

Зрештою палацові інтриги переросли у відкриті збройні сутички між прихильниками двох родин, а потім — у громадянську війну, що дістала назву **Війна троянд (1455—1485 рр.)**, або **Війна Червоної** (елемент герба Ланкастерів) і **Білої** (елемент герба Йорків) **троянд**. На початку війни успіх був на боці Ланкастерів. У 1460 р. під час однієї з битв військо Річарда було розбите, а сам він загинув. Проте вже наступного року син Річарда став королем під іменем **Едвард IV (1461—1483 рр.)**.

Посівши престол, Едвард IV відібрав усі землі в Ланкастерів та їхніх прихильників. Роздаючи ці володіння знаті, він тим самим заручився її підтримкою. Едвард IV також сприяв розвитку торгівлі, проте за це вимагав від купців і банкірів усіяких подарунків і позичок, які не повертав. Із парламентом він не знайшов спільної мови, тому скликав його рідко.

Політика короля викликала невдоволення навіть у його прихильників. Після смерті Едварда IV королем мав стати його 13-річний син Едвард V, але брат покійного короля Генрі VI герцог Річард Глостер наказав ув'язнити його разом із 10-річним братом у Тауері й проголосив себе королем **Річардом III (1483—1485 рр.)**.

Річард III розумів, що війна остаточно зруйнувала старі відносини, і країна прийме будь-якого короля, який забезпечить мир, знизить податки та наведе лад у державі. У цьому напрямі він і діяв, чим здобув прихильність населення. Однак над ним тяжіли чутки про його причетність до смерті двох синів Едварда IV.

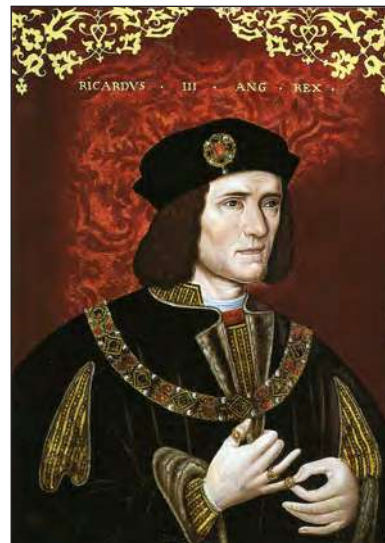
Зрештою противники Річарда III об'єдналися навколо одного з останніх Ланкастерів, який жив у вигнанні, Генрі Тюдора. Він зібрав військо й висадився в Англії. Біля містечка Босворт зішлись дві армії. Річард III був зраджений, його армія розбіглася. Сам він загинув на полі бою. Корона з його голови відразу була покладена Генрі Тюдору, який став правити під ім'ям **Генрі VII (1485—1503 рр.)**.

Щоб остаточно примирити сторони, Генрі VII одружився з єдиною представницею Йорків, а у своєму гербі поєднав червону та білу троянди. Війна, що тривала 30 років, нарешті закінчилася.

У парламенті, який Генрі VII скликав після перемоги, залишилося лише 20 лордів із 50. Це свідчило про те, що майже вся родова аристократія Англії загинула на полях битв, і її заступила нова, яка сповідувала нові моральні принципи, була залежною від короля та не обстоювала феодальні звичаї. Майже зникла система васалітету, а замість неї почала діяти система **ліврейних почтів**.

Отже, в Англії відбувалося руйнування старих феодальних традицій і становлення держави нового типу, що базувалася на необмеженій владі монарха та розгалуженій системі державного апарату.

Виступи населення 80-х рр. XIV ст. були наслідком тих соціальних змін, що охопили англійське суспільство. Традиційний становий поділ на феодалів, духовенство й селянство не відповідав реаліям часу. Кількісно значно зросли такі нові верстви суспільства, як ремісники, торговці, купці та інші. І самі феодали вже не були схожими на своїх попередників. Їх більше непокоїли проблеми землі й прибутків, аніж слави й війни. Рицарська честь відходила в минуле. Такі зміни в англійському суспільстві, особливо у вищих станах, призвели до протистояння.

Річард III.
Невідомий художник. XVI ст.

Ліврейний почет — загоны найманців, що отримували плату від свого лорда й мали з ним письмовий договір про службу.

Запам'ятайте дати

- **1066 р.** — битва під Гастінгсом. Нормандське завоювання Англії
- **1154—1189 рр.** — правління англійського короля Генрі II Плантагенета
- **1215 р.** — підписання «Великої хартії вольностей»
- **1265 р.** — утворення англійського парламенту
- **1381 р.** — повстання Вота Тайлера
- **1455—1485 рр.** — Війна троянд в Англії

Битва часів Війни троянд.
Сучасний малюнок

«Велика хартія вольностей».
Середньовічна гравюра. XVIII ст.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Колишня римська провінція Британія після англосаксонських завоювань перетворилася на Англію. Проте нові королівства виявилися слабкими і не змогли протистояти нормандському завоюванню.
- Нову сторінку в історії Англії відкрило її завоювання в 1066 р. нормандським герцогом Вільгельмом. Влада короля тут була сильнішою, ніж на той час у континентальній Європі. Проте в 1215 р. король був змушений підписати «Велику хартію вольностей», яка зобов'язала його рахуватися з інтересами підданих. Заснований англійський парламент започаткував парламентаризм у Європі.
- Поразка в Столітній війні справила величезний вплив на Англію. Вона замкнулася на своєму острові. Між різними угрупованнями претендентів на престол спалахнула громадянська війна, що увійшла в історію під назвою Війна троянд (1455—1485 рр.). Вона завдала нищівного удару по старих феодальних порядках і створила передумови для подальшого розвитку країни.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфу за допомогою гри «Відгадайте героя (героїню)». Ведучий(-а) гри записує на картці ім'я історичної особи за змістом параграфу та кладе її в конверт. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад десять) відгадати ім'я героя (героїні). Ведучий(-а) може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або всім класом.
2. Чому стало можливим нормандське завоювання Англії?
3. **Колективне обговорення.** Чим уславилися перші Плантагенети? Які реформи здійснив Генрі II Плантагенет?
4. Що в політиці англійських королів Річарда Левове Серце та Джона Безземельного призвело до занепаду династії Плантагенетів?
5. Як і коли з'явилася «Велика хартія вольностей»? У чому полягає значення цього документа?
6. Як і чому було засновано англійський парламент?
7. Визначте роль короля Альфреда Великого в історії Англії.
8. **Робота в парах.** Якими були привід, перебіг і наслідки нормандського завоювання Англії?
9. Продовжте роботу із синхроністичною хронологічною таблицею «Європа в добу Середньовіччя» (с. 7).
10. Охарактеризуйте причини, перебіг і результати Війни троянд.
11. Складіть перебіг основних подій розвитку Англії в Середні віки. Визначте, які з них були ключовими, та поясніть, чому.
12. **Робота в малих групах.** Чому податок «данські гроші» не був скасований в Англії після зникнення данської загрози?
13. Визначте основні етапи формування державної влади в Англії в Середньовіччі. Порівняйте цей процес із подібними процесами у Франції.

§ 14. Німеччина

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як виникла Священна Римська імперія німецької нації; якими були наймогутніші імператори; чому розпочалася і які наслідки мала боротьба пап та імператорів; як виникла Швейцарія.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли і як утворилася імперія Карла Великого? 2. Що передбачала Верденська угода 843 р.? 3. Чому імперія Карла Великого розпалася? 4. Що являв собою Ганзейський союз?

1. Виникнення Німецького королівства. За Верденською угодою 843 р. «землі східних франків» отримав Людовік Німецький. Вони склалися з п'яти герцогств, володарі яких майже не підкорялися королям та постійно боролися за владу. Це протистояння герцогів і королів часто мало збройний характер і тому дістало назву **міжусобних війн**.

Від кінця VIII ст. Східнофранкське королівство потерпало від нападів вікінгів, а з кінця X ст. — угрів (мадярів), що осіли в Паннонії (тепер Угорщина). Це спонукало герцогів до об'єднання в єдине королівство.

У **919 р.** місцева знать проголосила королем Східнофранкського королівства саксонського герцога, який увійшов в історію під ім'ям **Генріх I Птахолов**. Від цієї події бере початок нова європейська держава — **Німецьке королівство**.

Генріх I поклав край постійним чварам та суперечкам німецької знаті. Для боротьби проти угорців і захисту населення він наказав будувати невеликі фортеці — бурги. Як і в інших країнах тогочасної Європи, у Німеччині було створено численну важку кінноту — рицарів. Саме за її допомогою в **955 р.** син Генріха I **Оттон I** (936—973 рр.) завдав нищівної поразки угорцям у вирішальній **битві на річці Лех** у Баварії, і вони назавжди припинили напади.

2. Поява нової імперії. «Ходіння в Каноссу». Італійська політика німецьких імператорів. На відміну від свого батька Генріха I, який після обрання королем відмовився від коронації та помазання на царство, його син **Оттон I** був урочисто коронований в Аахені та всіляко підкреслював перевагу короля над усією знаттю. Він вважав себе тією людиною, яка відновить Римську імперію Карла Великого.

У 961 р. Оттон I здійснив похід до Італії, підтримав Папу Іоанна XII в боротьбі проти непокірних васалів і повернув йому втрачений престол. **2 лютого 962 р.** в соборі Святого Петра в Римі вдячний Папа коронував Оттона I як римського імператора. Відтоді німецька королівська й римська імператорська корони стали неподільними. Так було **вдруге відновлено Римську імперію на Заході**. Однак ця імперія мала інші кордони та існувала в інших історичних умовах.

Після коронації Оттон I надав Іоанну XII документ про підтвердження права Папи Римського на володіння

Генріху підносять королівський вінець. Художник Г. Фогель

Карта
«Німеччина. Італія»

Битва на річці Лех.
Середньовічна мініатюра. 1457 р.

Генріх IV у Каносі.
Художник Е. Швейцер. XIX ст.

Після подій 1077 р. слово «Каносса» стало символом підкорення світської влади духовній, а вислів «**ходіння в Каноссу**» означає глибоке приниження переможцем переможеного.

Фрідріх I Барбаросса.
Художник Х. Седенгерф. 1847 р.

Папською областю, підкресливши цим залежність Папи і церкви від імператора. Проте Іоанн XII вважав, що його влада вища за імператорську, оскільки вона від Бога, а імператор, у свою чергу, отримує владу від Папи.

Протистояння церковної та імператорської влади загострилося в другій половині XI ст., коли Папою Римським став **Григорій VII** (1073—1085 рр.), який провів низку реформ у католицькій церкві. Серед них було і скасування **інвеститури** — права імператора або короля затверджувати духовних осіб на церковні посади. Саме ця реформа викликала обурення в німецького імператора **Генріха IV** (1056—1106 рр.), який не бажав втрачати свою владу над єпископами. Розпочалася тривала й виснажлива боротьба.

Спершу імператор за підтримки німецьких єпископів позбавив Григорія VII сану. Тоді Папа відлучив від церкви Генріха IV і звільнив його підданих від присяги імператору. Цим скористалися невдоволені Генріхом IV німецькі феодалі й розпочали повстання проти імператора. Генріху IV довелося шукати примирення з Папою.

Холодної зими **1077 р.** імператор прибув до резиденції Папи Римського в замку **Каносса** на півночі Італії. Протягом трьох днів Генріх IV був змушений стояти босоніж, в одязі грішника, що кається, перед воротами замку, доки Григорій VII не пробачив свого супротивника.

Однак Генріх IV не забув приниження і не підкорився Папі. У 1084 р. він із великою армією рушив на Рим і захопив його. Григорій VII втік на південь Італії, де наступного року помер.

Боротьба проти влади пап призвела до ослаблення Німецької імперії. Німецька знать зміцніла, перетворившись на спадкових володарів земель. Кількість герцогств та інших світських і духовних володінь значно збільшилася, адже під час боротьби між імператорами й папством обидві сторони роздавали землі й різноманітні привілеї своїм прихильникам.

Імператор залишився верховним сеньйором, але характер його влади змінився. Німецька знать закріпила за собою право обирати імператора. Він міг ще за життя примусити обрати своїм наступником сина, але все одно принцип виборності залишався.

Відновити втрачену могутність Німеччини вдалося трьом наступним імператорам із династії Штауфенів.

Імператор **Фрідріх I** (1155—1190 рр.) відомий в історії під ім'ям **Барбаросса** (Рудобородий), яке дали йому італійці. За його правління імперію почали називати **Священною**, хоча офіційно така назва закріпилася лише з 1254 р. Це, на думку імператора, мало підкреслити його незалежність від Папи. Мовляв, його імперія освячена Богом, а не Папою. Проте в 1157 р. представники Папи за його ж дорученням оголосили, що Фрідріх I отримав корону лише як «**бенефіцій**» від Папи й тому має йому підкорятися.

У відповідь Фрідріх I пішов війною на Італію. Він хотів не лише покарати Папу, а під цим приводом підкорити заможні італійські міста. Фактично похід 1158 р. був завоюницьким. Однак волелюбні жителі міст не бажали коритися Фрідріху I. Для боротьби проти імператора вони об'єдналися в союз 15 міст — **Ломбардську лігу**.

29 травня 1176 р. в битві під **Леньяно** війська Ломбардської ліги розбили армію Фрідріха I. Після поразки імператор уклав мир з італійськими містами, проте італійці визнали Фрідріха I своїм правителем.

Боротьбу за подальше підкорення Італії продовжив син Фрідріха I **Генріх VI** (1191—1197 рр.). Він завоював Сицилійське королівство і став володарем одразу чотирьох корон: німецької, італійської, сицилійської та імперської. Залежність від нього визнавали король Арагону, що на Піренейському півострові, і навіть англійський король Річард I Левове Серце.

Син Генріха VI **Фрідріх II** (1212—1250 рр.) був завзятим противником папства. Він називав себе світським главою всього християнського світу, тому вважав, що правителі мають визнавати його зверхність. Більше того, він дотримувався думки, що імперія освячена Богом, а сам імператор — не тільки наступник давньоримських імператорів, а й намісник Бога на Землі.

Досить байдуже ставлення Фрідріха II до християнської віри стало ще одним приводом до протистояння. Папа Римський Григорій IX двічі відлучав імператора від церкви. Однак від «ходіння в Каноссу» минуло багато часу. Відлучення вже нікого не лякало. Після смерті Фрідріха II імператорська влада почала занепадати й більше не набула такої могутності, як за часів Штауфенів.

3. Німецький «наступ на Схід». Поглинені боротьбою з папами й князями імператори мало уваги приділяли східним кордонам імперії, прагнучи лише того, щоб Польща, Чехія та Угорщина визнавали свою васальну залежність. На той час у межиріччі Ельби та Одера й на узбережжі Балтійського моря свою незалежність ще зберігали західнослов'янські племена.

У X ст. землі полабських і поморських слов'ян намагалися завоювати Генріх I та Оттон I. Однак повстання слов'ян перекреслило їхні зусилля. Перший «наступ на Схід» зазнав поразки.

Від середини XII ст. церква й німецькі князі знову спрямовували свої погляди на Схід. Під час Другого хрестового походу Папа Римський дозволив німецьким хрестоносцям під проводом герцога Саксонії та Баварії Генріха Лева здійснити свій похід не в Палестину, а на землі слов'ян (1147 р.). Хрестоносцям легко вдалося захопити землі полабських слов'ян, оскільки сили були нерівними. На

Зі звернення Фрідріха I Барбаросси до римлян

Рим більше не в Римі. Хочете знову побачити колишню римську славу, умілий устрій таборів, доблесть і дисципліну? Усе це перейшло до нас разом з імператорською владою. Я ваш законний господар.

? Як аргументував імператор свою владу над Римом?

Фрідріх II.
Середньовічний малюнок

Фрідріх II до кінця життя після відлучення від церкви вів боротьбу проти Папи, який називав його «антихристом» і «сином диявола». При цьому Фрідріх II у своїх володіннях жорстко переслідував усіх «невірних». Раптова смерть імператора в 1250 р. дала можливість церкві зітхнути з полегшенням, адже кожен день життя цього «безбожника» зменшував її авторитет.

Грюнвальд.
Художник В. Коссак. 1931 р.

Карл IV видає «Золоту буллу».
Середньовічна мініатюра

Курфюрсти — князі Священної Римської імперії, за якими було закріплено право обирати імператора.

Булла — особливо важливий документ, скріплений металевою печаткою — буллою.

завойованих землях постало маркграфство Бранденбург, центром якого в XIII ст. стало місто Берлін.

У XIII ст. почалася німецька колонізація земель Балтії, що були заселені балтськими племенами. Німецькі купці першими проклали шлях у ці землі, за ними рушили місіонери, а згодом і рицарі. У 1201 р. на землях племен лівів була заснована Рига, яка згодом стала центром нової німецької землі — Лівонії.

У 1231 р. почалося підкорення балтського племені пруссів. Головну роль у цьому відіграв **Тевтонський орден**, що був запрошений у 1230 р. польським герцогом Конрадом Мазовецьким, володіння якого найбільше потерпали від набігів пруссів. На місці підкорених земель тевтонці створили сильну державу, яка незабаром стала загрозою як для Польщі, так і для руських князівств.

У 1238 р. в битві під **Дорогочином** князь Данило Романович Галицький завдав поразки Добжицькому ордену, що відділився від Тевтонського. Після цього рицарі зосередили свою увагу на боротьбі проти литовців. Проте «литовські походи» Тевтонського ордену так і не дали бажаного результату. Литовські племена об'єдналися в єдине князівство й дали відсіч агресії. Крім того, орден зіпсував відносини і з Польщею, захопивши в неї приморські землі. У 1410 р. об'єднане військо Польщі та Литви завдало поразки ордену в битві під **Грюнвальдом**, а землі ордену згодом стали васальними володіннями польського короля.

Німецька колонізація відбувалася не лише силою зброї. Багато правителів країн Східної Європи запрошували німецьких поселенців у свої володіння, сподіваючись використати їхній досвід для освоєння нових територій, розвитку ремесла. Згодом це зумовило існування в містах на сході Європи значної частки німецького населення.

4. Занепад імператорської влади. «Золота булла».

У XIII ст. Священну Римську імперію охопила криза, а згодом держава занепадала. У 1254 р. помер останній король із династії Штауфенів.

В імперії розпочався період міжцарів'я (1254—1273 рр.). Німеччина розпалася на багато світських і церковних володінь, міст та окремих рицарських територій. Із цього найбільше скористалися князі, які збільшували свої володіння і зміцнювали владу. Після формального відновлення влада імператора була настільки ослабленою, що в дійсності він управляв лише своїми родовими володіннями. Князі ревно стежили за посиленням імператорської влади та прагнули обрати імператором слабшого. У період міжцарів'я встановився порядок, коли імператора обирали сім наймогутніших князів імперії, яких називали **курфюрстами**. На імператорську корону претендували представники династій Габсбургів і Люксембургів.

У середині XIV ст. політичний центр імперії перемістився в Чехію. Імператор **Карл IV** (1347—1378 рр.) із династії Люксембургів був одночасно й королем Чехії. У своїй політиці основну увагу він приділяв власним родовим володінням. Карл IV, розуміючи, що утримувати імперію під своєю владою він не зможе, вирішив закріпити існуюче становище, за яким імперія лише об'єднувала окремі самостійні князівства, міста тощо. Так, у **1356 р.** він проголосив «**Золоту буллу**».

Цей документ підтверджував порядок вибору німецького короля курфюретами більшістю голосів. Король після коронації Папою Римським ставав одночасно й імператором. Булла закріплювала привілеї князів на вищій суд, розробку копалень, карбування власної монети, збирання золота. Дозволялося вести «законно оголошені» війни. Проте війни васалів проти верховного сеньйора було заборонено. «Золота булла» стала основним документом для видання законів імперії аж до її ліквідації в 1806 р. Із XV ст. у титулі імператорів з'явилося доповнення «німецької нації». Саму імперію почали називати просто «Імперія» або «Німеччина». Із 1512 р. імперія отримала назву **Священна Римська імперія німецької нації**.

5. Ганза. Особливою складовою імперії були імперські міста, що підкорялися лише імператору. Відсутність сильної центральної влади в імперії зумовлювала розвиток міського самоуправління, але не захищала міста від зазіхань сусідніх князівств. Таке становище імперських міст спонукало їх до об'єднання.

Найбільшим став **Ганзейський союз (Ганза)** — об'єднання купецьких міст, що вели посередницьку торгівлю. Союз було започатковано в 1241 р., коли міста Гамбург і Любек уклали між собою договір. Остаточо союз сформувався в 1356 р. До нього входило майже 80 міст Північної Німеччини, Балтії та нижньорейнських земель. Метою союзу було утримання монопольного (виключного) права на торгівлю з Англією, Нідерландами, скандинавськими державами й руськими князівствами. Ганзейські факторії розміщувалися від Лондона до Новгороду.

Хоча Ганза не була політичним об'єднанням, вона відіграла важливу роль у політичному житті сусідніх держав, вела війни, укладала союзи. Так, у 1367 р. Ганза спільно зі Швецією і герцогством Мекленбурзьким вела війну проти Данії. Перемога у війні дала їй повний контроль над протоками з Північного в Балтійське море та право брати участь у виборах данського короля.

Від кінця XV ст. Ганза почала занепадати. Це було зумовлено переміщенням головних торговельних шляхів до Атлантичного океану та зростанням морської могутності Нідерландів та Англії.

Ослаблення Священної Римської імперії започаткувало нове політичне утворення — **Швейцарський союз**. У 1291 р. общини трьох альпійських земель (кантонів) — Швіц, Урі та Унтервальден — об'єдналися проти спроб підкорити їх імператором Рудольфом I Габсбургом (1273—1291 рр.). Імператор та його наступники намагалися об'єднати всі свої володіння в єдине ціле, а вільні селяни стали йому на заваді.

За народними переказами, на чолі боротьби проти Габсбургів став житель кантону Урі **Вільгельм Телль**. У 1315 р. селянська піхота вцент розгромила війська Габсбургів біля гори Моргартен. Після цього до Швейцарського союзу приєдналися ще п'ять міських кантонів. Остаточо міжнародне визнання незалежності Швейцарія здобула лише в 1648 р.

Вільгельм Телль.
Гравюра І. Рааба за малюнком
Ф. Пехта. 1859 р.

Запам'ятайте дати

- **919 р.** — обрання королем Генріха I Птахолова. Заснування Німецького королівства
- **962 р.** — коронування Оттона I Великого в Римі імператорською короною
- **1077 р.** — «ходіння в Каноссу»
- **1155—1190 рр.** — правління німецького імператора Фрідріха I Барбаросси
- **1356 р.** — проголошення «Золотої булли»

Вибори короля колегією із семи курфюрстів.
Середньовічна мініатюра. XIV ст.

Ганзейський порт. Гамбург.
Середньовічна мініатюра. XV ст.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Німецьке королівство утворилося після розпаду імперії Карла Великого. У 962 р. Король Оттон I був коронований як римський імператор. Відтоді німецька королівська й римська імператорська корони стали неподільними. Так вдруге було відновлено Римську імперію, яку згодом назвали ще і Священною. Найвидатніші імператори імперії походили з династії Штауфенів.
- На відміну від французьких та англійських королів, німецькі імператори мало турбувалися про зміцнення своєї влади всередині країни. Усі їхні зусилля були спрямовані на боротьбу з папами римськими, підкорення Італії. Зрештою це призвело до послаблення влади, втрати єдності й закріплення роздробленості («Золота булла» 1356 р.).

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфу за допомогою гри «Із вуст в уста».
Правила гри. Троє учнів та учениць виходять із класу. Ведучий(-а) зачитує текст одного з пунктів параграфу. Четвертий(-а) учень(-иця) уважно слухає. Потім до класу повертається перший(-а) учень(-иця), якому(-ій) четвертий(-а) переказує текст. Перший(-а) учень(-иця) у такий самий спосіб передає інформацію другому(-ій), другий(-а) — третьому(-ій), а третій(-я) розповідає всім остаточний варіант. Гра має проходити у швидкому темпі, без пауз. Після цього ведучий(-а) читає первинний варіант розповіді. Далі доцільно обговорити те, що було складним для переказу.
2. У результаті яких подій виникло Німецьке королівство? Як воно стало імперією? 3. У чому полягали причини боротьби між римськими папами та німецькими імператорами? 4. Назвіть імена трьох найвідоміших імператорів із династії Штауфенів. Які факти свідчать про відновлення могутності Римської імперії за часів правління династії Штауфенів? 5. На якій території здійснювався німецький «наступ на Схід»? Якими були його результати й наслідки? 6. Що таке «Золота булла»? Якими є її основні положення та наслідки прийняття? 7. Що таке Ганзейський союз? Із якою метою він утворився?
8. Продовжте роботу із синхроністичною хронологічною таблицею «Європа в добу Середньовіччя» (с. 7). 9. **Колективне обговорення.** Якою є роль «Золотої булли» в розвитку німецьких земель? Визначте позитивні і негативні наслідки. 10. **Робота в малих групах.** Складіть таблицю «Німецька імперія за часів правління Штауфенів».

Ім'я імператора	Особливості правління

11. **Робота в парах.** Чому Ганза виникла саме в межах Священної Римської імперії? 12. Із чим пов'язані зміни в назві імперії: Римська імперія — Священна Римська імперія — Священна Римська імперія німецької нації?

§ 15. Країни басейну Середземного моря

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: чому в Італії існували республіки, у той час як загалом у середньовічній Європі їх не було; якою була роль Папської області в історії Європи та Італії; чим відзначилося в історії Європи Сицилійське королівство; що таке Реконкіста та якими були її результати.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як склалася доля Італії після падіння Римської імперії? 2. Коли араби завоювали Піренейський півострів? 3. Що таке комуни?

1. Італійські міські республіки. Італія за часів Римської імперії була її центром та одним із найрозвиненіших регіонів. У Середні віки саме з Італії почалося відродження міського життя в Європі. Однак через постійне перебування під владою завойовників (лангобарди, візантійці, франки, араби, нормани, німецькі імператори) італійські міста вважали за краще жити самостійним життям. В XI—XII ст. італійські міста перетворилися на комуни. Тут боролися за владу різні угруповання.

У XII—XIII ст. найвпливовішими були два угруповання — **гвельфи** і **гібеліни**. Гвельфами називали прихильників римських пап, гібелінами — прихильників імператора. Проте кожне місто мало власні інтереси та відстоювало їх будь-якими засобами. Наймогутнішими тогочасними містами-державами були Флоренція, Венеція і Генуя.

Флоренція за доби Середньовіччя була одним із найбільш економічно розвинених міст Європи. Основу її багатства становило сукно, що виготовляли у великих суконних майстернях. У середині XIV ст. таких майстерень налічувалося понад 200. Крім суконного виробництва, у Флоренції розвивалися виробництво шовкових тканин, обробка хутра та ювелірна справа. Флоренція також була найбільшим центром торговельно-лихварських і банківських операцій.

Розташовані поряд із Римом флорентійські банки почали обслуговувати фінансові операції римських пап по всій Європі. Свідченням фінансової могутності Флоренції став золотий флорентійський флорин, який широко використовувався в міжнародній торгівлі.

За формою правління Флоренція була республікою. Згідно з Конституцією 1293 р., верховним органом влади була **сеньйорія**. Очолював сеньйорію гонфалоньєр, який під час війни ще й командував міським ополченням. Боротьбу за вищі посади в республіці вели декілька найбагатших родин міста. Від кінця XIV ст. найбільший вплив у місті мала родина **Медічі**. У 1434 р. правителем Флоренції майже на 30 років став **Козімо Медічі**.

Наступники Козімо, особливо його онук **Лоренцо Пишний** (1469—1492 рр.), уже не приховували своєї першості

Гвельфи — політична течія в Італії XII—XVI ст.; прихильники римських пап у їхній боротьбі проти німецьких імператорів.

Гібеліни — політична течія в Італії XII—XVI ст.; прихильники німецьких імператорів у їхній боротьбі проти римських пап.

Флорентійський флорин

Козімо ді Джованні де Медічі

Козімо Медічі був простим громадянином Флоренції. Однак жодне рішення не приймалося без його схвалення. Для посилення свого авторитету в місті він зменшив податки з бідних, щедро роздавав привілеї. Для боротьби проти політичних суперників Козімо Медічі широко користувався своїм правом призначати індивідуальні податки, якими просто розорював їх. Він унікав кровопролиття, а найсуворішим покаранням було вигнання з міста.

Система управління в містах-республіках, особливо у Венеції, була складною. Венеціанську республіку очолював **дож**, якого обирали на довічний термін. Однак його влада була обмежена **Великою радою** — вищим законодавчим і контролюючим органом держави. Від кінця XIII ст. влада у Венеції зосередилася в руках вузького кола найбагатших родин. Для контролю за дожами і представниками знаті було створено спеціальні судові органи, що карали за спроби змінити державний устрій.

Папська область — територія держави Папи Римського в Центральній Італії, що проіснувала до другої половини XIX ст.

в місті. Розкішні палаци, королівський спосіб життя поєднувалися із широким меценатством (благодійністю). Поступово авторитет членів родини зростав у всіх країнах Європи. У 1537 р. вони отримали титул великих герцогів Тоскани. Із цієї родини вийшли знамениті папи римські, зокрема Лев X, французькі королеви Катерина й Марія Медічі.

Міста-республіки *Венеція* і *Генуя* досягли найбільшої могутності в XIII—XV ст. Основним джерелом їхнього розквіту була посередницька торгівля в Середземному та Чорному морях, що давала величезні прибутки.

Генуя контролювала Західне Середземномор'я й Чорне море, Венеція — Східне Середземномор'я. Суперництво за контроль над важливими морськими шляхами призводило до збройних протистоянь.

Для панування на торговельних шляхах Венеції доводилося проводити активну зовнішню політику, яка потребувала значних фінансових, військових і дипломатичних ресурсів. Для швидкого реагування на зміни в Європі, які могли вплинути на становище республіки, венеціанці першими почали відправляти спеціальних послів у двори європейських монархів. Їхнім головним завданням було повідомляти про події, що відбулися в тих державах, де вони перебували.

2. Папська область. Територія римських пап у Центральній Італії — **Папська область** — поділила Італію на дві частини й стала чинником, який унеможлиблював об'єднання Італії аж до середини XIX ст. У своїх володіннях, крім церковної влади, папи здійснювали таку саму світську владу, як і будь-який правитель Європи. Папам, як і королям, не давали спокою великі феодалі, які до того ж зазіхали й на Святий престол. До середини XIII ст. Папська область потерпала від майже безперервної боротьби між папами й імператорами.

У XIII ст. папи домоглися розширення своїх володінь за рахунок сусідніх земель, проте влада на місцях належала великим феодалам.

У XIV ст. папи потрапили в залежність від французьких королів і були «ув'язнені» в Авіньйоні. «Авіньйонський полон» мав негативні наслідки для розвитку Папської області. Вона розпалася на безліч феодалних володінь, а в Римі почали правити аристократи.

Спроба проголосити в Римі комуну в середині XIV ст. виявилася невдалою через слабкість торговельно-промислових верств міста. Заклик керівника руху за комуну Кола ді Рієнцо до всіх італійських міст об'єднатися навколо давньої столиці теж не був підтриманий.

Після придушення комунального руху й наведення порядку в 1357 р. з ініціативи кардинала Альборноса на зборах вищого духовенства і знаті було прийнято Конституцію, згідно з якою в Папській області встановлювалася центра-

лізована система управління, а знать, вище духовенство, представники комун у провінціях здобули право видавати закони й розподіляти податки.

Проте розкол у християнській церкві 1378 р. завдав нового удару по стабільності. Ситуація покращилася за часів Папи **Мартіна V** (1417—1431 рр.), який відновив у Римі комуноу.

3. Південна Італія і Сицилія. Інакше склалася доля Півдня Італії та Сицилії, хоча за своїм розвитком вони не поступалися Півночі. Південноіталійські міста були центрами середземноморської торгівлі. Тут найдовше протрималася влада Візантії. Певний час на цій території панували араби, а в XI ст. вона була загарбана нормандцями. Граф Сицилії **Рожер II** у **1130 р.** об'єднав Південь Італії та Сицилію в єдине могутнє **Сицилійське королівство**, столицею якого стало місто Палермо. Формально вважалось, що сицилійські королі є прямими васалами римських пап, проте вони проводили самостійну політику. У Сицилійському королівстві мирно жили різні народи — італійці, греки, араби, нормандці. Панувала й віротерпимість. У 1189—1268 рр. сицилійською короною володіли німецькі імператори з династії Штауфенів. За часів правління **Фрідріха II** королівство досягло найбільшої централізації та розквіту.

Фрідріх II був талановитим правителем, про що свідчать перетворення в Сицилії. За допомогою найманих загонів мусульман він придушив повстання знаті й оприлюднив у 1231 р. Конституцію Сицилійського королівства. Цей документ значно обмежував права феодалів та їхній вплив на державні справи.

Здійснені Фрідріхом II перетворення зробили Сицилійське королівство першою в Європі централізованою державою. Проте постійні війни Фрідріха II розорили державу, і в другій половині XIII ст. вона розпалася на окремі феодалні володіння.

4. Арабська Іспанія. У VII—VIII ст. весь Піренейський півострів, крім його північної гірської частини, був завойований арабами. Європейці називали їх маврами за назвою місцевості Мавританія в Північній Африці, звідки ті прийшли до Іспанії. На початку X ст. володарі Іспанії відокремилися від Арабського халіфату й заснували окрему державу — **Кордовський халіфат**, або **аль-Андалус (756—929 рр.)**. Мусульманська Іспанія перетворилася на найрозвиненішу частину тогочасної Європи. Звідси в Європу поширювалися досягнення арабської культури й науки.

За арабського панування Іспанія досягла небаченого розквіту. У країні, що завжди потерпала від посухи, араби запровадили систему штучного зрошення й вирощували рис, цукрову тростину, апельсини, лимони та інші нові

Із XV ст. Папська область залишалася економічно слаборозвинутою і мала найтяжчу систему експлуатації населення. Важким тягарем для нього стали свавілля папських чиновників, податки на утримання папського двору, широке будівництво в Римі.

Імператор Священної Римської імперії Фрідріх II у Палермо. Художник А. Рамберг

Уся влада в Сицилійському королівстві була зосереджена в руках імператора та його намісників. Королівство було поділено на дев'ять провінцій, де діяли збори представників трьох станів — міщан, баронів і вищого духовенства. Станові збори мали право вирішувати питання обкладання податками різних верств населення. Існував і один, спільний для всіх провінцій королівський суд на чолі з головним королівським суддею. За порядком стежила добре організована поліція. Існували також постійна наймана армія і морський флот, що підпорядковувалися королю.

Карта «Іспанія»

Колони Кордовської мечеті.
Сучасний вигляд

Палац Альгамбра. Вхід до Зали послів. Сучасний вигляд

Реконкіста (від ісп. *reconquista* — відвоювання) — відвоювання християнським населенням Піренейського півострова територій, захоплених арабами.

рослинні культури. Набуло поширення виноградарство. Розвивалося і скотарство, насамперед вівчарство. Селяни брали у великих землевласників ділянки землі та вносили за користування ними грошову плату. У містах процвітали ремесла: виготовлення тканин, виробництво зброї, скла, предметів розкоші, обробка шкіри.

Відновилося видобування срібла. Купці везли з мусульманської Іспанії до інших країн шовкові та вовняні тканини, вироби з металу, шкіри, скла. Іспанські араби налагодили торгівлю з країнами Сходу, Візантією, Францією та Італією. Завдяки розвитку господарства значно зросла кількість населення. *Кордова* — столиця халіфату — в XI ст. була найбільшим містом Європи.

Економічні успіхи супроводжувалися розвитком культури. У Кордові халіфи влаштували найбільшу бібліотеку, що містила декілька сотень тисяч книг, і вищу школу, де здобували знання тисячі студентів. До Кордови навіть приїздили навчатися християни з інших країн Європи.

До нашого часу збереглися пам'ятки архітектури, побудовані арабами в Іспанії: Кордовська мечеть, палац Альгамбра в Гранаді, палац Алькасар у Севільї та інші. Однак поряд із великими досягненнями в халіфаті існували національне гноблення та ісламізація християнського населення (навертання до мусульманської віри).

5. Реконкіста. Утворення Іспанського королівства. Боротьба за звільнення Іспанії від маврів розпочалася майже одразу після її підкорення. Центром цієї боротьби стало невелике королівство Астурія, що утворилося в горах на півночі Піренейського півострова. Згодом королівство отримало назву **Леон**, а ще пізніше — **Кастилія** («країна замків»).

Звільнення зайнятих арабами земель дістало назву **Реконкіста** і тривало аж до кінця XV ст.

Першим успіхам Реконкісти сприяло те, що наприкінці XI ст. в арабській Іспанії спалахнула міжусобиця, і єдина аль-Андалус розпалася на велику кількість князівств. У відвоюванні Піренейського півострова від арабів брали участь не лише іспанці й португальці, а й рицарі з інших європейських країн. За рицарями, як і на сході Європи, ішли селяни, осідаючи на завойованих землях. Вони отримували особисту свободу, а жителі визволених міст — самоврядування. Рицарі привласнювали величезні маєтки й палаци, які раніше належали мусульманам.

На звільненій від арабів території на початку XII ст. утворилися чотири християнські держави — королівства **Кастилія**, **Арагон**, **Наварра** і **Португалія**. У XII ст. Реконкіста перетворилася на священну війну християн проти мусульман. Для боротьби проти арабів, як і на Сході, були засновані духовно-рицарські ордени — **Сантьяго**, **Алькантара**, **Калатрава**. Вирішальна битва відбулася в 1212 р.

біля Лас-Навас-де-Толоса. У 40-х рр. XIII ст. під владою арабів залишилася лише невелика територія **Гранадського емірату**.

На початку XIV ст. Реконкіста більше ніж на 100 років припинилася. Держави, що утворилися завдяки Реконкісті, вирішували внутрішні проблеми. У цих країнах існувала станово-представницька монархія. Спочатку в Кастилії королі скликали на раду лише світську та церковну знать. Згодом на її засідання почали запрошувати представників міст і навіть селянських громад. Так виникли збори представників станів — **кортеси**.

Кортеси в Кастилії, як і Генеральні штати у Франції, поділялися на три палати. На зборах кортесів затверджували нові податки та закони. Кортеси, що діяли в Кастилії, були першим у Європі парламентом, у роботі якого брало участь селянство.

У 1474 р. наступник арагонського престолу **Фернандо (Фердінанд)** узяв шлюб із королевою Кастилії **Ізабелль (Ізабеллою)**. **1479 р.**, коли Фернандо вступив на престол Арагону, вважається датою **об'єднання двох королівств у єдину Іспанію**. Проте процес реального об'єднання Кастилії та Арагону розтягнувся надовго. Обидві частини держави суттєво різнилися. Фернандо та Ізабелль активно взялися за формування єдиної держави із сильною центральною владою. Різні за характером — розумна, м'яка, доброзичлива Ізабелль і брехливий, хитрий, підступний Фернандо — були єдині у своєму релігійному фанатизмі та прагненні абсолютної влади. Усе, що цьому заважало, підлягало знищенню: місцеві вольності, комунальні права, привілеї дворян тощо. Після зміцнення влади й наповнення скарбниці Фернандо та Ізабелль узялися за вирішення останнього завдання Реконкісти — завоювання Гранади.

Після нетривалої війни **2 січня 1492 р.** над сторожовою вежею двору гранадських емірів замайорів іспанський прапор. Реконкіста було завершено. Спочатку арабському населенню дозволили залишити його землю та віру. Проте від моменту завоювання всі обіцянки порушувалися. Почалося насильницьке хрещення. На землях Гранади поширилися релігійні переслідування маврів і євреїв, задля чого було створено **інквізицію**. У 1502 р. було видано указ, згідно з яким маври та євреї мали або хреститися, або залишити Іспанію. Цей указ започаткував їх масовий виїзд з Іспанії, що призвело до занепаду торгівлі, ремесел, сільського господарства, знелюднення великих територій.

Ціною об'єднання Іспанії стали жертви інквізиції, сотні тисяч вигнанців та економічний застій багатьох районів. Проте ці наслідки проявилися дещо пізніше, оскільки саме в цей час Христофор Колумб відкрив Америку, із якої до Іспанії ринуло стільки золота і срібла, що занепад господарства нікого не турбував.

Битва біля Лас-Навас-де-Толоса.
Сучасний малюнок

Кортеси (від ісп. *cortes* — королівський двір) — у період феодалізму органи станового представництва в країнах Піренейського півострова. Спочатку в кортесах засідали лише дворяни й духовенство. Згодом право надсилати своїх представників отримали й міста. У роботі кортесів Кастилії брало участь також вільне селянство, тоді як в Арагоні ця категорія населення не мала свого представництва.

Інквізиція (від латин. *inquisitio* — розслідування) — церковний суд.

Здача Гранади Ізабелль і Фернандо.
Художник Ф. Праділья. 1882 р.

Запам'ятайте дати

- **756—929 рр.** — Кордовський халіфат
- **1130 р.** — утворення Сицилійського королівства
- **1479 р.** — утворення Іспанського королівства
- **1492 р.** — завершення Реконкісти в Іспанії

Фернандо та Ізабелль.
Середньовічна мініатюра

Практичне заняття за розділом III

Узагальнення за розділом III

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III

Варіант I

Варіант II

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Середньовічна Італія була роздробленою. Навпіл її переділяла Папська область. На півночі країни постала низка заможних міст-держав, наймогутнішими з яких були Флоренція, Генуя, Венеція.
- Південь Італії не мав стабільного розвитку. Він перебував під владою Візантії, арабів, нормандців, німецьких імператорів тощо. Найбільшого піднесення регіон зазнав у період правління Фрідріха II Штауфена. Він перетворив Сицилійське королівство на першу централізовану державу в Європі. Тут панувала віротерпимість.
- У VII—VIII ст. Іспанія була завойована арабами. У X ст. тут постав Кордовський халіфат. Мусульманська Іспанія перетворилася на найрозвиненішу частину тогочасної Європи. Звідси в Європу проникали досягнення арабської культури й науки. Проте християнське населення зазнавало утисків. Розпочалася боротьба проти арабського завоювання — Реконкіста, що тривала до 1492 р. На Піренейському півострові постали дві християнські держави — Португалія та Іспанія.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Продовжте розповідь».
Правила гри. Учні та учениці мають продовжити розповідь, фрагмент якої наведено. Кожен(-на) учень(-иця) додає по одному реченню. Виграє той(-а), чиє речення буде останнім.
  - 1) У Середні віки в Італії не склалася єдина держава. Незалежними державами були окремі регіони і навіть окремі міста...
  - 2) Після арабського завоювання Піренейський півострів на століття потрапив під владу Арабського халіфату. У X ст. тут постала держава Кордовський халіфат...
2. **Колективне обговорення.** У чому полягала суть протистояння між гвельфами та гібелінами? 3. Що було опорою могутності Флорентійської, Генуезької та Венеціанської республік? 4. Чим було зумовлене суперництво Генуї та Венеції? Визначте основні етапи боротьби. 5. Яку роль відігравала Папська область у житті Італії та Європи? 6. Як склалася доля Півдня Італії? Які чинники на неї впливали? 7. Охарактеризуйте реформи Фрідріха II в Сицилійському королівстві. 8. Продовжте роботу із синхроністичною хронологічною таблицею «Європа в добу Середньовіччя» (с. 7). 9. Що таке Реконкіста? Які держави виникли на Піренейському півострові в результаті Реконкісти? 10. Як і коли було утворено Іспанське королівство?
11. **Робота в парах.** Підготуйте розповідь про Флорентійську республіку від імені одного з її жителів. 12. За допомогою додаткових джерел порівняйте розвиток арабської Іспанії та християнських королівств. Відповідь подайте у вигляді таблиці. 13. **Робота в малих групах.** З'ясуйте позитивні і негативні риси Реконкісти.
14. Чому хрестові походи в Палестину завершилися поразкою, а Реконкіста — вигнанням мусульман із Піреней? 15. Чому на території Італії існували республіки, у той час як у всій Європі влада монарха була незаперечною?

Розділ IV. Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя

§ 16. Християнська церква в XI—XV ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: що таке ересі та як із ними боролася церква; як і чому виникли жєбручі ордени; чому колись могутня влада римських пап від XIV ст. занепапа.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яким було становище християнської церкви за часів Раннього Середньовіччя? 2. Чому відбувся розкол у християнській церкві в 1054 р.?

1. Схоластика. Тома Аквінський. Зростанню інтересу до знань у Західній Європі сприяло те, що за посередництва арабів європейці ближче познайомилися з творами великих мислителів Античності. Найбільший вплив на західноєвропейську науку мали праці Арістотеля, на основі яких середньовічні вчені виробили метод логічного мислення та пізнання. Цей метод пізнання світу й Бога дістав назву **схоластика**, що походить від слова «школа».

Відомим філософом-схоластом цього періоду був французький богослов **П'єр Абеляр** (1079—1142). Здобувши добру освіту, він заснував у Парижі власну школу. Його лекції приїздили слухати учні з усієї Європи.

П'єр Абеляр не заперечував, що єдиним джерелом істини є Святе Письмо. Проте він вважав, що розібратися в питаннях віри можна тільки за допомогою розуму. «Треба розуміти, щоб вірити», — стверджував він. Однак це заперечувало сліпу віру, на якій наполягала церква. Священнослужителі вважали, що віра має йти від серця, а не від розуму. Погляди П'єра Абеляра викликали осуд із боку церкви. Усі його книги спалили, а самого філософа змусили зрєктися поглядів і стати ченцем. Основними працями П'єра Абеляра були «Діалектика», «Вступ до теології», «Пізнай самого себе» та інші.

Вершиною середньовічної схоластики стала діяльність **Томи Аквінського** (1225—1274). Він народився в знатній італійській родині, виховувався в знаменитому монастирі Святого Бенедикта Монте-Кассіно, навчався в Неаполітанському університеті. Сім'я підтримувала його прагнення стати ченцем, але до того часу, поки не дізналася, що він хоче пов'язати свою долю з жєбруцим орденом Святого Домініка. Незважаючи на заборону, Тома втік із дому і вступив до ордену. Ставши ченцем, він навчався в Парижі та Кельні. Студенти недолюбили розважливого, тихого, доброго та покірливого Тому. Проте його вчитель Альберт Великий зумів розгледіти в ньому неабиякий талант.

П'єр Абеляр. Гравюра XIX ст.

Тома Аквінський.
Художник К. Кривеллі. XV ст.

Крім схоластики, у Середні віки існував інший напрям, який філософи називають **містицизмом**. Містики вважали, що основи віри пізнаються молитвами та благочестивими роздумами. Тобто містики проголошували перевагу чуття над розумом. Вони вважали, що тільки в думках, відірваних від дійсності, людина може спілкуватися з Богом. Із цього робився висновок, що людині потрібно вести добродійне життя та боротися проти гріха.

Ересь — релігійне вчення, що не визнавалося християнською церквою.
Еретик — поширювач ересі.

Святий Домінік та альбігойці.
Художник П. Берругете

Головна праця Томи Аквінського «Сума богослов'я» об'єднала всі тодішні уявлення про Бога й людину. Кожен розділ твору містить обговорення якої-небудь філософської думки, її спростування та висновок, який автор вважає правильним. Вчення, розроблене Томою Аквінським, отримало назву **томізм**. Згодом томізм став офіційним вченням католицької церкви, оскільки містив декілька «доказів» існування Бога.

2. Еретики й боротьба з ними. Інквізиція. У перші століття існування християнської церкви, крім прийнятих на церковних соборах поглядів на природу Христа і Божественної Трійці, у суспільстві були поширені й інші. Такі погляди вважали **ересю**, а осіб, що їх висловлювали, засуджували та проклинали як **еретиків**. Навіть після усталення християнського вчення випадки ересі були в середньовічній Європі звичним явищем.

Чому ж виникали ересі? Однією з головних турбот людей Середньовіччя було питання про спасіння душі. Проте люди бачили, що церква, проповідуючи покірність і відмову від земних благ, накопичила значні багатства й отримала величезну політичну владу.

У середовищі ремісників, купців, рицарів, простих священників і ченців, інколи навіть знаті час від часу з'являлися люди, які замислювалися над суперечностями між євангельським ученням і тим, що вони спостерігали в житті. Вони доходили висновку, що церква навчає неправильно, і тільки повна відмова від багатств і влади може врятувати душу людини. Отже, еретиками ставали люди, які сумнівалися, що прийняте вчення церкви спроможне врятувати їхню душу, а також ті, хто прагнув більш справедливого соціального устрою.

Таким чином, ересі набували як релігійного, так і соціально-релігійного спрямування.

Основними центрами рухів еретиків ставали міста. Тут люди обмінювалися знаннями та своїми ідеями. Саме в містах жила більшість грамотних людей, що могли читати й тлумачити Святе Письмо.

Однією з найбільш відомих і поширених ересей було вчення **катарів** («чистих»), яких ще називали **альбігойцями** (за назвою міста Альбі — центру поширення ересі). Це вчення у XII—XIII ст. охопило південь Франції. Катари навчали, що Земля та порядки на ній не є божим творінням, а породжені дияволом; людина лише тоді зможе врятувати свою душу, коли розірве зв'язки із земним світом. Катари вели суворий спосіб життя й заради своєї віри навіть були готові піти на мученицьку смерть.

Приблизно в той самий час виникла інша ересь — вчення **вальденсів**. Легендарний засновник вчення **П'єр Вальдо** — багатий купець, зворушений сторінками Біблії, де

йшлося про «святу бідність», — роздав усе майно бідним і зі своїми учнями проповідував Євангеліє.

Катари та вальденси заперечували необхідність існування церковної ієрархії та закликали до створення релігійних громад, що існували за часів Христа і його учнів-апостолів. Заклик до створення «бідної церкви» був близький тим, хто прагнув «дешевої» церкви й незалежності від пап.

Переслідування катарів і вальденсів не могло зупинити поширення ересі в Європі. Тоді Папа Інокентій III закликав усіх християн до хрестового походу проти земель, «заражених ерессю».

Хрестові походи проти еретиків на півдні Франції дістали назву **Альбігойських війн (1209—1229 рр.)**. Християнське воїнство «вогнем і мечем» пройшло багатьма провінціями півдня. Альбігойці чинили відчайдушний опір, але зрештою були винищені.

Ця перемога над ерессю сприяла об'єднанню Франції, але водночас призвела до розорення та знищення міст, убивства тисяч жителів.

Папи розуміли, що переможені ересі можуть з'явитися знову. Тому мирянам заборонялося мати, читати й тлумачити Біблію. Це могли робити тільки люди, що здобули церковну освіту. Отже, головна книга християнства стала ще менш доступною для більшості віруючих.

У єпископствах створювалися спеціальні постійні комісії, які мали розслідувати будь-які прояви ересі, допитувати й засуджувати еретиків. За цими комісіями згодом закріпилася назва **інквізиційних трибуналів (Свята інквізиція)**.

Інквізиторами дозволялося застосовувати тортури, щоб домогтися від еретиків визнання в найстрашніших гріхах, після чого їх привселюдно спалювали на багатті.

Проте еретики часто відмовлялися від покаєння навіть під тортурями. Релігійні погляди як католиків, так і еретиків вирізнялися фанатизмом: люди були глибоко переконані, що тільки їхня віра є правильною. Тому еретики погоджувалися йти у вогонь, а інквізитори були впевнені в правоті вироку. Викорінити ересі церква так і не змогла.

3. Жебруці ордену ченців. Не всі люди, що замислювалися над спасінням душі, були еретиками. Духовні пошуки освічених людей Середньовіччя вели їх шляхом власного усвідомлення вчення Ісуса. Частина людей, невдоволених існуючими в церкві порядками, намагалася діяти на межі між ерессю та християнською церквою.

Найвідомішим діячем, що виступав за оновлення християнства, був **Франциск Ассизький (1182—1226)**. Завдяки його діяльності проповідь набула особливого значення, а він став одним із засновників нових організацій християн — **жебрущих орденів**.

П'єр Вальдо. Статуя в місті Вормс (Німеччина)

Альбігойська ересь (із невідомого джерела початку XIII ст.)

Група еретиків, що живуть у наших краях, вірять і мають сміливість стверджувати, що існують два божества: перше — добрий Бог і друге — дивне божество... Вони заявляють, що світ і все, що в ньому відчутне на дотик, створено злим богом. Вони відкидають хрещення дітей, тому що в них немає віри, і, цитуючи Євангеліє, кажуть, що той, у кого немає віри, буде засуджений. Вони не вірять у воскресіння плоті... Вони називають обряди католицької церкви порожніми і безглуздими, тому що, говорять вони, ці вчення від людей і не мають опори...

- ?** 1. Якими є основні положення вчення альбігойців?
2. Як автор документа ставиться до альбігойців?

Святий Франциск Ассизький відмовляється від власності. Художник Джотто ді Бондоне

Повернення Папи Григорія XI до Рима. Художник Дж. Вазарі

Франциск народився в сім'ї купця з італійського міста Ассізі. Молоді роки він провів у бенкетах і всіляких розвагах, але знайомство з Євангелієм змінило життя юнака. Вирішивши в усьому наслідувати Христа, він відмовився від майна, залишив дім і, живучи жебраком, усі сили віддавав молитвам, посту й проповідям Слова Божого. Не маючи церковної освіти, він звертався до слухачів зрозумілою їм простою мовою.

Диспут — усна публічна суперечка.

Із часом у Франциска з'явилися послідовники, із яких згодом і виник чернечий **Орден францисканців**. Вони створили новий вид чернецтва. Францисканці жили в євангельській бідності, не усамітнювалися в тиші за стінами монастирів, а йшли до людей і несли Слово Боже. Ченці-жебраки швидко здобули авторитет серед простого населення.

Поява нового ордену поставила перед Папою завдання: визнати орден або оголосити ченців еретиками. Папа Інокентій III збагнув, що новий орден може стати опорою папства й посилити авторитет католицької церкви.

Одночасно із францисканцями виник **орден Святого Домініка**. Його засновник чернець **Домінік** (1170—1221) своїми проповідями намагався боротися проти ідей еретиків-альбігойців. У нього виникла думка створити братство ченців, які б боролися проти ересі.

На відміну від францисканців, домініканці велику увагу приділяли вивченню Святого Письма. Ченці-домініканці славилися своєю вченістю, часто очолювали кафедри в університетах. Найвидатніші богослови Середньовіччя Альберт Великий і Тома Аквінський були домініканцями.

Найбільш підготовлені для **диспутів** із еретиками, домініканці відігравали головну роль в інквізиційних трибуналах, проводячи допит і вчиняючи суд над еретиками. Домініканці називали себе «псами господніми» (латин. *Domini canes*). Вони мали проповідувати істину й ревно охороняти церкву від еретичних вчень. На емблемі ордену було зображення пса, який несе в щелепах палаючий смолоскип.

4. Церковна криза. Занепад папства. Ідея об'єднання християнського світу під духовною та світською владою пап не відповідала реаліям часу, оскільки в житті Європи першочерговими стали державні та національні інтереси.

Ідею універсальної держави, що об'єднувала всіх християн, змінила ідея національної держави, що об'єднувала людей тільки за певною ознакою: на той час це було підданство якомусь королю. Із цим не погоджувалися римські папи, намагаючись за будь-яку ціну повернути втрачений вплив у суспільстві.

Гостроти конфлікт набув під час протистояння між Папою Боніфацієм VIII і французьким королем Філіпом IV, який залишив у державі кошти, що були зібрані як церковна десятина. У свою чергу, Папа готувався відлучити Філіпа IV від церкви. Однак король Франції направив до Рима військо на чолі зі своїм радником Гійомом Ногаре, який мав заарештувати Папу, щоб той постав перед французьким судом. Між Боніфацієм VIII і радником короля відбулася суперечка, під час якої той ударив Папу по щоці залізною рукавицею. Боніфацій VIII через декілька тижнів помер. Новим Папою Римським став Климент V. Папську резиденцію було перенесено до міста Авіньйон, яке перебувало під впливом Філіпа IV. Розпочався майже 70-річний «авіньйонський полон» пап (1309—1377 рр.) і поступовий занепад папства.

За відсутності пап занепадав і Рим. У місті точилася боротьба за владу. Згодом Папа Григорій XI повернув папський престол до Рима, однак невдовзі помер. Його наступником став Урбан VI. Він настільки зловживав владою, що кардинали скинули його, а новим Папою обрали Климента VII. Проте Урбан VI відмовився підкоритися, через що на папському престолі опинилося два папи: один був у Римі, інший — в Авіньйоні. Обидва папи відлучили один одного від церкви. Почалися непорозуміння й на інших рівнях: на одну церковну посаду претендувало по два священники. Ніхто не знав, який папа справжній, і, відповідно, хто мав претендувати на посади єпископа тощо. Розкол католицької церкви дістав назву «**велика схизма**» (1378—1417 рр.).

Більшість людей схилилася до думки, що питання церкви потрібно вирішувати всім — священнослужителям і мирянам, тобто скликати собор. Перша спроба розв'язати проблему на соборі в Пізі закінчилася черговим розколом: обох пап оголосили еретиками та обрали нового. Проте ті не визнали рішення собору, тому в Римі головували вже три папи. У 1414 р. в місті **Констанц** було скликано новий собор, який нарешті поклав край цій суперечці. Загально-визнаним Папою Римським став Мартін V.

Розбрат у церкві знову викликав сумніви щодо правильності шляху, яким ішло суспільство до Бога. Рухи еретиків почали повторюватися. Найбільший рух за оновлення церкви вибухнув у Чехії (**гуситський рух**, який переріс у гуситські війни). Хоча цей виступ і був придушений, він став попередженням для католицької церкви, що головна причина невдоволення населення не усунута.

Святий Домінік де Гусман.
Художник К. Коельйо. 1685 р.

Гуситський рух — боротьба чеського населення проти католицької церкви, феодального гноблення та німецького засилля, що вилилася в так звані гуситські війни (1419—1434 рр.). Названий за ім'ям чеського мислителя, реформатора церкви Яна Гуса.

Поштовхом стали виступи Яна Гуса та його прихильників — Єроніма Празького та інших. Гусити засуджували накопичення багатств церквою і духовенством, закликаючи повернутися до «євангельської бідності»; вважали, що для того, щоб кожна людина могла зрозуміти Закон Божий, богослужіння має здійснюватися рідною чеською мовою; критикували католицьке причастя для духовенства хлібом та вином, а для мирян — лише хлібом; доводили, що перші християни причащалися однаково.

Запам'ятайте дати

- **Початок XII ст.** — поява жєбрущих орденів
- **1209—1229 рр.** — Альбїгойські війни
- **1378—1417 рр.** — «велика схизма»

Замок Керібюс — останній при-тулок катарів

Папський палац в Авіньйоні. Мініатюра XVIII ст.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У Середні віки тривав розвиток християнського вчення. У ті часи більшість освічених людей були ченцями. За стінами монастирів роздуми ченців породили схоластику — метод логічного мислення та пізнання. Схоласти прагнули пізнати, як взаємопов'язані Бог, Всесвіт і людина. Вершиною середньовічної схоластики стала діяльність Томи Аквінського.
- Суперечки щодо християнського вчення, невідповідність реального життя положенням вчення призводили до появи рухів єретиків. Церква жорстоко розправлялася з ними, застосовуючи будь-які засоби. У той самий час вона дбала і про свою добру славу. Це завдання виконали жєбрущі ордени: францисканці та домініканці.
- Зміцнення європейських держав, подолання феодальної роздробленості спричинили нові конфлікти з папами римськими, але цього разу поразки зазнали папи, що призвело до «авіньйонського полону» пап (1309—1377 рр.), «великої схизми» (1378—1417 рр.) і нового піднесення рухів єретиків.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфу за допомогою гри «Кросворд навпаки». *Правила гри.* Учні та учениці складають пояснення (завдання) до наведених слів у кросворді та креслять сітку кросворда. *Зразок слів:* схизма, катари, вальденси, домініканці, францисканці, єресь, інквізиція, томїзм, Авіньйон, чернець, схоластика, монастир.
2. Чому вчення Томи Аквінського стало офіційним для католицької церкви? 3. Назвіть основні рухи єретиків Середньовіччя. Якими були причини виникнення єресей і появи єретиків? 4. Якими були причини й наслідки Альбїгойських війн? 5. Чому виникли жєбрущі ордени? Які жєбрущі ордени були створені в Західній Європі? 6. Що таке інквізиція? Із якою метою вона була створена? 7. Що таке «велика схизма»? Якими були її причини та наслідки?
8. Складіть план розповіді за темою «Рух єретиків у Середні віки». 9. **Робота в малих групах.** Дайте характеристику поглядів катарів і вальденсів. Чим їхні погляди відрізнялися від вчення католицької церкви? 10. Заповніть таблицю «Жєбрущі ордени».

План характеристики	Францисканці	Домініканці
Мета створення		
Особливості діяльності		

11. Як «авіньйонський полон» пап вплинув на католицьку церкву? 12. **Колективне обговорення.** Чому в Середні віки католицька церква боролася з рухами єретиків? 13. **Робота в парах.** Чому між П'єром Абеляром і церквою виник конфлікт? Які думки мислителя викликали осуд і чому?

§ 17—18. Середньовічна культура Західної Європи

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: які риси мала культура Середньовіччя; де і як здобували знання в Середні віки; які ознаки романського й готичного архітектурних стилів; що таке Відродження (Ренесанс).

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були наслідки Великого переселення народів для культури Античності? 2. За правління якого короля відбулося «Каролінзьке відродження»? 3. Яким був вплив християнської церкви на середньовічне суспільство?

1. Культура на початку Середньовіччя. «Каролінзьке відродження». Перші століття Середньовіччя називали «темними віками», і навряд чи про них можна говорити як про сприятливі для розвитку культури. Проте саме в цей період відбувалося народження нової європейської середньовічної культури, яка брала свій початок із залишків античної спадщини, культури варварів і християнства. Перші результати такої взаємодії стали відчутними в період «**Каролінзького відродження**». Так називали піднесення культури за часів правління Карла Великого в IX ст.

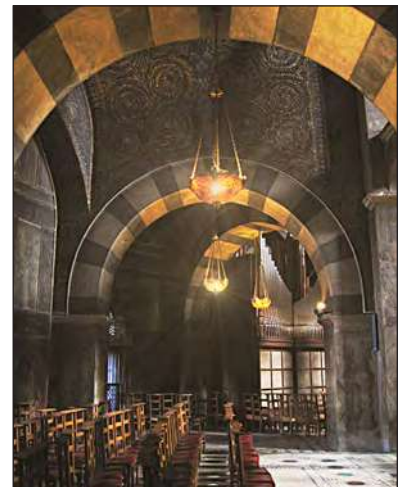
Це був перший в історії середньовічної Європи прояв глибокого та свідомого інтересу до античної культури й освіти. Не забуваючи і про своє германське походження, Карл Великий також наказав збирати германські старожитності й цікавився давніми франкськими піснями.

Карл мав добру для того часу освіту: знав грецьку й латинську мови, любляв читати. Він запрошував до себе й залучав до управління державою вчених з усієї Європи. При дворі імператора існував гурток, який назвали «Академія» — на зразок школи грецького філософа Платона.

Тут читали твори античних філософів і церковних богословів, складали вірші, вільно обмінювалися думками з різних тем, проводили диспути. За допомогою членів «Академії» Карл заснував при центрах єпископств школи, де готували освічених людей для управління державою (така школа існувала й при дворі імператора). На місці цих шкіл згодом виникли середньовічні університети.

Карл Великий цікавився історією. За його наказом збирали й переписували давні римські та грецькі рукописи. Він доручив записувати за роками всі події, які відбувалися в державі. Ці записи дістали назву «**аннали**» (від латин. *annus* — рік).

Культурне піднесення проявилось і в широкому будівництві. Було споруджено понад 300 палаців, соборів, церков і монастирів. У своїй резиденції в Аахені Карл збудував величний палацовий комплекс. У центрі розташовувалися велика зала для урочистих прийомів, імператорські покої. Бічне крило комплексу, де розміщувалися

Внутрішній вигляд каплиці Карла Великого в Аахені

Карл Великий та Алкуїн.
Художник Ж.-В. Шнца. 1830 р.

? Складіть розповідь за темою «Правитель і вчений».

Зустріч лікарів в університеті Парижа. Мініатюра XVI ст.

Одним із явищ Середньовіччя в XI—XIV ст. стала поява ватаг мандрівних священників і ченців-утікачів. Вони складали вірші, виконували пісні на площах міст та різних зібраннях. Їх називали **вагантами**. Особливістю творчості вагантів була критика католицької церкви та духовенства за їхню жадібність, лицемірство і невігластво. Себе вони вважали освіченою елітою суспільства. Ватаги вагантів часто зустрічалися з ватагами студентів, що прямували від одного університету до іншого. Вони обмінювалися новинами та піснями. Якщо пісня подобалася, її запам'ятовували, додавали до неї щось своє або вилучали та поширювали далі. Це був своєрідний фольклор ученої братії. У відомому міжнародному гімні студентів «Gaugetamus» є чимало рядків із поезії вагантів.

школа, бібліотека, архів, з'єднувало залу із каплицею — палацовою церквою, яка збереглася до нашого часу.

«Каролінзьке відродження» виявилось нетривалим. Завдяки йому було збережено багато зразків античної спадщини й закладено підвалини для розквіту середньовічної європейської культури. У наступні два століття (IX—X ст.) у культурі знову спостерігався занепад.

2. Школи та університети. Освічених людей у Середні віки було відносно небагато. У Ранньому Середньовіччі, як ви вже знаєте, вони жили здебільшого в монастирях. Проте з X ст. освіта почала виходити за межі монастирів.

У середньовічній Європі можна вирізнити три рівні шкіл. Нижчі школи існували при церквах, монастирях, даючи початкові знання тим, хто бажав присвятити себе служінню Богу. Тут вивчали латину, якою велось богослужіння, молитви й сам порядок богослужіння. Середні школи найчастіше утворювалися в резиденціях єпископів. У них вивчали **сім «вільних мистецтв»** — граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію та музику. Перші три науки складали **«тривіум»**, наступні чотири — **«квадривіум»**.

З XI ст. у Європі почали зароджуватися вищі школи, які згодом назвали **університетами**. Перші університети були громадами, які об'єднували вчителів та учнів (учні ще називали університет «альма-матер», тобто «мати-годувальниця»). Ці об'єднання мали чіткі правила поведінки, структуру й претендували на незалежність від влади міста, у якому вони розташовувалися (тобто були самоврядними).

Перші такі об'єднання виникли в італійських містах Салерно й Болонья, де вивчали медицину та римське право. Упродовж XII—XIII ст. кількість університетів поступово збільшувалася. Найвідомішими університетами були Паризький (Сорбонна), Оксфордський і Кембриджський (в Англії), Саламанкський (в Іспанії) тощо. На початок XVI ст. у Європі загалом налічувалося 65 університетів.

Тих, хто навчався в університетах, називали **студентами**. Викладання велось латиною, що давало студентам змогу почати навчання в одному університеті, а закінчити в іншому. Чіткого терміну навчання не було, і тому деякі студенти вчилися досить довго. Основними формами навчання були лекції та диспути. Середньовічні університети мали зазвичай чотири факультети: артистичний (або факультет мистецтв), богословський, юридичний та медичний. Артистичний факультет (термін навчання на ньому становив шість-сім років) був підготовчим і виконував роль середньої школи.

3. Зародження дослідницьких знань, алхімія. У давнину люди замислювалися над пізнанням навколишнього світу. Одним із перших цікавість до природничих наук виявив професор Оксфордського університету, чернець-фран-

цисканець **Роджер Бекон** (1214—1244). Він доводив, що знання можна отримати не в богословських суперечках, а тільки вивчаючи природу за допомогою дослідів. Роджер Бекон зробив чимало відкриттів. Особливого значення він надавав математиці, фізиці, хімії, намагався створити мікроскоп і телескоп, пояснив походження веселки. Роджера Бекона вважали чарівником: розповідали, що він нібито створив мідну голову, яка вміла говорити. Вчений був переконаний, що можна побудувати самохідні судна й візки, зробити апарати, які б літали в повітрі та пересувалися морським дном.

Слава про його досягнення поширювалася всією Європою. Через заздрощі дослідника звинуватили у зв'язках із дияволом. Ченця кинули до в'язниці, де він провів 14 років і вийшов на волю лише незадовго до смерті.

Жага до пізнання охоплювала більш широкі верстви суспільства. У Сицилійському королівстві, де тісно сплелися західноєвропейська та арабська культури, було перекладено численні природничі твори грецьких та арабських авторів. У медичній школі в Салерно вивчали лікувальні властивості рослин, розробляли практичні рекомендації з протидії отрутам, корисні поради щодо підтримання здоров'я тощо.

Важливі практичні знання накопичувала **алхімія**. Алхіміки переймалися пошуками «**філософського каменя**», оскільки вважали, що за його допомогою звичайні метали можна перетворювати на золото. Ці зусилля виявилися марними, але було вивчено властивості різних речовин, створено чимало дослідних приладів тощо. За допомогою **астрології** віщували долі людей за розташуванням зірок. Астрологи зробили багато відкриттів у галузі астрономії.

Збагатилися й географічні знання населення Європи. Венеціанський купець **Марко Поло** здійснив подорож до Китаю та Центральної Азії. Свої враження він описав у «Книзі про різноманітність світу», яка впродовж усього Середньовіччя залишалася найулюбленішим твором у Європі. У XIV—XV ст. з'явилося чимало описів різних земель. Враження від подорожей розширювали знання людей про світ і сприяли вдосконаленню географічних карт. Цим було закладено передумови майбутніх Великих географічних відкриттів.

4. Героїчний епос. Розповіді про вождів та королів, героїв битв раніше поширювалися з вуст в уста, а з X ст. їх почали записувати. Найвідомішими героями були рицарі Зігфрід, Роланд, Сід, король Артур, Беовульф.

Про благородного Зігфріда, прекрасну Кримгільду, германців та їхню боротьбу з гунами розповідає «**Пісня про Нібелунгів**».

Одним із найулюбленіших героїв Середньовіччя був король Артур — хоробрий борець проти англосаксонських

Роджер Бекон. Гравюра XIX ст.

Алхімія — середньовічне вчення, метою якого був пошук «філософського каменя» для перетворення різних металів на золото. Дало поштовх до розвитку хімії та фізики.

Героїчний епос — розповіді про героїв — вождів і королів Середньовіччя, казкових героїв, а також відомі битви.

Мозаїка з портретом Марко Поло. Генуя. 1867 р.

Двобій Беовульфа з драконом. Ілюстрація до книги «Історія Беовульфа». 1908 р.

У рицарських романах переважали дві основні теми: куртуазне кохання та рицарська вірність. Ці теми є основними й у відомих віршованих романах французького поета Середньовіччя Кретьєна де Труа, написаних у 60—90-х рр. XII ст. Його найвідоміші твори — «Рицар воза, або Ланселот», «Повість про Грааль, або Персеваль», «Ерек і Еніда» тощо.

Трубадури. Середньовічна мініатюра. XIV ст.

завойовників Британії. Його образ, змальований у десятках романів, доповнюють рицарі «круглого столу», чарівний меч Екскалібур, дружина Гвіневра, чарівник Мерлін.

Скандинавський герой конунг Беовульф усе життя боровся зі страшними чудовиськами. Він загинув, убивши останнього дракона.

Найбільш відомими поемами Середньовіччя стали французька «Пісня про Роланда» та іспанська «Пісня про мого Сіда». «Пісня про Роланда» розповідає про часи Карла Великого та боротьбу з арабами. Відважний воїн Роланд ціною власного життя врятував життя сеньйору. Благородний Роланд став взірцем вірності й честі для багатьох поколінь середньовічних рицарів. У «Пісні про мого Сіда» розповідається про воєнні події в Іспанії, де відважний рицар Сід убиває двох мусульманських правителів і велику кількість їхніх воїнів. Сід уславився своєю сміливістю, благородством, любов'ю до батьківщини й відданістю королю.

5. Рицарська культура. Рицарство, подібно до інших верств феодального суспільства, створило власну культуру, яка остаточно сформувалася в XIII ст. Це була складна система ритуалів, звичаїв, дворянської ввічливості (куртуазність), різноманітних розваг. Крім того, вона залишила після себе рицарську поезію про кохання, романи, які значною мірою доповнили героїчний епос.

У рицарських романах знайшла відображення одвічна мрія людини про високе й віддане кохання, яке здатне подолати будь-які труднощі.

Найвідомішим рицарським твором Середньовіччя став роман «Трістан та Ізольда» — розповідь про високе кохання і трагічну смерть його головних героїв Трістана та Ізольди.

Важливою складовою рицарської культури була куртуазна (рицарська) поезія, поширена лише в період Середніх віків від XI до XIII ст. Свого найбільшого розквіту вона досягла у творчості **трубадурів** — світських поетів, які походили з різних верств суспільства. Головною темою їхніх творів було куртуазне (вишукане) кохання. Трубадури з'явилися на півдні Франції, у Провансі, де вперше в Європі сформувалася літературна мова. Поезія трубадурів була обов'язково пісенною. Її виконували під супровід музичних інструментів самі трубадури або найняті мандрівні співці.

Поряд із поезією трубадурів у німецьких землях розвивалася власна традиція любовної поезії — **мінезанг** (у перекладі — «любовна пісня»). Мінезингери, спираючись на народні пісні, поряд з оспівуванням високого кохання велику увагу приділяли опису природи, особливо весни. Найвидатнішим мінезингером вважається **Вальтер фон дер Фогельвейде**.

Основою рицарської культури був **кодекс честі**. Згідно із цим неписаним зібранням моральних правил, рицар мав

бути безмежно відданим Богу, вірно служити своєму сеньйору й прекрасній дамі, піклуватися про вдів, священників та знедолених, дотримуватися всіх обов'язків і клятв.

6. Міська культура. Міщани, життя яких значно відрізнялося від життя інших верств середньовічного суспільства, теж створили власну культуру. Міська культура мала світський (не пов'язаний із церквою) характер і була тісно переплетена з народною творчістю.

Серед населення були популярними віршовані байки, жарти, у яких розповідалося про кмітливих жителів міст, що знаходили вихід із будь-якого скрутного становища. Яскравий прояв міська культура мала в розвитку літератури. Відомим твором жителів міст був французький «**Роман про Лиса**», у якому під виглядом тварин були представлені всі верстви середньовічного суспільства — феодала, королі, священники, міщани. Не менш популярним був і «**Роман про Троянду**», у якому оспівувалися природа та людський розум, затверджувалася рівність людей.

Міська література виховувала почуття людяності. Вона відбивала свідомість городян, які цінували свою свободу й незалежність. Невід'ємною частиною міської культури була творчість мандрівних акторів, музикантів, співаків, танцюристів та акробатів, фокусників, яких називали **жонглерами**. Мандруючи від міста до міста, вони показували свої вистави на площах просто неба.

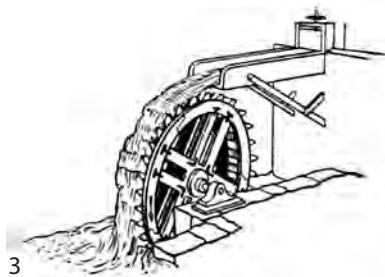
7. Розвиток техніки. Середньовічна Західна Європа мала бідне технічне оснащення. У період із V до XIV ст. винахідництво проявлялося слабо. До XIII ст. не було жодної книги про технічні винаходи та вдосконалення. Основною енергією для приведення в дію пристроїв була мускульна сила людини і тварини. Однак Середні віки залишили нам декілька суттєвих удосконалень уже відомих пристроїв і нових винаходів. Так, були вдосконалені підйомні крани, винайдено домкрат. Найвагомим стало винайдення верхньобійного колеса, яке використовувало енергію води для надання руху механізмам. Порівняно з іншими видами колес воно максимально використовувало енергію падаючої води, і його можна було встановлювати навіть на рівнинній місцевості, де річка текла повільно.

Важливим стало винайдення хомута — нової системи упряжі для коня, що давало змогу здійснювати довготривалу оранку. Суть винаходу полягала в тому, що хомут дозволив перенести головне навантаження коня на шию, де найбільш розвинені та найвитриваліші м'язи. Кінь замінив волів під час обробки землі. Це сприяло прискоренню внутрішньої колонізації Європи.

У добу Середньовіччя було винайдено механічний годинник. Уперше про нього згадується у візантійських

Пам'ятник Вальтеру фон дер Фогельвейде в Больцано (Італія)

Водяне колесо: 1) нижньобійне; 2) середньобійне; 3) верхньобійне

Перший у світі особистий годинник «носив» кінь, який за давав йому рух. За рухом годинника стежив спеціальний конюх. Зручні й надійні годинники почали з'являтися, коли була винайдена пружина. Спочатку її роль виконувала свиняча щетина, згодом пружину почали робити зі сталі.

Йоганн Гутенберг.
Гравюра XVI ст.

Романський стиль — напрям мистецтва XI—XII ст., у якому використовувалися елементи римського мистецтва.

Готичний стиль — напрям європейського мистецтва XII—XV ст. Для архітектури були характерними арки, великі вікна з різнокольоровими вітражами, легкі стіни, нескінченна різноманітність форм, а сама будівля спрямовувалася вгору.

джерелах VI ст. Деякі історики приписують цей винахід Пацифікусу з Верони (початок IX ст.), інші — ченцю Герберту, який згодом став Папою Римським. У 996 р. останній створив вежовий годинник міста Магдебург.

Також у Середні віки були винайдені скляне дзеркало (XIII ст., Італія), папір (II ст., Китай; XII ст., Іспанія), ножиці (X ст., Центральна Європа) та окуляри (XIII ст., Італія).

Проте найреволюційнішим винаходом Середньовіччя став друкарський верстат (XV ст.).

8. Книгодрукування. У Середні віки книги були рідкістю. Це пояснювалося тим, що кожна книга становила оригінальний рукописний твір, а грамотних людей було мало. Книги писали на спеціально обробленій телячій або овечій шкурі — пергаменті. Такими книгами можна було користуватися тривалий час, вони були красивими, але коштували дуже дорого. Не менш коштовною була й обкладинка. Крім того, книги прикрашали малюнками — книжковими мініатюрами, тому особливо цінні екземпляри тримали в монастирських бібліотеках під суворим наглядом.

Зростання кількості грамотних людей, поширення паперу збільшило попит на книги та зробило їх дешевшими. З'явилися майстерні з масового переписування книг. У XIV—XV ст. цікавість до писаного тексту значно зросла, особливо до Слова Божого. На початку XV ст. у Європі з'явилися перші книги, виготовлені за допомогою відбитків текстів, вирізаних на дощечках.

Проте такий спосіб був трудомістким і не задовольняв потреб часу. До того ж переписувачі працювали швидше, ніж виготовлявся макет такої друкованої книги.

Близько 1445 р. німецький ремісник **Йоганн Гутенберг** (1399—1468) винайшов спосіб книгодрукування. Із металевих кубиків з опуклими дзеркальними відбитками букв у спеціальних рамках набирався текст сторінки, яку потім друкували за допомогою преси. Цей винахід докорінно змінив систему передачі інформації: усну форму змінило друковане слово.

9. Архітектура та мистецтво. Упродовж XI—XV ст. мистецтво знало два основні художні стилі — **романський** і **готичний**. Риси цих стилів найбільш яскраво проявилися в архітектурі замків і соборів.

Романський замок — помешкання та оборонна споруда феодала — характеризувався масивністю форм, а навколишні фортечні стіни посилювали це враження. Вигляд замку свідчив про могутність його володаря.

Романський собор, якому притаманні ті самі риси, мав втілювати ідею величчя й могутності церкви. В основу романського собору був покладений план римської громадської (світської) будівлі — базилики.

Прикладом романської будівлі є Вормський собор (Німеччина) із масивним кам'яним склепінням, яке трималося на міцних стінах. Невеликі, схожі на бійниці вікна, пробиті в товстих стінах, горизонтальний поділ стін напівкруглими арками підкреслюють грандіозність і сувору монументальність споруди. Похмуру велич архітектури посилює скульптура, яка лише умовно передає риси людини.

Серед будівель готичного стилю, що набув поширення в Західній Європі XII—XV ст., вражають собори у Франції: Реймсі, Ам'єні, Лані, Бове, Шартрі, Парижі. Фундаменти цих будівель закладалися на глибину до 10 м, а їхні вежі підносилися на висоту 40-поверхового будинку. Ці величні собори могли вмістити майже всіх жителів тогочасних міст.

Основними ознаками нового стилю були тонкі стіни, висока стрімка аркова стеля, великі вікна, прикрашені кольоровими вітражами. Справжнім дивом залишаються вітражі собору Шартра, виготовлені у XII—XIII ст. Вітражі в католицьких храмах відтворювали біблійні сюжети.

Ще одним важливим елементом готичного стилю була скульптура, яка наче наповнювала споруду рухом. У готичному храмі скульптура відігравала роль архітектурної прикраси та енциклопедії знань і уявлень про світ середньовічної людини. Поряд зі скульптурами святих, ангелів, Ісуса Христа, Діви Марії, демонічних істот з'явилися скульптури звичайних людей. До того ж усі скульптури набули людських рис. Так, готичний стиль привернув увагу до людини й світу, у якому вона живе. Цей інтерес розвивався вже за наступної епохи Відродження.

Храм у Середні віки був центром життя. У Ранньому Середньовіччі під час війн і набігів він давав прихисток, був порятунком від переслідувань. Проте це було не головне. Насамперед храм був домом Бога й мав доводити могутність Бога, його присутність усюди. Тому храми романського стилю були величними. Храм своїм виглядом скріплював сподівання на спасіння та зміцнював віру.

Крім того, храм для людини Середньовіччя, яка переважно була неграмотною, був «Біблією в камені». Фрески, мозаїки, ікони, скульптури «розповідали» про основні положення віри, зміст Святого Письма. Із появою готичних соборів їх суть і призначення не змінилися, але тепер головними настановами для віруючих були милосердя та прощення. Утіленням цього послання стали численні зображення страждань Христа й Богородиці. Велика кількість світла у храмі розвіювала страх перед Богом.

Будівництво величних готичних соборів припадає на період розквіту міського життя. Не кожне місто могло дозволити собі збудувати такий храм. Будівництво згуртовувало міську громаду, робило храм її символом і покровителем.

Кожен віруючий, що входив до храму, відчував себе частиною дому Бога.

Вормський собор
(романський стиль).
Сучасний вигляд

Собор Богоматері в Реймсі
(готичний стиль).
Сучасний вигляд

Данте і його поема.
Художник Д. ді Мікеліно. 1465 р.

Данте для свого твору «Божественна комедія» обрав форму видіння: у темному лісі він раптово зустрічає римського поета Вергілія, із яким вирушає в подорож до потойбічного світу. Із ним він проходить дев'ять кіл Пекла, а потім з іншими героями — Чистилище і Рай. Поема розповідає про Італію, Флоренцію, пап, імператорів, ченців і святих, античних полководців і мудреців. Усі, кого Данте зустрічає в потойбічному світі, продовжують переживати пристрасті земного життя: гнів, гордість, презирство.

Франческо Петрарка

10. Ранній гуманізм і Відродження. Наприкінці Середніх віків культура Західної Європи характеризувалася підвищеним інтересом до Античності. Митці намагалися відродити й наслідувати культуру античних часів. Саме тому нову епоху, що почалася, назвали **Відродженням**, або **Ренесансом**. Хоча насправді це було не відродження, а створення нової культури, яка поєднала в собі елементи двох культур — античної та середньовічної.

Від XIV ст. шанувальники Античності вважали, що насамперед потрібно пізнати людину. Від кінця XV ст. їх почали називати **гуманістами**. Сьогодні словом «гуманізм» ми називаємо таке розуміння світу, за якого людина є найвищою цінністю.

На протигагу християнським чеснотам гуманісти найважливішими людськими якостями проголошували гідність і доблесть. На порозі великої культури Відродження стояв відомий поет і філософ **Данте Аліґ'єрі** (1265—1321). Він рано почав писати вірші. Усі вони були присвячені одній дівчині — Беатріче. Найвідомішим твором Данте є «**Божественна комедія**».

Якщо Данте був попередником Відродження, то першою людиною Відродження можна впевнено назвати **Франческо Петрарку** (1304—1374). Його уславила «**Книга пісень**», що містила 366 віршів (сонетів), присвячених коханій поета Лаурі. За свої поетичні здібності Петрарка, як в античні часи, був коронований лавровим вінцем на римському Капітолії.

Послідовником і другом Петрарки був **Джованні Боккаччо** (1313—1375). Він також писав вірші, але славу Боккаччо принесла збірка зі 100 новел (оповідань) «**Декамерон**».

Твори Петрарки та Боккаччо були написані живою народною італійською мовою. Цим вони довели, що народною мовою можна писати видатні твори, передаючи різноманіття людських почуттів.

Серед творців нової культури були й художники. Важливим здобутком мистецтва цієї доби стала поява лінійної перспективи. Середньовічні художники на картинах зображували найважливіші фігури або речі більшими, ніж вони були насправді, незважаючи на те, де вони розташовані: на основному чи другорядному плані. Картини в лінійній перспективі виглядають так, як сприймає світ людське око: предмети на основному плані більші, на другорядному — менші. Також художники намагалися передати індивідуальні риси людини, її характер. Швидкого поширення набули картини світського характеру, з'явився новий жанр — портрет.

У мистецтві нову еру започаткував флорентієць **Джотто ді Бондоне** (1266—1337). Він малював портрети, ікони, фрески. Його першою великою роботою була фреска, присвячена життю Святого Франциска. Найвідомішою роботою Бондоне вважається розпис церкви в Падуї. На фресках він зобразив Ісуса, Діву Марію, апостолів як земних людей —

розумними, чесними, красивими, твердими духом. Їхні обличчя передавали людські почуття й переживання. Бондоне багато зробив для рідного міста, за що був похований у соборі Флоренції як почесний громадянин. Тілесність, об'ємність фігур, лінійна перспектива в повному обсязі вперше з'явилися у творчості флорентійця **Мазаччо** (1401—1428). Найвідомішою стала сцена «Вигнання з Раю» із фрески церкви у Флоренції. Усі наступні художники Відродження навчалися на картинах Бондоне й Мазаччо.

Вершиною Раннього Відродження в мистецтві вважається живопис **Сандро Боттічеллі** (1445—1510). Його картини «Весна», «Народження Венери» передають розуміння не лише внутрішньої, але й зовнішньої краси.

Принципи Відродження знайшли втілення і в скульптурі. Так, флорентієць **Донателло** (1386—1466) відступив від середньовічних традицій і відродив античні традиції, створивши круглу скульптуру. Така статуя була самостійним витвором митця, а не частиною оздоблення храму. Її можна було споглядати з усіх боків. Найвидатнішим твором Донателло стала скульптура біблійного персонажа Давида.

Філіппо Брунеллескі (1377—1446) розробив закони лінійної перспективи в архітектурі та розв'язав складні інженерні завдання зі створення величезних куполів над соборами. Головним у його творчості стало зведення купола собору Санта-Марія-дель-Фйоре у Флоренції.

Культура Відродження змінила уявлення про світ, життя, людину та її чесноти. Людина стала центром світотворення.

Хрещення неофітів.
Художник Мазаччо

Собор Санта-Марія-дель-Фйоре.
Флоренція. Сучасний вигляд

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Культура Середньовіччя була тісно пов'язана з релігією та церквою, оскільки саме релігія визначала світогляд тогочасної людини.
- У Середні віки зароджувалися дослідні знання, які стали основою для виникнення науки.
- Середньовічна література брала свій початок із героїчного епосу Раннього Середньовіччя. Рицарські романи, поезія трубадурів і мінезингерів стали характерними рисами епохи.
- Завдяки поширенню паперу й винаходу книгодрукування Йоганном Гутенбергом (1445 р.) книга стала доступною для більш широкого кола людей.
- Середньовічне мистецтво знало два основні художні стилі: романський (XI—XII ст.) і готичний (XII—XV ст.). Ці стилі найбільш яскраво проявилися в архітектурі замків і церков.
- Середньовічні храми прикрашали фресками, іконами, скульптурами, згодом почали використовувати вітражі.
- Друга половина XIII — XV ст. стали початком епохи Відродження. Її батьківщиною була Італія. В основі культури Відродження був гуманізм.
- Культура Відродження змінила середньовічне уявлення про світ. Людина була поставлена в центрі світотворення.

Запам'ятайте дати

- **IX ст.** — «Каролінзьке відродження»
- **XI ст.** — поява перших університетів
- **1445 р.** — початок книгодрукування Й. Гутенбергом
- **XIV—XV ст.** — епоха Відродження:
  - 1) Проторенесанс (друга половина XIII — XIV ст.)
  - 2) Раннє Відродження (початок XV — кінець XV ст.)
  - 3) Високе Відродження (кінець XV — перша половина XVI ст.)
  - 4) Пізнє Відродження (середина — 90-ті рр. XVI ст.)

Фрагмент вітража «Богородиця з красивого скла» в соборі в Шартрі

Практичне заняття за розділом IV

Узагальнення за розділом IV

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV

Варіант I

Варіант II

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфу за допомогою гри «Снігова куля». *Правила гри.* У грі беруть участь декілька учнів та учениць. Перший(-а) учасник(-ця) гри називає ім'я, твір, назву пам'ятки, поняття тощо з теми, що вивчалася. Це слово повторює наступний(-а) учасник(-ця) гри і називає інше слово. Кожен(-на) наступний(-а) учасник(-ця) називає вже озвучені слова й додає нове. Зрештою утворюється довгий тематичний ланцюжок. Якщо учасник(-ця) гри робить помилку чи довгу паузу, то вибуває з гри. Перемагає учень(-иця), що наведе найдовший ланцюжок.
2. Із яких джерел брала свій початок середньовічна культура?
3. Що таке «Каролінзьке відродження»? Якими були його риси?
4. Яким темам була присвячена рицарська література? 5. Які особливості мала міська культура в Середні віки? 6. Що таке героїчний епос? Назвіть головних героїв епічних творів. 7. Як ви вважаєте, чому культура Відродження виникла саме в Італії?
8. Якою була тематика літературних творів епохи Відродження?
9. Які основні проблеми порушувала середньовічна філософія?
10. За додатковими джерелами визначте, яким був внесок Роджера Бекона в розвиток науки. 11. **Робота в малих групах.** Складіть порівняльну таблицю «Рицарська та міська середньовічна культура» за такими питаннями: 1) основні риси; 2) прояви, форми; 3) видатні представники. 12. Доповніть порівняльну таблицю «Архітектура Середньовіччя».

Питання для порівняння	Романський стиль	Готичний стиль
Походження назви	Від слова «римський», відбиває зв'язок з історією, культурою Риму й Візантії	Від назви племен готів, синонім варварства, відбиває презирливе ставлення до всіх типових явищ Середньовіччя
Період розквіту	X—XII ст.	
Архітектурні особливості стелі, стін, вікон	Напівкруглі арки, стеля тяжіє своєю масивністю, товсті стіни, невеликі вікна, схожі на бійниці	
Оздоблення	Фрески, рельєфи, скульптура	
Враження, яке справляв храм на віруючих	Невисокі похмури собори-фортеці мали показати віруючим силу й могутність церкви	

13. Чому в IX—XI ст. культура розвивалася переважно в монастирях? 14. **Колективне обговорення.** У чому полягала важливість винаходу Й. Гутенберга? 15. **Обговоріть у групах.** У чому погляди гуманістів відрізнялися від традиційного середньовічного світогляду?

Розділ V. Країни Центральної та Східної Європи в X—XV ст.

§ 19—20. Центральна та Східна Європа

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як виникли й розвивалися держави західних і південних слов'ян (Чехія, Польща, Болгарія); які наслідки мала діяльність слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія; хто такий Ян Гус; що таке гуситські війни; із якою метою Литва й Польща уклали між собою унію.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли відбувалося Велике розселення слов'ян? 2. Які державні утворення називали «варварськими королівствами»? 3. Чим уславилися Кирило і Мефодій? 4. За що виступав гуситський рух?

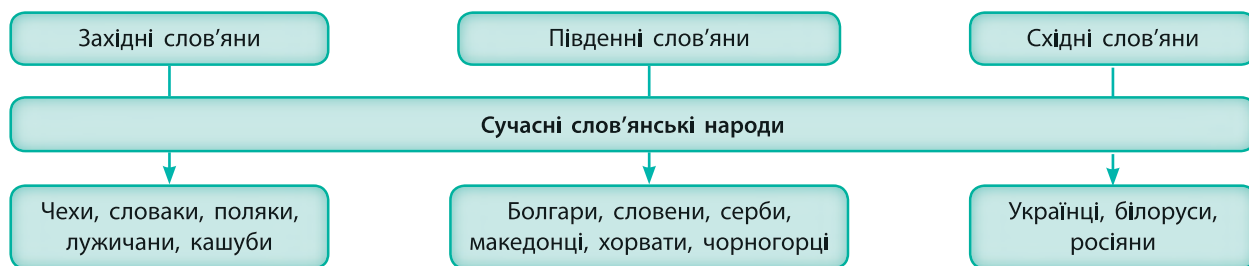
1. Перші держави західних слов'ян. Діяльність слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. Слов'яни, як і германці, відіграли велику роль у загибелі Римської імперії та формуванні нової середньовічної європейської цивілізації. На початку нашої ери слов'яни, як вважає більшість вчених, жили між річками Вісла та Дніпро. Протягом V—VII ст. відбувалося Велике розселення слов'ян, у результаті якого слов'янські племена опанували значні території Східної Європи.

На думку деяких вчених, найдавнішою державою, утвореною західними слов'янами, є князівство Само, яке виникло на землях сучасної Чехії та Моравії. Воно постало в 623 р., коли князь Само (за найпоширенішою версією, колишній франкський купець) об'єднав слов'ян для боротьби проти Аварського каганату. Держава князя Само проіснувала 35 років і розпалася в 658 р. після його смерті. Однак вона відіграла важливу роль у житті західних слов'ян, започаткувавши створення ними державності й захистивши їх від спроб поневолення сусідами.

Наступним етапом державотворення стало виникнення в першій половині IX ст. на території між Середнім Дунаєм і верхів'ями річок Лаба та Одер держави Велика Моравія. Основну частину її населення становили племена моравів.

Пам'ятник князю Святополку в Братиславі (Словаччина). Скульптор Я. Куліх

Сучасні слов'янські народи

Кирило та Мефодій.
Ікона XVIII—XIX ст.

Карта «Утворення
східноєвропейських
держав»

Князь Вацлав. Фрагмент
скульптури із собору
Святого Віта у Празі (Чехія)

Засновником Великої Моравії вважають князя **Моймира** (818—846 рр.). Він та його наступники — князі **Ростислав** (846—870 рр.) і **Святополк** (870—894 рр.) — вели боротьбу проти німецьких князів, які намагалися захопити їхні землі. На Велику Моравію зі Східнофранкського королівства намагалося поширити свій вплив німецьке духовенство. Тоді князь Ростислав вирішив шукати підтримку у Візантії. Він звернувся до неї з проханням відправити духовних наставників для проповідування християнства. У 863 р. до Моравії прибули брати **Мефодій** і **Константин** (більш відомий під своїм чернечим іменем **Кирило**).

Проповідування християнства братами мало великий успіх. Поширення християнства з Візантії занепокоїло німецьке духовенство, яке розпочало переслідування його послідовників.

Деякі учні братів знайшли притулок у Болгарії та продовжили поширення слов'янської писемності. Із Болгарії слов'янська абетка потрапила і до Русі-України.

Створення Кирилом і Мефодієм слов'янської писемності, переклад Біблії та їхня діяльність як просвітителів мали величезне значення для розвитку культури багатьох слов'янських народів. Саме за це в слов'янських країнах православна церква визнала їх святыми.

Після смерті князя Святополка розпочалися усобиці між його синами, що призвело до ослаблення Великої Моравії. **Наприкінці IX ст.** її розгромили угри (мадяри).

2. Чеське королівство. Чеська держава виникла в IX — на початку X ст. Князі чехів, які жили на річці Влтава, об'єднали в союз сусідні слов'янські племена.

На чехів постійно чинили тиск німецькі єпископи. Близько 973 р. в Празі було засновано підпорядковане Риму єпископство, і відтоді залишки східного християнства, поширені там братами Кирилом і Мефодієм, зникли.

Засновником першої правлячої князівської та королівської династії в Чехії був легендарний **Пржемысл**. За переказами, він був простим хліборобом.

Найвідомішим серед перших Пржемысловичів став князь **Вацлав** (924—935 рр.). Він був палким прихильником християнства і сприяв його поширенню серед язичників — чехів. Це викликало незадоволення давньої родової знаті. Проти Вацлава було організовано змову, на чолі якої став молодший брат князя **Болеслав** (929—967 рр.). Вацлав був по-зрадницьки вбитий братом. Його смерть спричинила обурення багатьох чехів, і Болеславу довелося розпочати своє правління з привселюдного визнання своєї провини.

Усе XI ст. для Чеської держави минуло в боротьбі проти сусідніх держав. Чехія то перемагала, то зазнавала по-

разок. За князя Бржетислава I вона стала васалом Німецької імперії, яка відтоді часто втручалася в боротьбу між чеськими князями й знаттю. Проте німецькі імператори також інколи потребували допомоги чеських князів. У 1085 р. імператор Генріх IV за допомогу в боротьбі проти Папи Римського надав чеському князеві Вратиславу II королівський титул. Чехія отримала статус королівства, але була залежною від Німецької імперії. Проте чеські королі діяли цілком самостійно. Після загибелі останнього із Пржемысловичів чеський трон перейшов до німецьких князів із династії Люксембургів.

3. Ян Гус і гуситські війни. У XIV ст. склалися найсприятливіші умови для розвитку чеських земель. Чехія завдяки копальням стала основним джерелом срібла в Європі. Крім того, до неї перемістився політичний центр Священної Римської імперії. Імператор **Карл IV Люксембург** (1346—1378 рр.), який одночасно був і королем Чехії, усю свою політику спрямував на розвиток власних родових володінь. Як наслідок, у Чехії швидко зростали міста, розвивалися торгівля й промисли. Карл IV перебудував Прагу, заснував Празький університет (1346 р.). Однак у всіх своїх починаннях він спирався на німецьких переселенців.

За швидким розвитком краю приховувалася безліч проблем. Так, наростав конфлікт між чехами й німцями, які мали різні права; зростало невдоволення католицькою церквою, яка стрімко втрачала авторитет. Усе це стало підґрунтям до появи в Чехії потужного національно-релігійного руху, який дістав назву **гуситські війни**, а його прибічників назвали **гуситами**. Свою назву рух отримав від імені чеського проповідника, професора Празького університету **Яна Гуса** (1371—1415).

У своїх проповідях Ян Гус піддав критиці обряд причащення, який у католицькій церкві був неоднаковим для священників і мирян. Священники причащалися хлібом і вином, як плоттю і кров'ю Христа, а прості люди — лише хлібом. Ян Гус доводив, що спочатку всі християни причащалися однаково. Така позиція неодмінно мала привести Яна Гуса до зіткнення з вищим духовенством, що незабаром і сталося. Яна Гуса відлучили від церкви. Його викликали на церковний собор у місті Констанц. Яна Гуса вмовляли зректися своїх поглядів і підкоритися, проте він залишився непохитним. Тоді його оголосили еретиком і 6 липня 1415 р. стратили. Останніми словами Яна Гуса були: «Я вірю у всемогутнього Господа Бога, я не можу покаятися в тих помилках, яких ніколи не робив».

Страта Яна Гуса стала приводом до вибуху невдоволення. Хоч у кожного стану населення була своя мета боротьби, але їх об'єднувало прагнення домогтися реформування церкви й позбутися засилля німців, що панували в країні.

Карл IV Люксембург.
Середньовічний малюнок

Гуситські війни — національно-визвольний і релігійний рух у Чехії в першій половині XV ст.

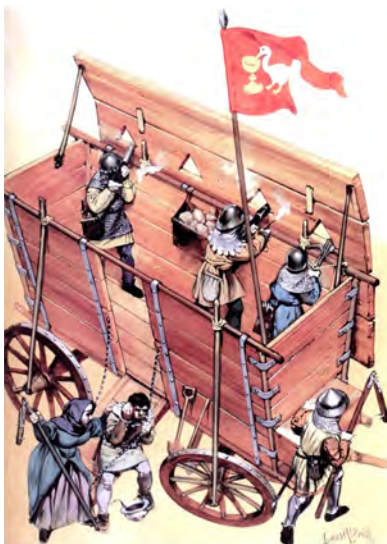
Гусити — послідовники вчення Яна Гуса, учасники суспільного руху в Чехії за реформу католицької церкви та покращення життя населення.

Ян Гус.
Невідомий художник. XIV ст.

Працька дефенестрація (викидання з вікон) — убивство гуситами членів міської ради Праги, що започаткувало гуситські війни. 30 липня 1419 р.
Художник А. Лібшер

Бойовий віз гуситів.
Сучасна реконструкція

? Які переваги надавав такий віз у боротьбі з рицарською кіннотою?

Повстання почалося в **Празі** в **1419 р.** Поступово повстанці заволоділи всією Чехією — серцем Священної Римської імперії. Після смерті короля Вацлава гусити оголосили про позбавлення його наступника імператора Сигізмунда чеського престолу.

Учасники руху змінили державний устрій країни. Управління було зосереджено в руках **сейму** — зборів представників усіх станів. Гусити створили сильну армію на чолі з досвідченими полководцями. Вони виробили нову тактику ведення бою: важкі бойові вози ставили колом, сковували їх ланцюгами і в такій фортеці витримували атаки кінних рицарів. Після того як противника було знесилено, гусити переходили в наступ. Крім того, вони почали застосовувати на полі бою легкі гармати, які встановлювали на вози.

Найбільшою реформою гуситів стала конфіскація церковних володінь, скасування десятини, реформування церкви та її обряду.

Рух гуситів викликав занепокоєння як Папи Римського, так й імператора. Розпочалася війна, яка набула характеру релігійної боротьби католицької церкви проти гуситського реформаційного руху й боротьби німців проти слов'ян.

Для придушення гуситського руху Папа Римський та імператор Священної Римської імперії п'ять разів оголошували хрестові походи. Однак військо хрестоносців постійно зазнавало поразок.

Гусити не тільки оборонялися, а й самі здійснювали походи за межі Чехії. Проте головною для гуситів була не зовнішня небезпека, а внутрішня. У гуситському русі брали участь різні верстви суспільства: від феодалів до селян, від багатих до найбідніших. Коли, здавалося б, основна мета гуситів була досягнута, серед учасників руху виникли суперечності. Гусити розділилися на **чашників** (послідовники Яна Гуса, які причащали простих віруючих із чаші) і **таборитів** (назва походить від гори Табор у Південній Чехії, де розташувався центр руху). Таборитів очолив **Ян Жижка**, а після його смерті — **Прокіп Великий** та **Прокіп Малий**.

Чашники вимагали скасування привілеїв церкви та церковного землеволодіння, спрощення церковного обряду, запровадження богослужіння чеською мовою і причащання двома видами; у політичному плані вони виступали за незалежну чеську монархію.

Таборити були схильні до проведення соціальних реформ. Вожді таборитів, посилаючись на заповіді Христа, вимагали відмовитися від особистого майна й передати його до спільної скарбниці, наполягали на скасуванні податків. Вони заперечували культ святих, поклоніння святим мощам і стверджували, що будь-хто може вести богослужіння (навіть жінка, що було неприпустимо в ті часи). Деякі

з таборитів наполягали не на реформі, а на скасуванні церкви. Чашників підтримували дворяни, вище духовенство; таборитів — частина дворян, селяни та інші бідні верстви населення.

Суперечки між таборитами й чашниками призвели до відкритого зіткнення. У битві біля **Ліпан 1434 р.** таборитів було розгромлено. Зрештою чашники уклали угоду з католицькою церквою, згідно з якою дозволялися обидва види причащення, а богослужіння здійснювалося чеською мовою. Згодом цю поступку було скасовано. Проте в Чехії, хоча й ненадовго, виникла національна церква, яка мала свої етнічні особливості. Для католицької церкви цей рух був попередником майбутньої боротьби за оновлення та реформу церкви (Реформації).

4. Угорщина. Близько **896 р.** племена угрів переселилися з причорноморських степів на Середній Дунай, де підкорили місцеве слов'янське населення. Сім племен угрів очолив вождь **Арпад**. Цю подію угорці назвали «**віднайденням батьківщини**», а Арпад започаткував першу князівську (згодом королівську) династію Угорщини.

У 955 р., зазнавши поразки від імператора Оттона I, угорці припинили напади на землі Німецької імперії та перейшли до осілого способу життя. Із цього часу серед угорців поширювалося християнство за західним зразком. Князь **Іштван I** із династії Арпадів за підтримки німецьких рицарів почав хрестити угорців «вогнем і мечем», водночас знищуючи давню племінну знать, що не корилася його владі. На знак ушанування його успіхів у поширенні християнства Папа Римський надіслав Іштвану I королівську корону, і на Різдво **1000 (1001) р.** він був коронований. За заслуги у хрещенні угорців церква згодом проголосила короля Іштвана святим, і він став головним святим Угорщини.

Для зміцнення своєї влади Іштван I поділив територію країни на округи — **комітати**, на чолі яких стояли **ішпани (жупани)**. Вони збирали для короля податки, здійснювали владу на місцях. Ішпани селилися, як правило, у замках і мали у своєму розпорядженні загін кінних воїнів. Такий адміністративний поділ країни з перервами проіснував аж до XX ст.

У середині XI — на початку XIII ст. країну охопила міжусобна війна. Найбільш впливова феодальна знать — барони й магнати — мала величезні земельні володіння та безмежну владу в суспільстві. Свавілья знаті почало загрожувати володінням середніх і дрібних землевласників, що, як правило, перебували на королівській службі. Згодом вони стали основою для формування нової верстви суспільства — дворянства (шляхти). Саме ця соціальна група очолила рух проти свавілья феодальної знаті й домоглася від

Ян Жижка зі зброєю гуситів — бойовим ціпом

Ян Жижка — полководець і національний герой Чехії. Походив із родини дрібних шляхтичів. Усе життя був найманцем у війську різних країн. Брав участь у Грюнвальдській битві (1410 р.), битві під Азенкуром (1415 р.). Став лідером таборитів. Розробив тактику гуситів, використовуючи бойові вози, застосовував артилерію в польових битвах. У бою Ян Жижка втратив зір, але продовжував успішно командувати військом. Помер від чуми в 1430 р.

Арпад на чолі угрів переходить Карпати. Сучасний малюнок

Корона Святого Іштвана,
що стала символом Угорщини

Карл I Роберт.
Середньовічна мініатюра

Янош Гун'яді

короля видання в 1222 р. «Золотої булли». Цей документ обмежував права короля, магнатів та іноземців, а натомість гарантував права майбутніх дворян (шляхти). Остання стаття булли давала право магнатам чинити опір королю, якщо той не виконував обіцянок.

Попри усобиці угорські королі проводили активну зовнішню політику. Так, вони підкорили собі Славонію та Хорватію, поширили свою владу на Далмацію, неодноразово зазіхали на Галицько-Волинську державу.

У 1241—1242 рр. Угорщина зазнала спустошливої монгольської навали. 11 квітня 1241 р. біля села Мохі угорці були вщент розгромлені монголами. Здавалося, що Угорщина припинила існування. Проте в 1242 р. монголи несподівано залишили територію країни, і король **Бела IV** взявся за зміцнення її обороноздатності. Швидко зростали міста, які мали статус «вільних королівських міст». Найбільшим містом була Буда.

Особливістю угорських міст було те, що більшість їхнього населення становили німецькі переселенці. У XIV—XV ст. Угорщина переживала період найбільшого піднесення та розквіту.

У 1301 р. династія Арпадів припинила своє існування. За підтримки Папи Римського королем було обрано **Карла I Роберта** (1310—1342 рр.). Він залізною рукою навів лад у королівстві, приборкавши магнатів. Король здійснив низку заходів, що сприяли економічному розвитку країни, упорядкував фінансову систему.

Важливим дипломатичним кроком стало укладення в 1335 р. у Вишеграді військового й торговельного союзу із Чехією та Польщею. Цей союз став вагомим чинником розвитку Угорщини на найближчі 200 років.

Протилежністю Карла був його син **Лайош I Великий** (1342—1382 рр.), який здійснював безперервні військові авантюри. Хоча йому вдалося поширити свою владу на Сербію, Боснію і частину Болгарії, це не мало для Угорщини позитивних наслідків. Магнати, згадавши про свої права, після смерті Лайоша I домоглися обрання королем **Сигізмунда (Жигмонда) I Люксембурга** (1387—1437 рр.), який пообіцяв їм нові привілеї. У внутрішній політиці Сигізмунд продовжив політику Карла I Роберта, що сприяло розквіту країни.

У зовнішній політиці Сигізмунду довелося зіткнутися з новою загрозою — турками-османами, що розпочали завоювання Балканського півострова. Спроба наступальними діями покінчити з турецькою загрозою зазнала повної поразки в битві під **Нікополем** у 1396 р. Тоді Сигізмунд зосередив увагу на західному напрямку, де домігся свого обрання німецьким і чеським королем, а згодом й імператором Священної Римської імперії. Крім того, він домовився з австрійськими Габсбургами про принципи взаємо-

наслідування престолу, що згодом стало вирішальним у долі Угорського королівства.

Після смерті Сигізмунда Угорщина зазнала нової навали турків. Ініціативу в боротьбі з ними проявив талановитий полководець **Янош Гуньяді**. Завдяки його перемозі під Белградом у 1456 р. вдалося на 70 років зупинити просування турків у Європу, що забезпечило останнє піднесення Угорщини за правління **Матяша I Корвіна** (1458—1490 рр.).

Матяш навів лад у державі, упорядкувавши управління, фінанси, суди, військо (створив постійне наймане військо — «Чорну армію»). На державну службу він брав людей за професійними ознаками, а не за знатністю. Король законодавчо впорядкував відносини між селянами і феодалами. Успішні заходи Матяша у внутрішній політиці забезпечили йому можливість проводити активну зовнішню політику. Проте всі ці здобутки були втрачені після його смерті, а Угорщину незабаром захопили турки.

5. Польське королівство. Західнослов'янська держава Польща утворилася із союзів племен, які розселилися в басейні річки Вісли: полян, слензан, куявів, мазурів та інших. Центром формування державності стало племінне об'єднання полян, розташоване в районі міста Гнезно. Від цього племінного об'єднання й походить назва держави Польща.

Першим відомим польським князем був **Мешко I** (960—992 рр.) із династії П'ястів. У 966 р. князь Мешко I прийняв християнство від німецьких єпископів за західним обрядом.

Значно збільшив територію Польщі син Мешка I **Болеслав I Хоробрий** (992—1025 рр.). У 1018 р. він захопив Чехію та Моравію. У 1000 р. в місті Гнезно було створено архієпископство. Цим актом польська церква проголосила свою незалежність від німецького архієпископа. У **1025 р.** Болеслав I прийняв титул короля.

У 1139 р. польський король Болеслав III Кривоустий розділив свої володіння між синами на чотири князівства. У XII—XIII ст. Польща, як і інші держави Центральної та Східної Європи, поринула в період роздробленості. Країна ледь не втратила незалежність під ударами Тевтонського ордену й монголів.

Проте феодална роздробленість не зупинила господарський розвиток польських земель. У XIII ст. завдяки німецьким і єврейським переселенцям бурхливо розвивалися нові міста. Зміцнення міст, яким надавалося право самоврядування, сприяло розвитку торгівлі й ремесел. Основні торговельні шляхи пролягали через Краків—Торунь—Хелм—Гданськ і Львів—Краків—Вроцлав.

Господарський розвиток сприяв формуванню основних станів польського суспільства. Панівний стан складали

«Чорна армія» Матяша I Корвіна застосовувала вогнепальну зброю. Сучасний малюнок

Болеслав I Хоробрий.
Художник Я. Б. Якобі. 1828 р.

Із містом Гнезно у Великій Польщі пов'язаний переказ про те, як легендарний князь Лех, вождь племені полян, одного разу побачив на великому дубі гніздо білого орла. «Будемо гніздитися тут!» — вигукнув Лех і наказав заснувати на цьому місці свою столицю, яку назвав Гнезно («Гніздо»). Зображення білого орла на червоному тлі стало гербом Польщі, а червоний і білий кольори — кольорами державного прапора.

Казимир III.
Художник Я. Матейко

Герб Польщі

Казимир III уклав два збірники законів — Віслицький і Петрковський (1346—1347 рр.). Реформи зміцнили королівську владу, але це не мало достатньої підтримки в суспільстві. Спертися на міста в боротьбі проти магнатів польські королі не могли через їхній німецько-єврейський характер. Шляхта, яка ворогувала з магнатами, після здобуття привілеїв у 1374 і 1454 рр. сама стала на шлях обмеження королівської влади.

магнати — великі землевласники, які домоглися закріплення за собою спадкового землеволодіння, а також **шляхта** — служива знать. Привілейованим станом суспільства було духовенство, яке володіло значними маєтками та мало низку привілеїв.

У період феодальної роздробленості відбулися значні зміни і в житті селянства. Залежна частина селян переводилася на фіксований податок (чинш), натуральний або грошовий, що давало їм більшу господарську самостійність.

Господарське піднесення польських земель, постійна зовнішня загроза, етнічна й церковна єдність стали основою для об'єднання польських земель і зміцнення королівської влади.

Період роздробленості в історії Польщі завершився за правління **Владислава Локетек** (1306—1333 рр.). Після відновлення єдиної Польської держави в 1320 р. Владислава Локетек проголосили королем.

Його політику продовжив син **Казимир III Великий** (1333—1370 рр.). Для зміцнення внутрішнього становища Казимир III запровадив реформи. Він переділив Польщу на адміністративні одиниці (воєводства, каштелянства), на чолі яких поставив своїх прибічників. Далі король створив загальнопольські органи: королівську канцелярію, центральну скарбницю, суд, військо. Було проведено грошову реформу: введено повноцінну монету — краківський гріш, що сприяло пожвавленню торгівлі.

Для українського народу правління Казимира III означувалося приєднанням у 1349—1352 рр. Галичини, а в 1366 р. — частини Волині. Також король до свого титулу додав «Король Русі».

6. Велике князівство Литовське. Перша згадка про Литву датується 1009 р. На той час там проживали окремі язичницькі литовські племена. Опинившись під загрозою знищення хрестоносцями, литовці в середині XIII ст. об'єдналися під владою князя Міндовга.

У першій половині XIV ст. за князів **Вітеня** (1293—1316 рр.) і **Гедиміна** (1316—1341 рр.) Велике князівство Литовське захопило білоруські й частину українських земель. Гедимін став засновником литовської династії. На час його правління припали перші відомості про місто Вільно (Вільнюс), яке згодом стало столицею Великого князівства Литовського.

За часів Гедиміна та **Ольгерда** (1345—1377 рр.) князівство швидко розширювалося за рахунок земель Русі. Завдяки значним територіальним здобуткам Литва перетворилася на велику державу. На всіх приєднаних землях литовські князі залишали існуючий соціально-політичний

лад, говорячи: «*Ми старого не рушимо і нового не вводимо*». Ключовою подією в переході більшості українських земель під владу Литви стала перемога над монголами в битві на Синіх Водах (1362 р.).

Розширення меж Великого князівства Литовського призвело до конфлікту з Московською державою. Литовсько-московська війна 1368—1372 рр. стала початком тривалої боротьби держав за панування у Східній Європі.

Після смерті Ольгерда постало питання про цілісність Великого князівства Литовського. Наприкінці життя власне литовські й білоруські володіння Ольгерд заповів найстаршому сину від другої дружини **Ягайлу**, який одночасно ставав великим князем. Однак це рішення не влаштовувало молодших синів. Проти Ягайла також виступили полоцький, подільський, волинський і чернігівський князі, які були синами Ольгерда від першої дружини.

У 1381 р. князь **Кейстут**, брат Ольгерда, захопив Вільно й усунув Ягайла від влади. Останній утік до Тевтонського ордену і за його підтримки вже наступного року відновив свою владу, полонивши Кейстута та його сина **Вітовта**. Вітовту пощастило втекти до пруссів.

Тим часом помер угорський король Лайош I Великий, який одночасно був і польським королем. У 1383 р. польські магнати проголосили королевою Польщі його 12-річну доньку Ядвігу, яка була заручена з австрійським герцогом Вільгельмом. Проте польські магнати, не бажаючи бачити на своєму престолі Вільгельма, запропонували її руку великому князеві Ягайлу. Їхньою метою було приєднати литовські землі та поширити на них владу католицької церкви, а також за підтримки Великого князівства Литовського завершити боротьбу проти Тевтонського ордену. У свою чергу, Ягайло прагнув за допомогою Польщі приборкати своїх противників.

У **1385 р.** було укладено **Кревську унію**, згідно з якою Ягайло зобов'язувався прийняти католицизм, охрестити все литовське населення та приєднати до Польщі землі Великого князівства Литовського. У лютому 1386 р. Ягайло прибув до Кракова, хрестився, прийнявши ім'я Владислав, одружився з королевою Ядвігою і став коронованим польським королем.

Проте об'єднання двох держав не відбулося, оскільки проти цього виступила частина литовсько-руської знаті на чолі з князем Вітовтом. Він усе життя присвятив боротьбі за зміцнення незалежності й розширення меж Великого князівства Литовського.

Безпосереднім наслідком Кревської унії стало те, що об'єднані сили Польщі та Литви спромоглися зламати силу свого основного противника — Тевтонського ордену в **Грюнвальдській битві 1410 р.**

Герб Литви

Уявний портрет Ольгерда.
Гравюра. 1578 р.

Унія — об'єднання, союз.

Оригінальний текст Кревської унії

Герман фон Зальц.
Середньовічна мініатюра

Після втрати своєї державності Тевтонський орден зберігся в деяких містах Священної Римської імперії та Австрії і надавав найманців для війн у Європі. У 1809 р. орден було ліквідовано. Свою діяльність він відновив у 1923 р. як суто релігійна організація під зверхністю римо-католицької церкви. Сьогодні орден функціонує в Німеччині, Австрії, Чехії, Італії, Словаччині та Словенії й налічує близько 1000 членів.

Печатка Ордену мечоносців

7. Духовно-рицарські ордени в Балтії. Землі Балтії, як і Палестина та Піренейський півострів, стали об'єктом експансії духовно-рицарських орденів. Проте тут рицарі-ченці намагалися поширити християнство на території, де сповідували язичництво. Щоправда, християнізація часто перетворювалася на винищення місцевих слов'янських і балтських племен та заселення цих земель німецькими селянами та міщанами. Наймогутнішим орденем, що діяв у Балтії, як ви вже знаєте, був **Тевтонський**.

Тевтонське братство церкви Святої Марії Єрусалимської було затверджене буллою Папи Римського Климента III 6 лютого 1191 р. Через п'ять років в Акрі (нині територія Ізраїлю) воно було перетворене на духовно-рицарський орден під зверхністю Папи та імператора Священної Римської імперії для захисту німецьких рицарів, лікування хворих і боротьби з противниками католицької церкви. Проте на Близькому Сході орден не прижився.

Завдяки зусиллям великого магістра **Германа фон Зальца** Тевтонський орден отримав у володіння міста Ешенбах і Нюрнберг у Баварії, а після хрестового походу проти пруссів у 30-х рр. XIII ст. — землі на правобережжі Вісли, де була заснована Тевтонська держава. Від 1309 р. столицею ордену стало місто Марієнбург. Орден дуже швидко набув такого впливу, що міг самостійно визначати свою внутрішню та зовнішню політику, яка іноді суперечила позиції католицької церкви. Орден вів боротьбу з католицькою Польщею, відвоювавши в неї приморські володіння. Під час захоплення Гданська в 1308 р. тевтонці знищили все слов'янське населення міста (10 тис. осіб). Також орден активно воював із руськими князівствами та згодом із Великим князівством Литовським. Проте поразка в Грюнвальдській битві підірвала сили ордену. Він став васалом Польщі.

У той час як тевтонці переважно воювали в Пруссії, ризький єпископ створив **Орден мечоносців**. Завдяки рицарям єпископ поширив свою владу на територію сучасної Латвії та Естонії. Проте в 1236 р. мечоносці зазнали поразки, яка призвела до ліквідації ордену в 1237 р. На його основі був утворений **Лівонський орден**, який був підрозділом Тевтонського ордену.

Поступово лівонці стали могутньою організацією, яка змогла викупити в данського короля Вальдемара IV Естляндське герцогство й міста Ревель (Таллінн) і Нарву. Більше того, Лівонський орден не брав участь у Грюнвальдській битві, тому пережив самих тевтонців. Проте в 1558 р. московський цар Іван Грозний розбив лівонське військо й захопив більшу частину його земель. Орден було ліквідовано.

Діяльність Тевтонського та Лівонського орденів змінила життя племен Балтії та багато в чому заклала підвалини для існування та кордонів сучасних Латвії та Естонії.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У результаті Великого розселення слов'ян (V—VII ст.) слов'янські племена опанували простори Європи. Першою слов'янською державою вважається князівство Само (623 р.).
- У XIV—XV ст. у країнах Центральної та Східної Європи відбувалися національно-визвольні рухи під релігійними гаслами, а також боротьба церков (католицької та православної).
- Ключовими подіями в цей період стали: закріплення роздробленості німецьких земель («Золота булла»), гуситські війни, зупинення німецької експансії на Схід, початок об'єднання Польщі та Литви в єдину державу, злет і занепад Угорщини.
- Діяльність духовно-рицарських орденів призвела до оніччення окремих територій Східної Європи.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Історія з географією». *Правила гри.* Формуються дві команди. Перша команда називає подію, інша — відповідає, у якій державі вона відбулася. У наступний хід друга команда називає подію, перша — відповідає. Серія запитань і відповідей складається з 12. Перемагає команда, яка дала більше правильних відповідей.
2. Які слов'янські держави виникли в результаті Великого розселення слов'ян? 3. Коли і як виникла Великоморавська держава? Що призвело до її загибелі? 4. Укажіть причини і привід гуситських війн. Які реформи здійснили гусити, захопивши владу? З'ясуйте головні наслідки їхнього руху. 5. У якому році угорці здобули нову батьківщину? Що зумовило перетворення Угорщини на королівство? 6. Які чинники спонукали до об'єднання Польщі та зміцнення королівської влади? Що стримувало зміцнення королівської влади в Польщі? 7. Як було створене Велике князівство Литовське? Чому Литва стала однією з наймогутніших держав Східної Європи? У чому полягали мета та наслідки укладення Кревської унії? 8. Як відбувалася християнізація держав Центральної та Східної Європи? Чому Литва останньою прийняла християнство?
9. Складіть таблицю «Утворення нових держав у Центральній та Східній Європі в IX—XI ст.». 10. Охарактеризуйте діяльність братів Кирила і Мефодія. 11. Дайте оцінку діяльності польського короля Казимира III.
12. **Робота в парах.** За додатковими джерелами підготуйте презентацію «Тевтонський і Лівонський ордени». 13. **Робота в малих групах.** Дайте оцінку поглядам таборитів. Чи можливо на таких принципах побудувати суспільство? 14. Чому угорці, на відміну від своїх попередників — кочовиків, які оселялися в Паннонії, змогли створити державу, що стала частиною європейських народів? 15. **Колективне обговорення.** Якою є роль рицарських орденів в історії країн Балтії?

Запам'ятайте дати

- IX — початок X ст. — утворення Чеської держави
- Кінець IX ст. — вторгнення в Європу угрів
- 924—935 рр. — правління в Чехії князя Вацлава
- 1000 (1001) р. — коронування Іштвана I
- 1333—1370 рр. — правління польського короля Казимира III Великого
- 1410 р. — Грюнвальдська битва
- 1419—1434 рр. — гуситські війни

Собор Святого Матяша в Будапешті, у якому відбулася коронація Матяша I Корвіна. Готичний стиль. Сучасний вигляд

Верхній замок у Вільнюсі. Віртуальна реконструкція. До наших днів збереглися вежа Гедиміна (крайня праворуч) і фундамент

§ 21. Північно-Східна Русь. Утворення та зміцнення Московської держави

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: чим відрізнялися в розвитку Володимиро-Суздальське князівство й Новгородська земля; як було зупинено німецький «наступ на Схід»; про монгольську навалу та її наслідки; як на просторах Північно-Східної Русі постала Московська держава; що таке «ярлик».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були причини дроблення Русі-України? 2. Якими були відносини Русі-України з кочовими народами?

Пам'ятник Юрію Долгорукому в Москві. Скульптори С. Орлов, А. Антропов, М. Штамм

З ім'ям Юрія Долгорукого пов'язана перша літописна згадка про місто Москва (1147 р.).

Карта «Східна Європа в XIII—XV ст.»

За часів правління князя Всеволода у Володимиро-Суздальському князівстві почала збільшуватися кількість **дворянства** — людей, які служили князеві й отримували за це землю, прибутки та інші привілеї.

1. Володимиро-Суздальське князівство. Із 30-х рр. XII ст. Русь-Україна почала розпадатися на окремі князівства. Одним із впливових стало **Володимиро-Суздальське князівство**. До IX ст. тут жили угро-фінські племена. Лише на межі IX—X ст. сюди почали переселятися слов'яни.

Володимиро-Суздальське князівство спочатку називали Ростовським, потім Ростово-Суздальським. Його піднесення відбулося за князя **Юрія Долгорукого** (1125—1157 рр.) та його сина **Андрія Боголюбського** (1157—1174 рр.). Свое прізвисько Юрій Долгорукий отримав, мабуть, за намагання приєднати до своїх земель якнайбільше нових територій. Проте якщо батько бажав посісти великокнязівський київський престол, то син вирішив просто знищити давню столицю Русі-України. У **1169 р.** військо Андрія Боголюбського штурмом узяло Київ і пограбувало його.

Проте більшість воєнних походів Андрія Боголюбського були невдалими. У поразках він звинувачував бояр і влаштовував розправи над ними. Зрештою бояри організували змову та вбили свого князя.

Новим князем став **Всеволод Велике Гніздо** (1176—1212 рр.). Свое прізвисько він отримав за те, що мав вісім синів і вісім онуків — усі наступні князі володимирські й московські до XVI ст. включно були його нащадками.

Як і попередники, Всеволод вів боротьбу з боярами. У цій боротьбі він спирався на міста та дрібних землевласників, які перебували на службі в князя (згодом отримали назву **дворяни**). Приборкавши бояр, Всеволод усе частіше втручався у справи інших князівств і вів війни проти сусідів. Він підкорив Рязанське князівство і в 1183 р. здобув блискучу перемогу над Волзькою Булгарією.

Після смерті Всеволода в 1212 р. єдине Володимиро-Суздальське князівство було поділене на сім окремих князівств, а згодом розпалося на уділи.

2. «Пан Великий Новгород». Особливе місце серед руських князівств посідала Новгородська земля. «**Пан Великий Новгород**», як шанобливо називали її сучасники, охоплю-

вав величезну територію Північної Русі: від Балтійського моря на заході до Уральських гір на сході та від Білого моря й узбережжя Північного Льодовитого океану на півночі до межиріччя Волги й Оки на півдні.

Князівської династії в Новгороді не було. Князь передусім очолював воєнну дружину, яку приводив із собою. Дружина князя була лише невеликою частиною новгородського війська, його основу становило ополчення.

Із 1136 р. жителі міста укладали з князем спеціальну угоду — **ряд**, за яким князеві заборонялося втручатися у справи міського управління, несправедливо карати новгородців, змінювати посадових осіб і мати власність у Новгородській землі. Князь був підпорядкований народним зборам — **вічу**.

Вищим станом суспільства було боярство. Багаті боярські родини керували політичним життям міста, володіли землями, лісами, рибними угіддями, що давали їм хутро, мед, віск, рибу та інші продукти. Зовнішня та внутрішня торгівля була основним джерелом багатства Новгороду.

Отже, після подій 1136 р. до влади в Новгороді остаточно прийшла міська аристократія — боярство, купецтво та архієпископ. Установилася форма державного правління, що дістала назву **боярська (аристократична) республіка**.

У Новгороді було багато чудових архітектурних пам'яток. Син Ярослава Мудрого побудував тут Софійський собор, що за своєю красою та монументальністю не поступався Софії Київській. Своєю величною красою дивували гостей міста Антоніїв і Георгіївський монастирі, церква Спаса на Нередиці та багато інших пам'яток.

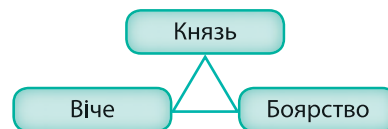
У XIII ст. в результаті німецької колонізації Балтії сусідами Новгороду і Пскова стали Тевтонський орден та Орден мечоносців (згодом постав єдиний Лівонський орден). Спроба рицарів розширити свої володіння на схід призвела до збройного протистояння. Відбулося декілька битв, серед яких відомими стали битви під Юр'євом (Тарту) у 1234 р. та «Льодове побоїще» 1242 р.

У 1243 р. було укладено мир, за яким установлювався постійний кордон між Новгородом і Лівонським орденом. Також Новгороду вдалося зупинити спробу Швеції закріпитися у східній частині Фінської затоки в гирлі річки Нева (Невська битва 1240 р.).

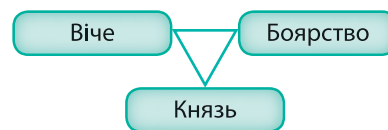
Ці події відбувалися в час, коли землями Північно-Східної Русі просувалася монгольська навала.

3. Монгольська навала та золотоординське ярмо. На початку XIII ст. в монгольських степах **Чингізхан (Темуджин)** об'єднав більшість монгольських племен. Європейці часто називали монголів татарами. Для зміцнення влади Чингізхан запровадив десяткову систему організації суспільства й армії. Завдяки таким порядкам порівняно

Володимиро-Суздальське князівство

Великий Новгород

Галицько-Волинська держава

Моделі влади в руських князівствах

? Визначте за схемами, у чому принципова різниця в моделях влади князівств. У чому це проявлялося?

Вищим органом влади в Новгороді було віче. До його складу входили 400—500 найзаможніших новгородців — велике боярство й багате купецтво. Віче мало право укласти мир, оголошувати війну, ухвалювати закони, усувати й запрошувати князів. На вічі обирали міську владу.

Новгород був одним із найбільших міст Європи. Вулиці вкривав дерев'яний настил, що постійно оновлювався, існували складні дренажні системи для відведення ґрунтових вод. Новгород був, мабуть, єдиним містом у середньовічній Європі, де більшість населення була письменною.

Чингізхан.
Середньовічний малюнок. XIII ст.

Усе доросле монгольське населення поділялося на тумени (10 тис. осіб), тисячі, сотні й десятки. Десяток зазвичай складався із членів одного роду. Такий поділ зберігався як у мирний, так і у воєнний час. Якщо хоча б один воїн із десятка тікав із поля бою або зраджував свого хана, то покаранню підлягав увесь десяток; якщо у зраді був винен десяток, то каралася сотня.

Батий на престолі. Середньовічна мініатюра

Ярлик (тюрк. «указ») — грамота золотоординських ханів, що давала право на управління князівствами або окремими територіями.

нечисленний народ (близько 100 тис. воїнів — у кочовиків воїном був майже кожен третій) зміг підкорити своїй владі величезні території (Південний Сибір, Далекий Схід, Китай, Середню Азію, Закавказзя).

У 1236 р. військо із 30—40 тис. воїнів під керівництвом онука Чингізхана **Бату (Батия)** рушило в Західний похід. Першою їх жертвою стала Волзька Булгарія, після чого монголи розгромили Рязанське князівство. Далі військо рушило на Володимиро-Суздальське князівство, яке теж не встояло під ударами монголів. Князь Юрій Всеволодович у битві на річці Сіть (1238 р.) загинув разом зі своїм військом.

Весняне бездоріжжя та втрати змусили Батия повернути назад. У верхній течії Оки військо несподівано застрягло на сім тижнів біля Козельська (Чернігівське князівство). «Зле місто», як його назвали монголи через тривалий опір, зрештою було захоплено, а всі його жителі загинули.

Після відпочинку в 1239 р. військо знову рушило в похід, цього разу на південь. Розоривши Чернігівське й Переяславське князівства, монголи також захопили Крим. У 1240 р. вони рушили на Київ. Давня столиця Русі-України не витримала їхнього удару. Після загарбання Києва Батий «вогнем і мечем» пройшов землями Галицько-Волинської держави. Спустошивши руські князівства, війська вдерлися до Польщі, Угорщини, потім Чехії, Далмації, дійшовши до узбережжя Адріатичного моря. На зворотному шляху вони розгромили Сербію, Болгарію. Повернувшись у причорноморські й прикаспійські степи, монголи заснували там у 1242 р. державу, що дістала назву **Золота Орда**. Більшість руських князівств опинилася під монгольським пануванням.

Золота Орда, яка займала територію від Тихого океану до Чорного моря, входила до складу величезної імперії монголів.

4. Початок піднесення Москви. Центром самостійного князівства Москва стала в XIII ст. Династію московських князів започаткував Данило Олександрович. За правління Данила та його сина Юрія почалося територіальне зростання Московського князівства. Юрій намагався стати великим князем володимирським, але невдало. Після смерті Юрія князем став його брат **Іван Данилович Калита** (1325—1341 рр.). Слово «калита» означає «грошовий мішок». Це був князь-скнара. Про його багатства склали легенди, проте насправді все воно могло вміститися в одній скрині.

Московські князі прагнули отримати ханський **ярлик** на велике князювання, а це означало право на збір данини для Золотої Орди. Основним суперником Москви в боротьбі за ярлик було Тверське князівство. У боротьбі між князівства-

ми застосовувалися будь-які засоби: підступи, доноси, убивства. Зрештою ярлик у 1328 р. дістався Івану Калиті. Політику Івана Калити продовжили його сини й онуки.

5. Правління Дмитра Донського. Куликовська битва.

У 1362 р. московським князем став **Дмитро Іванович** (1362—1389 рр.). На відміну від своїх попередників, які діяли хитрістю та обманом, Дмитро більшість питань вирішував силою. Майже щороку йому доводилося воювати. У 1375 р. Дмитро організував великий похід проти Твері та примусив її визнати його владу й відмовитися від претензій на велике князювання.

Правління Дмитра Івановича припало на час «великого замяття» (міжусобиці) в Орді. Його спроба скористатися цим призвела до битви з одним із претендентів на ханський стіл — ханом Мамаєм, який не походив із роду Чингізидів.

Два війська зішлись на березі річки Дон на **Куликовому полі**. За літописом, бій розпочався вранці **8 вересня 1380 р.** із двобою монгольського воїна Челубея та руського богатиря Олександра Пересвета. Розігнавши коней, воїни зіткнулися у відчайдушному поєдинку та обидва впали мертвими. Після цього монголи рушили в атаку. Їм вдалося розгромити кілька руських полків і почати оточення основних сил. У вирішальний момент із засідки в тил монголам ударив засадний полк на чолі з Дмитром Коріятовичем. Це змінило перебіг бою.

Монголи на чолі з ханом Мамаєм зазнали поразки. За перемогу на Куликовому полі Дмитра Івановича згодом прозвали **Донським**, хоча як полководець він ніяк не проявив себе під час битви. Значна частина істориків заперечує факт битви або її масштаби, спираючись на археологічні дослідження на Куликовому полі. Проте ця подія згодом стала важливим психологічним моментом у розриві відносин між Москвою та Золотою Ордою.

У **1382 р.** несподівано монгольський хан Тохтамиш, який повернув собі владу в Орді після поразки Мамає, підступив до Москви та спалив її.

Князь Дмитро швидко відбудував столицю, звів перші кам'яні стіни. Однак йому знову довелося визнати зверхність Орди. У 1389 р. Дмитро Донський раптово помер.

Проте напередодні він змінив систему престолонаслідування. Дмитро домігся від свого брата Володимира Андрійовича відмови від права на престол на користь свого сина. Тепер влада великого князя, а згодом царя переходила від батька до сина, а не до брата.

6. Становлення Московської держави. Іван III.

Наступником Дмитра Донського став його син **Василь I** (1389—1425 рр.). За його правління було здійснено першу спробу приєднання значних володінь і створено ту соціальну базу,

Причини посилення Москви

Зручне географічне розташування: проходження важливих торговельних шляхів і захищеність від набігів кочовиків

Особисті якості московських князів, які не зупинялися ні перед чим задля досягнення поставленої мети

Установлення московськими князями союзу із Золотою Ордою

Швидке зростання кількості населення за рахунок переселення з розорених монголами районів

Вдала господарська політика князів, що забезпечила швидкий економічний розвиток земель

Перехід на службу до московських князів бояр і дворян із різних руських князівств

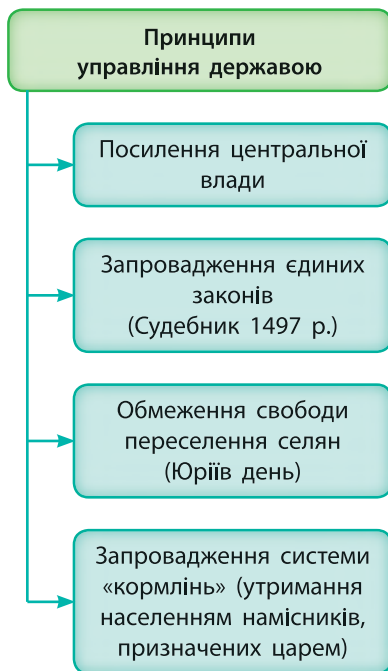
Чітко визначена система престолонаслідування

Перетворення Москви на духовний центр після перенесення до неї резиденції київського митрополита

Причини перетворення Москви на центр об'єднання земель Північно-Східної Русі

«Стояння на Угрі».
Середньовічна мініатюра

Зміни в управлінні Московською державою за Івана III

на яку спиралася влада великого князя, — боярство. Це були великі землевласники, які отримали свої землі в спадок і походили з родів удільних князів. У 1393 р. Василь I приєднав до Москви землі Нижньгородського князівства.

Перша чверть XV ст. була для Москви тяжкою: три війни проти Литви; спустошливий набіг монголів під проводом Едигея в грудні 1408 р.; постійні конфлікти з Новгородом; відновлення давньої суперечки: хто правитиме після смерті великого князя — син, брат чи племінник.

У міжусобній війні переміг син Василя I Василь, який дістав прізвисько Темний. Він був осліплений під час боротьби за владу. Ставши великим князем московським, **Василь II** (1425—1462 рр.) знищував усіх, хто зазіхав на його владу.

Його наступник **Іван III** (1462—1505 рр.) продовжив політику розширення меж Московської держави. У **1471 р.** московське військо рушило на Новгород. На річці Шелонь відбулася битва, у якій новгородці зазнали поразки. Новгород потрапив у залежність від Москви.

Після приєднання Новгорода землі головного суперника Москви — Твері — опинилися в оточенні, і в **1485 р.** жителі міста визнали владу Івана III. Того самого року Іван III оголосив себе «**государем усієї Русі**». У документах почала з'являтися назва «Росія» (грецький переклад назви «Русь»). До того ж його одруження з імовірною родичкою останнього візантійського імператора Зоєю (Софією) Палеолог дало змогу Москві висловлювати претензії на роль центру православ'я після загибелі Візантійської імперії.

Завдяки зростанню могутності Московської держави Іван III пішов на остаточний розрив з Ордою. У 1476 р. він відмовився сплачувати данину, а в 1480 р., коли хан Ахмед рушив на Москву військо, вивів йому назустріч своє. Тиждень стояли два війська на протилежних берегах річки Угри, не наважуючись розпочати битву. Це протистояння монгольських і московських військ дістало назву «**Стояння на Угрі**». Зрештою **11 листопада 1480 р.** ханське військо відступило. Москва утвердила свою незалежність.

При великому князі існував дорадчий орган — **Боярська дума**, членів якої князь призначав із-поміж знаті. До порад думи князі, як правило, дослухалися.

Важливою справою Івана III було створення в **1497 р.** першого збірника законів Московської держави — **Судебника**. У ньому було чітко визначено владні повноваження посадових осіб, норми покарання за злочини. Судебник закріпив залежність селян від їхніх землевласників. Було встановлено **Юріїв день (26 листопада)**, за тиждень до якого й тиждень після якого селянину дозволялося переходити до нового господаря. Крім того, Іван III започаткував

створення центральних урядових установ — **приказів**, що відповідали за певні галузі управління державою.

Отже, за Івана III було загалом завершено об'єднання земель Північно-Східної Русі в Московську державу, зміцнено владу великого князя, який став государем.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- На початку XII ст. Русь-Україна фактично розпалася на окремі князівства, які зберігали династичну єдність. Монгольська навала остаточно визначила різну історичну долю князівств.
- Московські князі, знайшовши спільну мову з монгольськими ханами, розгорнули боротьбу за об'єднання земель Північно-Східної Русі під своєю владою.
- У 1480 р. за правління Івана III Москва позбулася монгольської залежності.
- Іван III також провів низку реформ, що зміцнили владу великого князя, який став государем. Виникла нова централізована держава, що претендувала на панування на континенті.
- Після падіння Константинополя Московська держава залишилася єдиною православною країною.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Речення за реченням».
Правила гри. Учні та учениці об'єднуються в шість команд. Кожна команда має переказати один пункт параграфа, не користуючись підручником. Учасники та учасниці команди по черзі виголошують по одному реченню за змістом визначеної теми. За зупинку понад 30 секунд і помилкове твердження нараховуються штрафні бали.
2. Назвіть наймогутніші держави, що виникли на північно-східних землях Русі. 3. Якими були наслідки монгольської навали для земель Північно-Східної Русі? 4. У якому році була заснована Москва? Хто започаткував династію московських князів? 5. Чому в Новгороді не сформувалася власна князівська династія? 6. **Колективне обговорення.** Чому саме Москва стала центром об'єднання земель Північно-Східної Русі? Яку політику проводили перші московські князі? 7. **Робота в малих групах.** Як склалися відносини московських князів із Золотою Ордою? Як це вплинуло на піднесення Москви? Як і в якому році Московська держава позбулася монгольської залежності?
8. Складіть план пункту «Пан Великий Новгород» і підготуйте розповідь за ним. 9. Визначте основні риси політики Івана III. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
10. **Робота в парах.** За додатковими джерелами підготуйте презентацію про видатні пам'ятки культури Московської держави.
11. Які наслідки мала Куликовська битва для подальшого розвитку Північно-Східної Русі?

Запам'ятайте дати

- **1136 р.** — утворення Новгородської республіки
- **15 червня 1240 р.** — Невська битва
- **5 квітня 1242 р.** — «Льодове побоїще»
- **8 вересня 1380 р.** — Куликовська битва
- **Листопад 1480 р.** — «Стояння на Угрі»
- **1497 р.** — створення Судебника

Софійський собор у Новгороді.
Сучасний вигляд

Новгород. Історична частина міста. Сучасний вигляд

§ 22. Утворення Османської імперії

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як виникла нова імперія, що згодом розкинулася на трьох континентах; завдяки чому османам удалося здійснити такі значні завоювання; як загинула Візантійська імперія; до яких наслідків призвели завоювання османів; як розвивалася турецька культура Середніх віків; хто такі «султан», «яничари»; що таке «медресе».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були причини занепаду Візантійської імперії? 2. Із якими противниками довелося вести боротьбу Візантійській імперії?

Осман. Середньовічна мініатюра

Султан — титул монархів у деяких країнах Сходу.

Стефан Душан.
Середньовічна фреска. XIV ст.

1. Перші турецькі держави. Утворення Османської держави. Як вам уже відомо з історії Візантійської імперії, наприкінці XI ст. в Малу Азію проникли турки-сельджуки (тюркські кочові племена із Середньої Азії), які відтіснили візантійців на захід і створили там свою державу — Румський султанат. Уся їхня подальша історія проминула в постійних війнах проти сусідів: візантійців, арабів, персів та інших народів. Турки-сельджуки відіграли вирішальну роль у розгромі держав хрестоносців у Палестині. Однак постійні війни та внутрішні негаразди підірвали міць їхньої держави.

У XIII ст. в Малу Азію переселилася значна кількість кочових тюрків (етнічно близьких до сельджуків), які тікали від монгольської навали. Ці племена розселилися на сельджуцько-візантійському прикордонні. Вони здійснювали набіги на Візантію або ж наймалися до візантійців для боротьби проти болгар, сербів і навіть сельджуків.

Поступово кочовики почали створювати свої князівства-емірати, які після занепаду держави сельджуків здобули незалежність. Серед їхніх правителів — **емірів** — найбільш відомим є **Осман**. Він розширив кордони своїх володінь, об'єднав під своєю владою інші тюркські племена, які почали називатися турками-османами. Датою заснування держави турків-османів вважається **1299 р.** Згодом еміри Османської держави прийняли титул **султана**.

2. Завоювання османських султанів у Європі та Азії.

Коли на заході Малої Азії зростала й могутнішала Османська держава, її сусіди перебували в занепаді. Так, Візантійська імперія разом з останньою династією Палеологів ледь відродилася від погрому хрестоносців у 1204 р. і вже не мала сил протистояти новій загрозі. До того ж османи на завойованих у Візантії землях накладали на населення значно менший податок, ніж за часів імперії. Болгарське царство, яке у XIII ст. було найбільшим на Балканському півострові, до середини XIV ст. розпалося на три самостійні князівства. Сербське королівство, яке за часів короля

Стефана Уроша IV Душана досягло найбільшого розширення, напередодні турецької навали розпалося на окремі володіння. Крім того, Сербія та Болгарія були давніми суперниками Візантії на Балканах.

Наступники Османа скористалися слабкістю сусідів і продовжили завойовницьку політику. Син Османа Орхан захопив у Малій Азії місто Брус, яке стало першою столицею османів. Потім його військо переправилося через Босфор і захопило місто Галліполі. Османи опинилися в Європі. Наступний правитель османів султан **Мурад I** (1362—1382 рр.) переніс столицю держави в захоплене місто Адріанополь — європейську частину своїх володінь. Мурад I спрямував своє військо на балканські землі. У **1389 р.** на **Косовому полі** зішлись османська й сербська армії. Османська армія кількісно вдвічі переважала сербську, проте серби билися відчайдушно. Хоробрий сербський патріот Мілош Обілич зміг потрапити в табір османів і вбити Мурада I. Сербі перейшли в наступ, але син султана Баязід завдяки рішучим діям розгромив їх. **Баязід I**, який став султаном, підкорив Македонію, Болгарію, частину Сербії та Албанії, а також розширив володіння в Малій Азії.

Завоювання османів непокоїли Захід. Папа Римський оголосив проти них хрестовий похід.

У **1396 р.** військо хрестоносців зустрілося з турками-османами біля міста Нікопол (Болгарія) та було повністю розбите. Візантійська імперія опинилася сам на сам з османами. Із її колишніх територій залишилися Константинополь і незначні володіння в Греції. Візантійський імператор, не маючи армії та грошей, у відчаї звернувся по допомогу до Заходу, але не отримав її.

У **1399 р.** турки знову оточили Константинополь. Не сподіваючись узяти місто штурмом, вони готувалися до тривалої облоги.

Однак несподівано середньоазійський правитель **Тамерлан (Тимур)** розгромив у **1402 р.** під Анкарою султана Баязіда. Османи відступили від Константинополя, а їхня держава розпалася. Ця поразка османів подовжила існування Візантійської імперії ще на 50 років.

3. Утворення Османської імперії. У **1451 р.** османський престол посів 16-річний султан **Мехмед II** (1451—1481 рр.), який відновив завоювання.

Облога Константинополя почалася у **квітні 1453 р.** Турецький флот (130 кораблів) увійшов у Мармурове море. Артилерія почала систематичний обстріл міста та його стін. Перший штурм було відбито. Спроба здійснити підкоп під стіни теж виявилася невдалою. Останньою перемогою захисників міста був прорив п'яťох суден зі зброєю та продовольством. Мехмед II, щоб повністю відрізати місто від зовнішнього світу, наказав турецькому флоту увійти в бухту

Друга чверть XIV ст., період правління **Стефана Душана**, став найславетнішою сторінкою в історії Сербії. Душан захопив на північному заході Боснію, відтіснивши Угорщину, на південному заході — Епір (Албанію), значну частину Фессалії і Македонії та дійшов до берегів Егейського моря, розділивши в такий спосіб навпіл візантійські землі. Він був талановитим організатором держави, навів у ній лад, зумів домогтися прихильності всіх народів, об'єднаних у новому Сербському царстві. Його «Законник» став однією з найвизначніших пам'яток слов'янського права. Проте Душан не встиг установити порядок престолонаслідування, і зібрані ним землі невдовзі було втрачено.

Карта «Утворення Османської імперії»

Битва під Анкарою.
Середньовічна мініатюра

Штурм Константинополя (діорама)

? Складіть розповідь за сюжетом діорами.

Мехмед посів престол ще в дитинстві, але відразу був скинутий. Повернувшись до влади, він стратив усіх своїх родичів, у тому числі 10-річного брата. Це стало страшною традицією. Кожний новий султан, вступаючи на престол, знищував усіх можливих претендентів на владу.

Мехмед II вступає в Константинополь. Художник Ж.-Ж. Бенжамен-Констан. 1876 р.

Золотий Ріг. Однак вхід до неї перекривав масивний ланцюг. Тоді турки за ніч спорудили дерев'яний настил і, змастивши його жиром, перетягнули по ньому з Босфору в бухту свій флот. Із гармат, що були розміщені на кораблях, вони почали обстрілювати місто з півночі.

29 травня 1453 р. турецька армія пішла на штурм. Через дві години османи увірвалися до міста. Щонайменше три дні турки грабували місто, а 60 тис. візантійців було продано в рабство. Мехмед II в'їхав на коні в собор Святої Софії, наказав збити з нього хрест і встановити півмісяць. Собор став найбільшою мечеттю мусульманського світу. Константинополь було перейменовано на Стамбул, почалася його відбудова.

Узяття Константинополя стало не лише початком 30-річного періоду переможних походів султана, за які його називали «Завойовник», а й народженням нової імперії — Османської імперії. Мехмед II захопив решту візантійських володінь, установив повне панування над православними державами — Сербією, Боснією, Валахією.

У 1469 р. турки вторглися в землі Священної Римської імперії, а в 1477 р. вступили у володіння венеціанців. Венеціанці були занепокоєні зростанням могутності турецької держави і з її союзника перетворилися на суперника.

Із падінням Константинополя завершився цілий період європейської історії. Християнська цивілізація втратила один зі своїх центрів. Це мало далекосяжні наслідки, особливо для регіону поширення православної гілки християнства. Основою, на якій будувалося майбутнє Європи, став католицький Захід. Його було переділено між Османською імперією та Польським королівством і Великим князівством Литовським.

Єдиною православною країною, яка залишалася незалежною, була Московська держава.

Завдяки завоюванням Мехмеда II Османська імперія стала європейською державою (щоправда, у географічному

розумінні) та вступила в найблисучіший період свого існування, який тривав до 20-х рр. XVII ст. Одним із чинників швидкого зростання Османської імперії була армія, значна частина якої складалася з добре навчених воїнів.

Чітка централізація Османської імперії давала можливість збирати армії кількістю понад 200 тис. воїнів, тоді як європейські армії налічували лише по кілька десятків тисяч осіб.

Армія складалася з кавалерії (імператорської, легкої та провінційної); піхоти, у якій вирізнялися особливі інженерні, охоронні й інші загони; артилерії, якій не було рівних у Європі; підрозділів **яничарів**.

4. Османська імперія наприкінці XV ст. Турецьке суспільство займалося лише війною, яка стала головним джерелом прибутків нової імперії, а господарство розвивалося завдяки зусиллям підкореного населення. Завоювання супроводжувалися небаченою жорстокістю, пограбуваннями, насильством і вбивствами. Частину населення як здобич продавали в рабство на невольницьких ринках. Немусульманське населення було обкладене податками, які інколи становили половину врожаю. Натомість мусульманське населення або сплачувало незначний податок, або взагалі звільнялося від нього (виконувало військову службу).

На чолі Османської імперії стояв султан, який на початку XVI ст. став ще й халіфом — релігійним лідером мусульман. При султані діяла вища рада — **диван**, яка виконувала дорадчі функції. Спершу апарат управління був нечисленним.

Османська імперія була єдиною воєнною державою Середньовіччя. Її державний устрій та адміністративна структура підпорядковувалися потребам війни. Провінції (на початок XVI ст. їх було 16) поділялися на округи, їхні правителі здійснювали як цивільні, так і військові функції. Вони очолювали ополчення сипахів (воїнів-кіннотників) і місцеві підрозділи яничарів.

Кожен ополченець (сипах) отримував у користування землю (уся земля в імперії була державною), але за це мусив брати участь у воєнних походах. У мирний час він жив у своєму окрузі, де виконував обов'язки охоронця та збирача податків. Сипахи отримували матеріальне забезпечення за рахунок державного податку з населення, розмір якого був чітко визначений.

Чиновники також отримували за службу землю — великі володіння, які заборонялося передавати в спадок. Проте, як правило, посада батька переходила до сина.

Така система управління імперією виявилася найбільш вдалою за часів, коли її територія зростала, а землі було багато. Невеликі податки із селян компенсувалися великою воєнною здобиччю.

Яничари — турецька піхота. Формувалася переважно з християн, які ще дітьми потрапили в полон і виховувалися як воїни, віддані султану та Аллаху.

Яничари під час походу.
Сучасний малюнок

В Османській імперії існував досить дивний звичай, що стосувався проведення смертних вироків. Якщо до смерті було засуджено високопоставлену особу, вона могла спробувати зберегти своє життя. Для цього засуджений мав пробігти певну відстань швидше за ката. Щоправда, зазвичай молоді та витривалі кати були спритнішими за товстих і розпечених чиновників.

Турецький султан на троні.
Сучасний малюнок

Медресе — мусульманські релігійно-просвітницькі та навчальні заклади. У медресе хлопці й дівчата навчалися окремо. Навчання було безкоштовним. Зараз медресе виконують функцію середньої загальноосвітньої школи і семінарії для духовенства.

Медресе Чіфте-Мінаре в Ерзурумї.
Сучасний вигляд

Мечеть Єшил-Джамі (Зелена мечеть) у Бурсі. Сучасний вигляд

Мечеть султана Баязіда II в Стамбулі. Сучасний вигляд

5. Турецька культура XIV—XV ст. Оселившись у Малій Азії в XI ст., пращури турків — сельджуцькі огузи — тривалий час перебували під культурним впливом Ірану, а також Вірменії та Візантії. У містах проживало багато персів, і новоперська мова була офіційною та літературною мовою сельджуків.

На основі традицій мистецтва Ірану, Вірменії та частково Візантії в Малій Азії склався «сельджуцький» архітектурний стиль, головними особливостями будівель якого були високий портал, прикрашений вишуканим орнаментом по каменю, і конічний купол, запозичений, імовірно, у вірмен. Кращими пам'ятками цього стилю були медресе Чіфте-Мінаре в Ерзурумї (XII ст.) і медресе Каратай у Коньї (XIII ст.), мечеть Індже-Мінарелі (XIII ст.) із чудовим різьбленим порталом та струнким мінаретом.

За Османів цей стиль змінив так званий «стиль Бурси», який панував у XIV—XV ст. Його пам'ятками є мечеть Улу-Джамі в Бурсі (межа XIV—XV ст.) та мечеть Єшил-Джамі (Зелена мечеть), декорована фаянсовою плиткою з блакитними поливами та зеленуватою глазур'ю.

Мечеті султана Мехмеда II (1463 р.) і султана Баязіда II (1501—1506 рр.) у Стамбулі знаменують перехід від «стилю Бурси» до класичного турецького стилю, що сформувався на візантійських традиціях (центрально-купольні мечеті, побудовані за зразком церкви Святої Софії, із круглим куполом тощо).

Представниками усної народної поезії малоазійських тюрків-огузів, героїчної та любовної, були мандрівні співці — озани та ашуги (ашики). Література турецькою мовою, із використанням арабського алфавіту, за часів сельджуків тривалий час розвивалася під потужним перським впливом. Син знаменитого поета Малої Азії Джелал ад-Діна Румі, який писав перською мовою, — Султан Валад (помер у 1312 р.) — почав писати вірші турецькою мовою.

Відомими турецькими поетами XIV ст. були Ашик-паша, Юнус Емре (використовував мотиви турецької народної поезії) і Бурхан ад-Дін Сіваський.

У XV ст. відбувся розквіт турецької художньої літератури. Найвидатнішим її представником був поет Неджаті (1460—1509 рр.). Тематами його віршів були весна, кохання, горе, розлука закоханих тощо. Видатним поетом був Хамді Челебі (помер у 1509 р.), автор поеми «Лейлі і Меджнун» та інших творів. Поетеса Міхрі-хатун (померла в 1514 р.) і поет Месіхі (помер у 1512 р.) оспівували земне кохання та обстоювали світський характер поезії.

До XIV ст. включно історичні твори (щоправда, дуже нечисленні) створювалися перською мовою. У XV ст. нащадок поета Ашик-паші, Ашик-паша-заде, і Нешрі започаткували історичну літературу турецькою мовою.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У результаті розпаду держави турків-сельджуків емір Осман зумів згуртувати тюркські племена, які стали турками-османами. Згодом еміри Османської держави прийняли титул султана. Скориставшись ослабленням сусідів, вони поширювали свою владу на нові території.
- За короткий проміжок часу турки-османи підкорили Балкани й Малу Азію. У 1453 р. під їх ударами впав Константинополь. У результаті на карті світу постала нова імперія — Османська імперія, яка продовжила свої завоювання і в наступні століття. Її володіння охоплювали території в Європі, Азії та Північній Африці.
- XIV—XV ст. — період становлення культури Османської імперії. Найбільший вплив на неї справила культура Ірану, Вірменії та Візантії. Найбільших успіхів було досягнуто в архітектурі та літературі.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Знайдіть, покажіть та розкажіть».
Правила гри. Учні та учениці об'єднуються в три команди. Представник(-ця) однієї команди називає географічний об'єкт, який пов'язаний із темою уроку. Представник(-ця) другої команди показує його на карті. Представник(-ця) третьої команди розповідає про цей об'єкт або пов'язану з ним подію. Потім команди міняються ролями. Виграє та команда, яка зробила найменше помилок.
2. Коли і як було створено державу турків-османів? 3. **Колективне обговорення.** Яким було становище держав Балканського півострова напередодні завоювання їх османами? 4. Яка битва відсунула падіння Візантії на 50 років? 5. Використовуючи карту, визначте, які держави знищили турки-османи під час своїх завоювань XIV—XV ст. 6. Чому хрестові походи проти османів виявилися невдалими? 7. Хто такі сипахи? Чим вони відрізнялися від європейських рицарів? Із якою метою було створено військо яничарів?
8. **Робота в парах.** За додатковими джерелами визначте сильні сторони війська турків-османів. 9. Складіть хронологічну таблицю турецьких завоювань.
10. Підготуйте презентацію за темою «Останні дні Візантійської імперії». 11. Чому Османську імперію називають єдиною воєнною державою Середньовіччя? 12. У середині XIV ст. візантійський імператор запропонував сербському королю та болгарському царю укласти союз проти турків-османів, проте отримав відповідь: «Коли прийдуть до нас турки, тоді ми будемо захищатися від них». На яку причину поразки балканських держав указує цей випадок? 13. **Робота в малих групах.** Обговоріть особливості становлення культури Османської імперії. Чому найбільші успіхи були в архітектурі та літературі?

Запам'ятайте дати

- **1299 р.** — утворення держави турків-османів
- **1389 р.** — битва на Косовому полі
- **1451—1481 рр.** — правління султана Мехмеда II
- **1453 р.** — узяття турками Константинополя. Утворення Османської імперії

Практичне заняття за розділом V

Узагальнення за розділом V

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V

Варіант I

Варіант II

Розділ VI. Середньовічний Схід

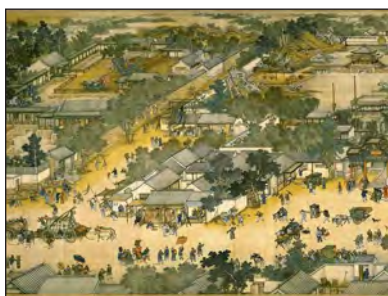
§ 23. Середньовічний Китай та Японія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про особливості розвитку країн Сходу в Середні віки; хто такий Син Неба; як і чому в Китаї утвердилася імператорська форма правління; чому змінювалися імператорські династії; які наслідки для Китаю мало монгольське панування; яким є внесок Китаю в скарбницю світової культури; як виникла держава в Японії та якими були особливості її розвитку в Середні віки; хто такі «самурай», «сьюгун».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як китайці називали свою країну? 2. Чому Велика Китайська стіна не захищала Китай від набігів кочовиків? 3. Що таке централізована держава?

Подорож китайського імператора династії Мін Великим каналом. 1450 р.

Під час фестивалю Цінмін. Середньовічна мініатюра

1. Особливості розвитку країн Сходу. На відміну від Європи, чітку межу переходу країн Сходу (Азія, Північна Африка та Океанія) від епохи Стародавнього світу до Середньовіччя провести майже неможливо. Як і в попередні століття, ці країни розвивалися за власними законами.

У більшості держав Сходу система господарювання була організована за такою схемою. Люди, що обробляли землю, були об'єднані в громади, які мали гарантоване право та обов'язок працювати на ній і використовувати для ведення господарства всі необхідні ресурси: воду, ліс, пасовища тощо. Водночас право володіти й розпоряджатися землею та її ресурсами належало державному апарату. Між громадою та державним апаратом існував чіткий зв'язок. Вироблений надлишковий продукт громада передавала як податок державі, що перерозподіляла його на користь апарату й на громадські потреби (будувалися канали, дороги, храми тощо). Отже, той, хто належав до державного апарату, мав доступ до розподілу вироблених продуктів і, відповідно, отримував їх частку у власність. Чим вищу посаду обіймала людина в державному апараті, тим більшу частку вона отримувала. Тому можна стверджувати, що особливістю країн Сходу (східної цивілізації) була наявність *влади-власності*.

Держава на Сході була міцною та могутньою. Її могутність зростала від продуктивності праці селянина або ремісника. Однак коли в роботі цього чіткого механізму траплялися перебої, і життя суспільства порушувалося, спалахували повстання, виникав голод, занепадали міста тощо. Збій у цій системі відбувався з двох головних причин: коли обсяги податків через нерозважливу політику правителів перевищували можливості виробництва або якщо відбувалося зовнішнє вторгнення, що руйнувало традиційну систему життя.

2. Син Неба та його піддані. Китай за своїм розміром і кількістю населення в Середні віки можна було порівняти з усією християнською Європою. На межі XII—XIII ст. у Китаї проживало близько 100 млн осіб — більше, ніж у Європі. Китайці вважали свою державу центром Землі, а всі народи, що жили навколо, називали варварами.

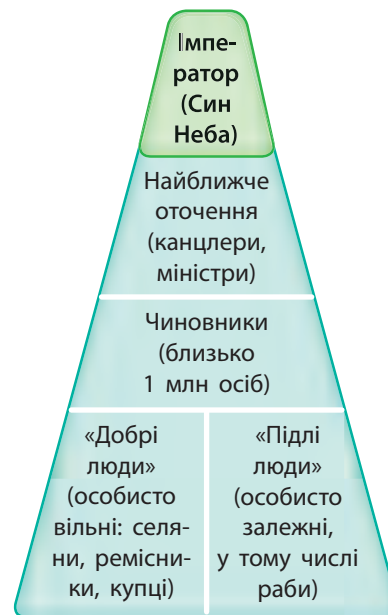
Сильна централізована держава на чолі з імператором склалася в Китаї ще в III ст. до н. е. Від того часу й до початку XX ст. Китай незмінно залишався імперією. Правителя Китайської держави називали **Сином Неба**. Його влада передавалася в спадок й офіційно нічим не обмежувалася. Особа імператора була священною. Він вважався не тільки володарем усіх людей, а й посередником між Небом і «піднебесним світом». Імперію називали втіленням небесного порядку.

Кожен підданий імперії розглядався як інструмент для виконання волі Неба, що передавалася через імператора. У китайському суспільстві існувала сувора система підпорядкування. Нижче імператора (найближче оточення) стояли вищі сановники, як правило, його родичі. Ще нижче — чиновники, що поділялися на велику кількість рангів.

Усіх чиновників у Китаї називали **мандаринами**. За їхньою допомогою імператор і управляв імперією. Щоб стати чиновником, потрібно було здобути відповідну освіту та скласти іспит. Для отримання більш високого рангу знову доводилося складати іспити. До іспитів допускалися всі «добрі люди», які висловили таке бажання (особисто вільні люди). Звичайно, діти чиновників могли краще підготуватися до іспитів. Проте така система забезпечувала доступ до владних структур талановитих людей з усіх верств суспільства. Той, хто складав іспити вищого рівня, отримував місце при дворі й значну платню. Такі люди користувалися повагою і згодом стали називатися **шенші** (*шень* — «той, що носить пояс влади», *ші* — «вчений»). Найнижчу сходинку посідали «підлі люди» — особисто залежні люди, у тому числі раби.

У середньовічному Китаї держава й суспільство продовжували дотримуватися багатьох правил життя, які ще в середині I тис. до н. е. розробив Конфуцій. У Середні віки його оголосили «першим святим». Конфуція називали «вчителем десяти тисяч поколінь», «імператором без трону». На його честь було зведено багато храмів.

Згідно з вченням Конфуція та уявленнями китайців, у суспільстві кожен має знати своє місце: правитель — чесно правити й піклуватися про підданих, чиновники — давати йому мудрі поради, селяни — сумлінно працювати. Вірність, покірність, доброта, почуття обов'язку, повага до старших і батьків проголошувалися головними чеснотами благородної та гідної людини. Їй потрібно було засвоїти 300 головних і 300 додаткових правил поведінки.

Система управління в середньовічному Китаї

Карта «Індія. Китай»

Конфуцій — «імператор без трону». Середньовічна мініатюра

Ян Цзянь, засновник династії Суй.
Середньовічна мініатюра

Лі Юань, перший правитель
династії Тан.
Середньовічна мініатюра

Якщо не дотримуватися норм поведінки, це може викликати гнів Неба: землетруси, повені, війни. Навіть Син Неба може втратити трон.

Китайці вірили, що померлі родичі допомагають живим. Проте для цього померлих треба було забезпечити всім необхідним. До поховань клали різні речі. Згодом справжні речі були замінені на паперові.

У перші століття нашої ери в Китаї почав поширюватися буддизм, який приваблював багатьох проповідями милосердя, загальної рівності перед стражданнями, обіцянками благ за добрі вчинки й покарання за негідні. Буддизм тісно взаємодіяв із конфуціанством. У Китаї були поширені й інші релігії, зокрема даосизм, який проповідував шлях до безсмертя. Характерною рисою середньовічного Китаю були релігійна терпимість і взаємодія релігій.

3. Китай за династій Суй і Тан. Від III ст. до н. е. і до кінця VI ст. китайська цивілізація переживала кризу. Її наслідком стало остаточне затвердження імперії як форми організації китайського суспільства. До того ж цю форму запозичили й сусідні з Китаєм народи: японці, корейці, в'єтнамці.

Переживши роки кризи, розпаду та взагалі зникнення імперії, у 589 р. полководець **Ян Цзянь** силою зброї відновив єдність Китаю. Він був проголошений імператором і заснував династію **Суй (581—618 рр.)**.

Наступник Ян Цзяня **Ян-ді** переніс столицю до невеликого стародавнього міста Лоян. Також він переселив до міста 10 тис. найбагатших сімей Китаю, підкоривши їх своїй владі. Місто прикрасили чудові палаци й парки. В імператорському парку цілий рік зеленіли дерева: взимку їхнє листя і квіти виготовляли із шовку.

Ян-ді вирішив з'єднати дві великі річки — Хуанхе та Янцзи — і розпочав будівництво Великого каналу. Цей водний шлях поєднав господарства півночі й півдня та сприяв розвитку торгівлі. Імператор також зміцнив і добував Велику Китайську стіну (її спорудження розпочалося ще в III ст. до н. е.), Ян-ді вів постійні війни проти сусідів.

Проте цій династії не судилося тривалий час утримувати владу. Нерозважлива внутрішня та зовнішня політика виснажила країну. Зрештою імператор Ян-ді був убитий змовниками. Династія Суй припинила своє існування.

До влади прийшла династія **Тан (618—907 рр.)**. Її перші правителі **Лі Юань** і **Лі Шимін** проводили доволі розважливу політику, яка сприяла розквіту Китаю. Нові правителі перерозподілили землі. Наполегливою працею мільйонів селян спустошені землі перетворилися на родючі ниви, а продумана податкова система забезпечила державі значні прибутки.

Династія Тан здійснювала активну завойовницьку політику. Китай тривалий час воював проти тюрків-кочовиків і розгромив їх на початку VII ст. Це дозволило імперії остаточно встановити свій контроль над Великим шовковим шляхом. Також імперія затвердила свою зверхність над Кореєю, Індокитаєм, Тибетом.

Помітні зрушення відбувалися в господарстві та повсякденному житті Китаю. Поширилося вирощування та споживання рису й чаю, які швидко стали традиційними продуктами харчування китайського населення. Почалося виготовлення цукру із цукрової тростини. Застосовувалася вдосконалена сільськогосподарська техніка: селяни користувалися 11 типами плугів, а також підливним колесом із глечиками, якому надавала руху робоча худоба. Повсюди діяли водяні млини. З'явилися перші вироби з порцеляни.

Від середини VIII ст. влада династії Тан почала слабшати. Постійні війни невпинно погіршували становище населення. По всій країні спалахували селянські повстання, які у 874 р. переросли в одну з найбільших селянських війн. Повсталі виступали проти тягаря податків, несправедливості й жадібності чиновників. Селянське військо під проводом Хуан Чао оволоділо столицею. Імператорський двір утік.

Згодом повстання було придушене. Династія Тан повернулася до влади, але удар, якого вона зазнала від селянської війни, став для неї смертельним. Незабаром держава припинила своє існування.

4. Китай за часів правління династії Сун. На уламках держави династії Тан виникли численні дрібні володіння. Час їхнього існування — 907—960 рр. — називають «епохою п'яти династій і десяти царств». Між ними велася невпинна міжусобна війна, під час якої Китай об'єднався під владою династії Сун (960—1279 рр.).

Щоб налагодити життя в розореній країні, перший міністр двору династії Сун Ван Аньші запропонував провести реформи. Вони передбачали впорядкування податкової системи, відновлення зрошувальних робіт, надання позик селянству, установлення твердих цін на всі товари тощо. Однак противники міністра домоглися його відставки й припинення реформ.

За таких умов північ Китаю захопили племена чжурчженів. Вони утворили державу Цзінь — «Золота» (1115—1234 рр.). На півдні, куди змушений був переїхати китайський імператор, затвердилася династія Південна Сун (1117—1279 рр.). На підвладній їй території розташовувалися головні центри вирощування рису, чаю, виробництва шовку, виготовлення порцеляни. У державі Сун було винайдено папір, порох, книгодрукування, що відіграло величезну роль в історії людства. Саме тут уперше в історії з'явилися паперові гроші. Важливі винаходи було здійснено

Великий шовковий шлях — система караванних доріг, яка існувала з кінця II ст. до н. е. до XVI ст. Вона охоплювала територію від Китаю на Сході до Північної Африки та Іспанії на Заході й сягала понад 7000 км. Вважається, що цей шлях з'явився в результаті масштабної торгівлі шовком, проте він служив не тільки для перевезень шовку, але й для торгівлі іншими товарами. Так, у Китай із Центральної Азії завозили килими, прикраси, коштовне каміння, фарби, породистих коней, а з Китаю доправляли шовкові тканини, залізо, хутра, чай, папір, порох тощо.

Ван Аньші.
Середньовічна мініатюра

**Розповідь
про китайські міста
з «Книги про різно-
манітність світу»
Марко Поло (XIII ст.)**

Місто Таян-фу, куди ми прийшли, велике і красиве, торгівля тут жвава, а також потужна промисловість: виробляють тут багато обладунків для військ великого хана. Багато чудових виноградників і вина виробляють удосталь... Безліч тут шовку: є в них тутові дерева і багато шовковичних черв'яків.

...було там 12 ремесел, і для кожного ремесла було 12 тис. будинків; у кожному будинку було щонайменше 10 осіб, а в деяких 15, а то 30 чи 40, не всі, звісно, майстри, але й робітники, що за вказівкою майстра працюють...

Безліч тут багатих купців, і багато вони торгують... За наказом царя кожен долучався до батьківського ремесла... Навчатися іншого ремесла він не може.

Живуть тут... піддані великого хана; гроші в них паперові.

У цьому місті... всі вулиці вібрувані камінням і цеглою; і верхи їздити, і пішки ходити ними добре.

У цьому місті... добрих 4 тис. лазень; кілька разів на місяць ходять туди, бо чистоти тіла дотримуються...

1. Що з описів Марко Поло могло вражати уяву європейців? **2.** Завдяки чому Китай досяг таких вагомих здобутків?

у військовій справі. Імперія Сун мала на озброєнні потужні металеві пристрої, посудини із запалювальною сумішшю, рухомі вежі з таранами, перші гармати.

Однак ці досягнення не врятували імперію від загибелі. Згодом вона стала здобиччю монголів.

5. Боротьба Китаю проти монгольського поневолення. Династія Мін. У 1279 р. завершилося підкорення Китаю монголами, які встановили тут свою династію — **Юань** (засновником династії був онук Чингізхана Хубілай).

Вторгнення монголів мало для Китаю як позитивні, так і негативні наслідки. Монгольське панування супроводжувалося значними людськими жертвами, нищенням надбань китайської цивілізації. Проте завдяки приєднанню до системи монгольських держав Китай закріпився у світовій торгівлі, що сприяло його економічному піднесенню. Цікаві згадки про Китай часів монгольського панування залишив венеціанський мандрівник Марко Поло.

Завоювавши Китай, монголи залишили китайську систему устрою суспільства від імператора до найменшого чиновника. Найвищі посади в державі посіли монголи. Крім того, монголи запозичили китайську мову, писемність, культуру тощо. Незважаючи на це, монголи вважали себе вищими за китайців і поводитися як загарбники, посилюючи податковий гніт.

Їхня політика викликала загальне обурення. Від середини XIV ст. в Китаї спалахували повстання (повстання «червоних пов'язок»), неодноразово виникали спроби палацових переворотів. Зрештою в 1368 р. одного з керівників селянського повстання ченця **Чжу Юаньчжана** проголосили імператором. Він започаткував нову династію **Мін**, яка правила Китаєм до 1644 р. Столицею династії спершу було місто Нанкін, а згодом її перенесли до міста Даду, яке згодом дістало нову офіційну назву Пекін.

Нова династія відновила традиційну китайську систему управління. Було встановлено прийнятні ставки податків. Держава перебрала на себе роботи з відновлення системи іригації (зрошення). Значна увага приділялася розвитку ремесел, особливо виробництву порцеляни, шовку, паперу, скла, тобто тим виробам, що призначалися на продаж в інші країни. Почалася відбудова й перебудова китайських міст.

Щоб засвідчити свою велич, імператори династії Мін проводили активну зовнішню політику. Вони розширили кордони держави до Тибету та Індокитаю.

Організовувалися військові експедиції в Океанію. Найбільше експедицій (сім) до Індії, Індонезії, Індокитаю, Малайзії та навіть до берегів Африки очолив адмірал Чжен Хе в 1403—1433 рр.

За часів династії Мін китайці активно переселялися до Індокитаю та Індонезії, де створили цілі китайські поселення.

6. Розвиток культури Китаю в Середні віки. Китайська цивілізація створила своєрідну й багату культуру, яка стала справжньою скарбницею для культур різних народів.

Однією з основ китайської культури було ієрогліфічне письмо. Воно стало взірцем для писемності корейців, в'єтнамців, японців. Необхідність складати іспити для отримання чиновницької посади сприяла відкриттю початкових і вищих шкіл та училищ, збільшенню кількості освічених людей. Китайські чиновники були водночас поетами, художниками, чудово володіли мистецтвом письма — **каліграфією**.

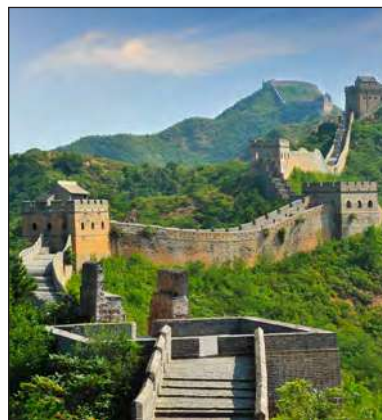
Китайці першими винайшли папір і налагодили найпростіший спосіб книгодрукування. Текст вирізьблювали на дерев'яних дошках, заливали спеціальною фарбою, а потім відтискували на папері. На початку VIII ст. в Китаї почала виходити урядова газета «Столичний вісник», яка проіснувала до XX ст. Працювали великі бібліотеки.

Китайцям належить винайдення компаса й пороху. У VIII ст. в країні відкрилася Академія наук, у XV ст. були створені багатотомні енциклопедії з історії, географії, медицини, мистецтва тощо.

Період VIII—IX ст. називають «золотим віком» китайської поезії. Поет Лі Бо написав близько 30 томів ліричних творів, у яких захоплювався рідною природою. Інший поет Ду Фу оспівував мрію про краще майбутнє, коли люди збудують величезний дім, і в ньому знайдуть притулок «мільйони скривджених долею бідняків».

Архітектори Китаю виробили своєрідний стиль, відмінною ознакою якого були дахи із загнутими догори краями. Однією з найвидатніших пам'яток середньовічного Китаю є «**Заборонене місто**» — комплекс споруд особистої резиденції імператора, що були збудовані в 1406—1420 рр.

Оригінальним було образотворче мистецтво середньовічного Китаю. Художники писали твори на шовковій тканині або папері, які змотувалися в сувої.

Велика Китайська стіна.
Сучасний вигляд

1 2

Мідне кліше для друку китайських банкнот (паперових грошей): XII ст. (1) і сучасний відбиток банкноти (2)

Найперше відоме уявлення про пороху зброю (угорі праворуч воїн із «вогняним списом»). X ст.

«Заборонене місто» в Пекіні. Сучасний вигляд

Згідно з японською міфологією, оокімі був нащадком богині Сонця Аматерасу, яка, вручивши своєму онукові Нінічі меч, яшму та дзеркало як символи священної влади, послала його з Неба на Землю правити й керувати Японією. Нінічі спустився на гору Такатіхо (острів Кюсю) і розпочав своє правління. Він як нащадок Аматерасу вважався живим богом. Згодом правнук Нінічі Дзімму, щоб зрівнятися із сусіднім китайським імператором, став носити титул тенно (Небесний монарх), що європейці перекладають як «імператор». Сама держава теж отримала нове ім'я: Ніппон, або Ніхон (Корінь Сонця), звідси походить європейська назва Ярап (Японія).

Самурай.
Середньовічна мініатюра

7. Розвиток Японії в Середні віки. Японія — острівна держава, тому тривалий час вона розвивалася в ізоляції від світу. Проте Японії вдалося налагодити відносини з Кореєю та Китаєм. Японська система управління, культура багато що запозичила із цих країн.

Щодо середньовічної історії Японії дослідницька спільнота виділяє такі етапи: «Кодай» — від IV до кінця XII ст. і «Тюсей» — XII—XVI ст.

До нашої ери на території Японії проживали роздроблені племена з неолітичною культурою. Із початком нашої ери відбулося соціальне розшарування суспільства, виникли союзи племен, сформувалася племінна знать, з'явилися раби. У III ст. утворився перший великий союз племен **Ямато**, який об'єднав племена Центральної Японії. Влада правителів династії Ямато поступово набирала ознак монархії. Державу Ямато очолював правитель — **оокімі** (Син Неба), або імператор, який одночасно був і верховним жерцем **синтоїзму** — японської етнічної релігії.

Тривалий час владу імператора обмежувала родова знать, яка за багатством і походженням нічим йому не поступалася. У першій половині VII ст. спалахнула боротьба між імператором і родом Сога. Після перемоги в **645 р.** імператор нарешті повністю зосередив владу у своїх руках. Уся земля була оголошена його власністю. За китайським зразком селяни отримали наділи, за які сплачували податки й виконували повинності. Однією з таких повинностей була служба в армії. Урядовці отримували за службу землі разом із селянами, але не мали на неї права власності. Ця подія увійшла в історію під назвою **переворот Тайка** («Великі реформи»).

Упродовж VIII ст. між знатними родами точилася боротьба за вплив на імператора. Перемогу в цій боротьбі здобув рід **Фудзівара**. Він розгромив своїх противників, а імператора, який знову втратив авторитет, перевіз у власні володіння. Туди ж було перенесено і столицю країни, яку назвали Хейан (сучасний Кіото). Згодом рід Фудзівара закріпив за собою посаду регента й верховного канцлера. В XI ст. рід Фудзівара занепав, але імператори вже не змогли відновити свою владу. За період свого почесного ув'язнення вони втратили майже всі земельні володіння і, відповідно, доходи з них, які перейшли у володіння впливових родів.

Великі землевласники об'єднувалися навколо своїх вождів, створюючи панівні дома. Для захисту своїх інтересів та володінь панівні дома почали створювати новий особливий стан суспільства — **воїнів-самураїв**. Цей військовий стан формувався із заможних селян, які за службу отримували в користування ділянки землі. Так було покладено початок феодальним відносинам — васальній залежності самураїв від землевласників-феодалів.

Сила самурайства полягала в тому, що самураї походили із хліборобів, безпосередньо пов'язаних із землею, і спиралися на реальну базу — сільськогосподарське виробництво.

Наприкінці XII ст. розпочалася війна за владу між панівними домами Мінамото й Тайра. Вона завершилася в 1192 р. перемогою дому Мінамото, який висунув представника свого роду на посаду верховного воєначальника — **сьогуна**. Від того часу титул сьогун означав звання військового правителя Японії.

Нова влада відбрала землі переможених і роздала своїм самураям. Почався новий період розквіту землеробства, торгівлі, ремесел і міст. Якщо до 1400 р. в Японії було 40 міст, то в XVI ст. — уже 269.

Із розвитком міст утворювалися об'єднання ремісників і торговців. У країні розвивався внутрішній ринок. Зростала продуктивність праці, підвищувалася врожайність сільськогосподарських культур. Усе це сприяло покращенню життєвого рівня селян і поживленню торгівлі. Уведення в обіг китайської бронзової монети, яка в той час використовувалася в торгівлі в усій Східній Азії, Індокитаї і в країнах Південних морів, сприяло збільшенню в Японії видобутку міді, золота й срібла. Активізувалася зовнішня торгівля, особливо з Китаєм. У Китай вивозили, крім міді, зброю, віяла, сірку, а в Японію з Китаю — порцеляну, книги, ліки, шовк-сирець.

Відбувся перехід від середнього феодального землеволодіння до великого — князівств. Дрібні та середні земельні власники усувалися від володіння землею та поступово перетворювалися на службовців. Були пом'якшені податки та селянські повинності. Якщо раніше селяни віддавали феодалам 50 % врожаю, то тепер ця норма знизилася до 40 %, але земля почала активніше переходити до рук заможних феодалів, вони ж стали контролювати міста й торгівлю.

У той самий час період в історії Японії з 1336 р. і до початку XVII ст. можна назвати «війною всіх проти всіх». Сьогунат дому Асікага не приніс Японії політичної стабільності, проте вона залишилася монархією, збереглися імператорський двір і численна палацова аристократія. У самому роді сьогунів Асікага відбувалася жорстока боротьба за владу. Повстали провінційні дайме, кожен із яких мав численні загони самураїв. Тягар міжусобиць і війн лягав на плечі селян, які також повстали. Японія потребувала сильної централізованої влади або імператора, або сьогуна, який би поклав край суперечностям.

Об'єднання країни розпочалося лише в середині XVI ст. Це зробив полководець Ода, а завершив у 1603 р. князь Токугава, який отримав титул сьогуна.

Самурай — представник військового стану в Японії, що виник у VIII ст. й існував до кінця XIX ст. Як військовий стан існує з XIII ст. Зміст поняття «самурай» змінювався відповідно до обставин конкретної історичної епохи, але військова служба залишалася незмінною.

Сьогун — вища військова посада, голова самурайського уряду.

Зі створенням панівних домів самураї перетворювалися на замкнутий стан — **бусі**. У їхньому середовищі виник і свято зберігався кодекс військової етики (бусідо — шлях воїна, звідси й назва стану) — звід норм поведінки, головною з яких була вірність своєму господарю, готовність віддати за нього життя. Цей закон у разі безчестя або невдачі передбачав вчинення самогубства за визначеним ритуалом — харакірі.

Мінамото-но Йорітомо — засновник сьогунату Камакура й перший його правитель (1192—1199 рр.). Середньовічна мініатюра

Запам'ятайте дати

- **618—907 рр.** — правління династії Тан
- **645 р.** — утвердження імператорської влади в Японії
- **960—1279 рр.** — правління династії Сун
- **1115—1234 рр.** — існування держави Цзінь
- **1117—1279 рр.** — правління династії Південна Сун
- **1192 р.** — початок правління сьогунів у Японії
- **1279 р.** — завершення підкорення монголами Китаю
- **1368—1644 рр.** — правління династії Мін

Висаджування рису в Японії

Замок Хімедзі. XIV — початок XVII ст. Сучасний вигляд

? Що спільного й відмінного в японському замку порівняно з європейськими?

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Країни Сходу розвивалися, як і раніше, у своїх традиційних межах. У Китаї в Середні віки остаточно утвердилася імперія. За тисячу років тут змінилося декілька династій імператорів. Наймогутнішим Китаєм був за династії Тан (618—907 рр.).
- На початку XIII ст. Китай потрапив під владу монголів, і лише в 1368 р. йому вдалося звільнитися від їхнього панування.
- Китайська цивілізація створила своєрідну й багату культуру. Більшість винаходів у Середні віки було зроблено на Сході. Європейці здебільшого їх запозичували.
- Становлення японської цивілізації збіглося в часі з початком Середніх віків. Особливість розвитку Японії визначалася її острівним положенням. Це забезпечувало можливість уникати вторгнення інших держав, у той самий час давало змогу запозичувати в сусідів цивілізаційні здобутки та пристосовувати їх до свого життя.
- Як і в інших державах часів Середньовіччя, у Японії сформувався військовий стан — самураї.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Словесний теніс».
Правила гри. Учні та учениці об'єднуються в пари. Один(-на) учень(-иця) ставить запитання, яке передбачає стислу відповідь, інший(-а) відповідає словом, словосполученням або коротким реченням. Потім вони міняються ролями.
Приклади запитань: 1) Яка подія, на думку вчених, започаткувала середньовічну історію Китаю? 2) Які династії правили в Китаї в Середні віки? 3) Із якими завойовниками доводилося боротися китайцям у Середні віки? 4) Коли монголи встановили свою династію в Китаї? Як вона називалася? 5) Хто очолював китайські експедиції до країн Африки, Індії, Індонезії? 6) Назвіть імена найвідоміших поетів середньовічного Китаю.
2. Які зміни в господарському житті Китаю відбулися за династії Тан? 3. До яких наслідків призвело монгольське панування в Китаї? Чи були серед наслідків позитивні? 4. Завдяки чому було повалено монгольську династію Юань? 5. Охарактеризуйте період правління династії Мін. 6. Якими були особливості розвитку культури Китаю в Середні віки?
7. **Колективне обговорення.** Якими були основні риси розвитку Китаю та Японії в Середні віки? 8. Охарактеризуйте етапи розвитку Японії в Середні віки. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
9. **Робота в малих групах.** Вчені стверджують, що розвиток Японії в Середні віки нагадував розвиток Західної Європи, і водночас відзначають дуже великий вплив Китаю. Визначте, що в розвитку Японії та Китаю схоже на розвиток європейських держав. 10. **Робота в парах.** Більшість винаходів, зроблених людством у Середні віки, було здійснено китайцями; за рівнем життя Китай випереджав решту країн світу аж до XIX ст. Чим це можна пояснити?

§ 24. Середньовічна Індія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: що нового з'явилося в розвитку середньовічної Індії; що являв собою Делійський султанат; якими були надбання середньовічної культури Індії.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке варни? 2. Коли виник буддизм? Хто був його засновником? 3. Хто був засновником держави Гуптів?

1. Індійське суспільство в епоху Середньовіччя. Коли в Європі відбувалися значні зміни, пов'язані з падінням Західної Римської імперії та становленням феодалізму, Індія продовжувала розвиватися власним шляхом.

Ще зі стародавніх часів індійське суспільство поділялося на чотири великі групи — **варни**. Вищі варни (брахмани і кшатрії) продовжували управляти та воювати, а нижчі (вайш'ї та шудри) — працювати на полях і в майстернях.

У Середні віки в цьому давньому поділі відбулися зміни. Варни почали поділятися на менші групи людей, які об'єднувалися за професіями або родом занять. Так, наприклад, серед брахманів виділилися аптекарі, лікарі, учителі тощо. Серед кшатріїв — воїни, чиновники тощо. Європейці називали ці групи **кастами**. До X ст. кількість каст зростає до декількох тисяч. Кожна каста мала свої особливі знаки, ритуали, прикраси, правила поведінки. Як і варни, касты поділялися на нижчі й вищі.

Існувала також особлива каста «недоторканих». Представникам вищих каст не можна було ні стояти, ні сидіти поряд із «недоторканими», тим більше брати їжу чи воду з їхніх рук. Вважалося, що людину може осквернити навіть тінь «недоторканих».

Тільки представники вищих каст могли читати та слухати священні тексти. Ті, хто порушував ці звичаї і традиції, зазнавали жорстоких покарань.

Також представники різних каст об'єднувалися в громади, що існували як маленькі самодостатні держави. Громади виступали як єдине ціле щодо державної влади та були основою індійського суспільства. Вони забезпечували йому внутрішню стабільність, у той час як державна влада була слабкою та обмежувалася збиранням податків із громад.

Між різними кастами в громаді склалася система взаємовідносин, що полягала в обміні продуктами й послугами. Майже всі питання громада вирішувала сама: обирала раду, суддів, систему сплати податків, виділяла людей для громадських робіт. Той, хто порушував правила життя в громаді, міг бути покараним. Найсуворішим покаранням було вигнання з громади.

У середньовічній Індії існувало декілька релігій. На основі стародавньої релігії в I тис. н. е. сформувався **індуїзм**. Серед сотень богів найбільшого поширення набуло поклоніння

Варни — чотири суспільні стани в Індії.

Касты — спадкові замкнені групи людей, які зв'язані традиційними професіями й посідають певне місце в суспільстві.

Карта «Індія. Китай»

Походження варн із частин тіла Брахми

Із записок китайського мандрівника Сюань Цзана (VII ст.)

М'ясники, рибалки, прибиральники сміття, знахарі, пралі, мандрівні артисти, гробарі, кати й подібні до них живуть за межами міста. На вулицях ці люди або зовсім не з'являються, або тримаються лівого боку, поки не дійдуть до потрібного місця. Їхні помешкання оточені стінами й розташовані за межами міста.

1. До яких каст належали наведені групи жителів міст — вищих чи нижчих?
2. Яких обмежень зазнавали представники названих у документі професій? Чому?

Храм Брахадісвара.
Сучасний вигляд

Храм Брахадісвара — видатне досягнення мистецтва середньовічної Індії. Пірамідальна вежа на 60 м височіє над містом Тханджавур. Стіни храму прикрашають незліченні скульптурні зображення богів, героїв і раджив. Споруду оточують захисні стіни, а навколо зовнішньої стіни вирито рів, заповнений водою.

трьом богам: **Брахмі**, **Вішну** та **Шиві**. На їхню честь зводили храми й здійснювали щедрі жертвопринесення.

Індуси вірили в переселення душ після смерті. Якщо людина за життя суворо дотримувалася кастових традицій, то в наступному житті вона могла народитися у вищій касті. Якщо людина відступала від традицій, то перероджувалася в нижчій касті або у вигляді тварини, рослини, каміння тощо. Священною твариною індусів була корова, яку заборонялося вбивати. До того ж індуси поклонялися річці Ганг, яку також вважали священною.

Другою релігією Індії був **буддизм**, що виник у VI ст. до н. е. Будда навчав, що все життя людини — це страждання, і тому її душа має звільнитися від усього земного та прагнути вищого спокою. Він закликав забути про багатства, задоволення, говорити лише правду й не вбивати живих істот.

Від V ст. буддизм в Індії почав занепадати, але швидко поширився в Китаї, Японії, Кореї, Монголії, країнах Південно-Східної Азії. Згодом буддизм став ще однією світовою релігією поряд із християнством та ісламом.

Із приходом мусульман в Індію проник **іслам**. Найбільшого поширення він набув на півночі країни. Крім згаданих релігій, в Індії існували ще сотні місцевих культів.

2. Делійський султанат. За багатотисячну історію в Індії не існувало сильної державної влади. Траплялося, що одна з багатьох держав відокремлювалася та прагнула підпорядкувати собі інші. Проте, вичерпавши свій потенціал у війнах проти сусідів, вона знову розпадалася. Так сталося з **державою Гуптів**, що виникла в 320 р. завдяки діяльності її правителя **Чандрагупти**. Однак його наступники не змогли зберегти єдність держави та встояти проти набігів гунів, і наприкінці VI ст. вона припинила своє існування. У VII ст., за повідомленням китайського мандрівника Сюань Цзана, в Індії налічувалося близько 70 князівств, правителями яких були раджі й магараджі, які воювали між собою.

Уся влада в князівстві належала спадкоємному правителю — **раджі**. Він видавав закони, очолював військо, здійснював верховний суд. Правитель розподіляв податки, які поповнювали князівську скарбницю. У писемних джерелах із перебільшенням стверджується, що навіть незначному правителю слід було мати 500 коней, 500 слонів, 50 тис. піхотинців, 500 служниць й одну царицю. Багатства раджив дозволяли їм будувати споруди казкової краси. Наприклад, правителі держави Чола в IX ст. збудували храм Брахадісвара, присвячений Шиві.

У VIII ст. почала формуватися військова каста **раджпутів** («царські сини»). Навіть найбідніші раджпути не мали права братися за плуг: обробляти землю могли тільки пред-

ставники інших каст. Гідними заняттями раджпутів вважалися лише полювання та війна.

Виховання раджпута багато в чому було схожим із вихованням західноєвропейського рицаря. Як і рицареві, раджпуту належало цінувати славу вище за життя, не ганьбити свою зброю нападом на пораненого або ворога, що здався, проявляти неабияку щедрість щодо друзів і васалів, а також шляхетність щодо рівних собі супротивників. Головною чеснотою раджпута була особиста відвага. «На тіло боягуза навіть грифи не сідають» — стверджувало прислів'я. На відміну від західноєвропейського рицаря, для справжнього раджпута було обов'язковим знання санскриту й місцевих мов, читання священних книг, праць про політику й поетичних творів.

Ціною величезних втрат у 712 р. раджпутам удалося зупинити вторгнення арабів.

Значні зміни в житті Індії відбулися з XII ст., коли її північні області були підкорені мусульманами. Правитель сусідньої з Індією держави Газневідів, що постала після розпаду Багдадського халіфату, **Махмуд Газневі** (998—1030 рр.) здійснював грабіжницькі походи до Індії. Завдяки нагробованим багатствам і захопленим рабам він перетворив свою столицю Газні на одне з найкрасивіших міст Сходу. Після його смерті в 1206 р. постала нова держава **Делійський султанат** із центром у місті Делі. Від кінця XIII ст. султанат досить швидко збільшував свою територію і до початку XIV ст. захопив майже весь півострів Індостан.

Найбільших розмірів султанат досяг за **Мухаммада Туглака** (1325—1351 рр.). Його завойовницька політика підірвала внутрішню могутність держави, яка почала розпадатися. Наприкінці XIV ст. Делійський султанат займав меншу територію, ніж на початку XIII ст. Йому вже доводилося відбивати вторгнення могутніх сусідніх держав, що виникли після розпаду султанату. Із цього скористалися монголи, які почали здійснювати походи в Північну Індію, грабуючи міста й населення. У 1398 р. в Індію рушив Тимур, головною метою якого було пограбування країни. 120-тисячна армія Тимура «вогнем і мечем» пройшла містами Північної Індії.

Після походів Тимура та міжусобної війни між двома десятками держав, що виникли після розпаду Делійського султанату, Індія виявилася ослабленою та незахищеною перед загрозою європейського проникнення, що почалося з XVI ст., та вторгнення моголів на чолі з Бабуром (1526 р.).

Серед причин, які зумовлювали успіхи завойовників в Індії, можна виділити такі: значні природні багатства країни, відсутність етнічної та релігійної єдності, міжусобні війни правителів та існування традиційної селянської громади.

Обладунок раджпута

Тимур перемагає султана Делі Насир ад-Діна Махмуда. 1398 р. Середньовічна мініатюра

Зали печери в Аджанті.
Сучасний вигляд

Храми в Аджанті — комплекс споруд, печер, що будувалися протягом дев'яти століть. Тридцять залів були розписані фресками (вони збереглися лише в 16 печерах), що зображують тогочасну Індію, сцени із життя Будди. Фарби, якими написані фрески, не втратили яскравості й дотепер. Їхньою головною властивістю є те, що вони світяться в темряві.

Мінарет Кутб-Мінар у Делі.
Сучасний вигляд

3. Культура Індії. У Середні віки в розвитку культури Індії відбулися суттєві зрушення. Завершився процес взаємопроникнення культур півночі й півдня півострова, відбулося становлення релігій індуїзму й буддизму.

Протягом XIII—XV ст. у розвитку Індії існували дві суттєві особливості. По-перше, на півночі Індії тривав процес поєднання елементів мусульманської та індійської цивілізацій. По-друге, у цей час досить інтенсивно розвивалося міське життя, яке було пов'язане з розбудовою резиденцій різних правителів і залученням Індії до міжнародної торгівлі за посередництвом арабських купців. Швидко зростали міста.

Спираючись на попередні досягнення, культура Індії продовжувала розвиватися, збагачуючи своїми здобутками світову культуру.

Так, уже на початку нашої ери в Індії користувалися десятковою системою чисел, яка тепер поширена в усьому світі. Індійські математики вміли обчислювати площі фігур та об'єми тіл, виконувати дії з дробами, відносно точно визначати число π .

Вагомими були здобутки в медицині. Індійські лікарі досконало знали внутрішню будову тіла, робили складні операції тощо.

До наших днів збереглося багато споруд часів Середньовіччя. Шедеврами архітектури цієї доби є буддійські храми, витесані у скелях, — в Аджанті, Еллорі, храми острова Елефант.

Крім храмів у скелях, зводилися храми у вигляді веж. В Ориссі було споруджено й обнесено могутніми стінами ціле храмове містечко. Усередині храми майже не прикрашали, проте зовні вони були повністю вкриті рельєфами, статуями й майстерно виконаним різьбленням на камені. Скульптори відтворювали сцени з легенд та оповідей. Вони вміли добре зображувати людей і тварин у русі.

Починаючи від XIII ст. на архітектуру Індії значний вплив справляла мусульманська культура. Найбільш вражаючим став велетенський мінарет Кутб-Мінар у Делі. Його висота сягає 70 м.

Література середньовічної Індії створювалася переважно санскритом (найдавніша літературна мова аріїв). Ця мова виконувала ту саму роль, що й латина в Європі. Відомим поетом і письменником тогочасної Індії був Калідаса. Після мусульманських завоювань індійські поети почали використовувати народну мову, арабську та перську.

Індійці дуже любили музику й танці. В індійському танці кожен рух тіла, ніг, рук, особливо пальців, кожен жест щось означають. Мистецтво танцю прирівнювалося до ремесла. Його опановували роками.

Індійці полюбили ігри та розваги, найулюбленішою з яких була гра в шахи, що поширилася в усьому світі.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- В Індії, як і раніше, безліч дрібних держав воювали між собою, тоді як засади життя основної частини населення залишалися непорушними завдяки існуванню кастової системи.
- Єдиною серйозною зміною стало поширення ісламу на півночі Індостану. Проте панівними релігіями Індії продовжували залишатися індуїзм і буддизм.
- Найбільш помітною державою Індії в Середні віки був Делійський султанат (1206—1526 рр.) зі столицею в Делі. Однак і він проіснував недовго.
- Культура народів Індії в Середні віки продовжувала розвиватися, створюючи оригінальні твори культури, які поєднували традиції та вірування багатьох народів.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфу за допомогою гри «Закінчіть речення». *Правила гри.* Учням та ученицям пропонується завершити речення за матеріалом, який розглядався в параграфі.
  - 1) Каста відрізняється від варн...
  - 2) У Середні віки в Індію проникла нова релігія іслам у результаті...
  - 3) Делійський султанат утворився в результаті...
  - 4) Протягом XIII—XV ст. у розвитку культури Індії відбулося...
2. Який поділ існував в індійському суспільстві? Що нового в цьому поділі з'явилося в Середні віки? 3. Які релігії поширилися на території Індії в Середні віки? 4. Коли було створено Делійський султанат? Скільки років він проіснував? Якими були причини його загибелі? 5. Якими були мета й наслідки походу Тимура до Індії? 6. **Колективне обговорення.** Чому Індія зазнала нападу багатьох завойовників? Хто із завойовників залишив найпомітніший слід в історії Індії: гуни чи араби?
7. **Робота в парах.** Складіть план відповіді за темою «Середньовічна Індія» і підготуйте розповідь за ним. 8. **Робота в малих групах.** Яким був внесок індійської культури у світову скарбницю? Назвіть шедеври індійської середньовічної культури. Відповідь подайте у вигляді презентації або таблиці «Культура Індії».

План характеристики	Видатні пам'ятки	Короткий опис
Архітектура		
Мистецтво		
Література		

9. Що було основою сталості індійської цивілізації в умовах, коли вона потрапляла під вплив різних завойовників? 10. Як ви вважаєте, раджути за своїм статусом більше схожі на європейських рицарів чи японських самураїв? Поясніть свою відповідь.

Запам'ятайте дати

- **1206 р.** — утворення Делійського султанату
- **1398 р.** — розорення Північної Індії Тимуром

Індійський форт Джайсалмер. XII ст. Сучасний вигляд

Практичне заняття за розділом VI

Узагальнення за розділом VI

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VI

Варіант I

Варіант II

Узагальнення до курсу

Собор Святого Петра у Ватикані.
Сучасний вигляд

Кааба в Мекці.
Сучасний вигляд

Замок у Мальборку (Польща) — найбільша середньовічна цегляна споруда. Сучасний вигляд

Фортеця Каркасон (Франція).
Сучасний вигляд

Епоха Середньовіччя тривала понад тисячоліття й докорінно змінила вигляд світу та життя людей. Вона увібрала в себе Велике переселення народів, хрестові походи, піднесення та занепад великих імперій, звичаї сільського життя та бурхливий розквіт міст. Цей час породив криваві війни й періоди мирної праці, великих святих і вогнища інквізиції, видатні винаходи й переслідування вільнодумства.

За десять століть склалося нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи та Азії, зародилася європейська християнська цивілізація. Саме за доби Середньовіччя виникли народи та країни, які існують зараз. Навіть звичний для сучасного суспільства розподіл Європи на Західну та Східну відбувся вже тоді.

Навала варварів знищила античний світ. Колись квітуче господарство й культура поринули в безодню занепаду. Проте коріння європейської цивілізації збереглося, давши життя для нового піднесення.

Заступивши язичництво, постало християнство — сила, яка об'єднала Європу. Виник і перетворився на одну зі світових релігій іслам. Однак, на відміну від християнства, він не став єдиною релігією Сходу, а існував поряд із буддизмом, зороастризмом, індуїзмом, конфуціанством тощо. Тому східні суспільства помітніше відрізнялися одне від одного, ніж європейські.

У Середні віки виникли та зросли міста з їхніми ремеслами, торгівлею, соборами, університетами та особливим способом життя. Вони стали центрами формування нової європейської цивілізації, становлення та розвитку якої ви вивчатимете в наступних класах.

Середньовічне суспільство виявило здатність постійно вдосконалюватися, знаходити нові форми розвитку. Воно засвідчило потяг до активності та прагнення розширити свій світогляд. Подорожі Христофора Колумба й відкриття Америки перегорнули чергову сторінку світової історії. Проте це вже інша, **Нова історія**.

Термінологічний покажчик

- Алод, 10
Алхімія, 95
Античність, 6
Арабський халіфат, 24
Аріанство, 39
Бенефіцій, 10
Булла, 78
Буржуа, 43
Бюргери, 43
Ваганти, 94
Варвар, 4
«Варварське королівство», 8
Варни, 135
Варяги, 47
Васал, 10
Вексель, 45
«Велика хартія вольностей», 70
Велике переселення народів, 4
Відродження (Ренесанс), 6
Вікінги, 47
Воєнна демократія, 5
Ганзейський союз, Ганза (Ганзея), 44
Гвельфи, 81
Генеральні штати, 63
Героїчний епос, 95
Гібеліни, 81
Гільдія, 44
Готичний стиль, 98
Громада, 36
Гусити, 105
Гуситський рух (гуситські війни), 91, 105
Диспут, 90
Духовно-рицарські ордени, 53
Експансія, 24
Етнографія, 6
Єпархія, 38
Єпископ, 38
Єресь, 88
Єретик, 88
Замок, 35
Ікона, 20
Іконоборство, 16
Інквізиція, 85, 89
Історичні джерела, 6
Кальмарська унія, 51
«Каролінзьке відродження», 11
Касті, 135
Клюнійський рух, 40
Колони, 4
Колонізація внутрішня, 31
Колонізація зовнішня, 32
Комуна (міська), 45
Кортеси, 85
Курфюрсти, 78
Лихварство, 45
Ліврейний почет, 73
Лорд-протектор, 71
Магдебурзьке право, 45
Майордом, 10
Медресе, 124
Міграції, 29
Міняйло, 45
Мозаїка, 20
Монарх, 11
Монархія, 25
Народність, 34
Нормани, 47
Оброк, 36
Особиста унія, 50
Паломництво, 23
Панщина, 36
Папська область, 82
Парламент, 71
Патриціат, 43
Плебеї (плебс), 43
Погром, 30
Пополани, 43
Реконкіста, 84
Рицар, 10
Романський стиль, 98
Самурай, 133
«Салічна правда» («Салічний закон»), 9
Сеньйор, 10
Середні віки (Середньовіччя), 6
Станово-представницька монархія, 59
Столітня війна, 64
Султан, 120
Суспільний стан, 34
Схизма, 40, 91
Східна деспотія, 25
Схоластика, 87
Сьогун, 133
Теократія, 25
Унія, 111
Феод, 33
«Феодальна драбина», 33
Феодальна роздробленість, 34
Феодалізм, 33
Французьке дворянство (шляхта), 63
Фреска, 20
Халіф, 23
Хрестові походи, 52
Християнізація, 39
Церковна ієрархія, 38
Яничари, 123
Ярлик, 116

Святий Георгій.
Скульптор Донателло.
1415—1417 рр.

Весна (фрагмент).
Художник С. Ботті-челлі. 1482 р.

Основні дати

- IV—VII ст.** — Велике переселення народів
- 486 р.** — заснування Франкської держави
- 527—565 рр.** — правління імператора Юстиніана I
- 618—907 рр.** — правління династії Тан у Китаї
- 622 р.** — хіджра — початок ісламського літочислення
- 630 р.** — об'єднання арабів під прапором ісламу
- 632 р.** — виникнення Арабського халіфату
- 645 р.** — утвердження імператорської влади в Японії
- 661—750 рр.** — правління династії Омейядів в Арабському халіфаті
- 726—843 рр.** — боротьба іконоборців та шанувальників ікон у Візантії
- 750—1258 рр.** — правління династії Аббасидів в Арабському халіфаті
- 754 р.** — утворення Папської області
- 756—929 рр.** — Кордовський халіфат
- 800 р.** — заснування Франкської імперії
- 843 р.** — розпад Франкської імперії
- IX ст.** — «Каролінзьке відродження»
- IX — початок X ст.** — утворення Чеської держави
- IX—XI ст.** — початок будівництва замків у середньовічній Європі
- 867—1081 рр.** — правління Македонської династії у Візантії
- X—XI ст.** — відродження давніх і поява нових міст у Західній Європі
- X—XIII ст.** — поширення теорії про три суспільні стани в середньовічній Західній Європі
- 919 р.** — обрання королем Генріха I Птахолова. Заснування Німецького королівства
- 924—935 рр.** — правління в Чехії князя Вацлава
- 960—1279 рр.** — правління династії Сун у Китаї
- 962 р.** — коронування Оттона I Великого в Римі імператорською короною
- 1000 (1001) р.** — коронування правителя Угорщини Іштвана I
- XI ст.** — поява перших комун у містах Північної Італії
- XI ст.** — поява перших університетів
- 1054 р.** — розкол християнської церкви на католицьку та православну
- 1066 р.** — битва під Гастінгсом. Нормандське завоювання Англії
- 1073—1085 рр.** — реформи Папи Римського Григорія VII в католицькій церкві
- 1077 р.** — «ходіння в Каноссу»
- 1081—1204 рр.** — правління династії Комнінів у Візантійській імперії
- 1095 р.** — виступ Папи Урбана II у Клермоні із закликом звільнити Святу Землю
- 1096—1291 рр.** — хрестові походи
- 1099 р.** — узяття Єрусалима хрестоносцями
- 1117—1279 рр.** — правління династії Південна Сун у Китаї
- 1136 р.** — утворення Новгородської республіки
- 1192 р.** — початок правління сьогунів у Японії
- 1204 р.** — узяття Константинополя хрестоносцями
- 1206 р.** — об'єднання монголів під владою Чингізхана. Початок завоювницьких походів монголів
- 1206 р.** — утворення Делійського султанату
- 1209—1229 рр.** — Альбігойські війни
- 1215 р.** — підписання «Великої хартії вольностей»
- 1258 р.** — припинення існування Арабського халіфату
- 1265 р.** — утворення англійського парламенту
- 1279 р.** — завершення підкорення монголами Китаю
- 1291 р.** — падіння Акри, останньої столиці Єрусалимського королівства
- 1299 р.** — утворення держави турків-османів
- 1302 р.** — скликання Генеральних штатів у Франції
- 1315—1317 рр.** — «великий голод» у Європі
- 1333—1370 рр.** — правління польського короля Казимира III Великого
- 1337—1453 рр.** — Столітня війна
- 1346—1353 рр.** — епідемія чуми в Європі
- 1356 р.** — проголошення імператором Священної Римської імперії «Золотої булли»
- 1368—1644 рр.** — правління династії Мін у Китаї
- 1378—1417 рр.** — «велика схизма»
- 1380 р.** — Куликовська битва
- 1381 р.** — повстання Вота Тайлера
- 1397 р.** — Кальмарська унія
- 1398 р.** — розорення Північної Індії Тимуром
- 1410 р.** — Грюнвальдська битва
- 1419—1434 рр.** — гуситські війни
- 1445 р.** — початок книгодрукування Й. Гутенбергом
- 1451—1481 рр.** — правління султана Мехмеда II
- 1453 р.** — узяття турками Константинополя. Загибель Візантійської імперії. Утворення Османської імперії
- 1455—1485 рр.** — Війна троянд в Англії
- 1479 р.** — утворення Іспанського королівства
- 8—11 листопада 1480 р.** — «Стояння на Угрі»
- 1492 р.** — завершення Реконкісти в Іспанії
- 1497 р.** — створення Судебника в Московській державі
- XIV—XV ст.** — епоха Відродження

Плани-схеми для самостійної роботи учнів та учениць

Передмова	3
§ 1. Повторення. Вступ	4
Розділ I. Перші середньовічні держави	
§ 2. Виникнення «варварських королівств». Франкська держава	8
§ 3. Візантійська імперія	14
§ 4. Арабський халіфат	22
Практичне заняття за розділом I	27
Узагальнення за розділом I	27
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I	27
Розділ II. Середньовічний світ Західної Європи	
§ 5. Людина в Середньовіччі	28
§ 6. Середньовічне європейське суспільство	33
§ 7. Християнська церква в V—XI ст.	38
§ 8. Середньовічне місто	42
Практичне заняття за розділом II	46
Узагальнення за розділом II	46
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II	46
Розділ III. Європейське суспільство й держави в X—XV ст.	
§ 9. Скандинавія	47
§ 10. Хрестові походи	52
§ 11. Середньовічні держави	57
§ 12. Франція	61
§ 13. Англія	67
§ 14. Німеччина	75
§ 15. Країни басейну Середземного моря	81
Практичне заняття за розділом III	87
Узагальнення за розділом III	87
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III	87
Розділ IV. Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя	
§ 16. Християнська церква в XI—XV ст.	87
§ 17—18. Середньовічна культура Західної Європи	93
Практичне заняття за розділом IV	102
Узагальнення за розділом IV	102
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV	102
Розділ V. Країни Центральної та Східної Європи в X—XV ст.	
§ 19—20. Центральна та Східна Європа	103
§ 21. Північно-Східна Русь. Утворення та зміцнення Московської держави	114
§ 22. Утворення Османської імперії	120
Практичне заняття за розділом V	125
Узагальнення за розділом V	125
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V	125
Розділ VI. Середньовічний Схід	
§ 23. Середньовічний Китай та Японія	126
§ 24. Середньовічна Індія	135
Практичне заняття за розділом VI	139
Узагальнення за розділом VI	139
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VI	139
Узагальнення до курсу	140
Термінологічний покажчик	141
Основні дати	142
Плани-схеми для самостійної роботи учнів та учениць	142

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ»
підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.
Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфена*
Коректор *Н. В. Красна*.

Окремі зображення, що використані в оформленні підручника,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 25.06.2020. Формат 84×108/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 15,12. Обл.-вид. арк. 14,9. Тираж 167002 прим. Зам. 7806-2020.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Підручник надруковано на папері українського виробництва

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5340 від 15.05.2017.
Тел. +38(057)712-20-00. E-mail: sale@triada.kharkov.ua